

ТРЕТІ КИЄВОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ: ІСТОРІЯ ТА ЕТНОКУЛЬТУРА

КИЄВОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ
історія та етнокультура

*Збірник матеріалів
Міжнародної науково-практичної конференції*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Історичний факультет
Кафедра етнології та краєзнавства
Національна спілка краєзнавців України
Київська міська організація
Софійський університет «Св. Климент Охридський»
Історичний факультет
Кафедра етнології

ТРЕТІ
КИЄВОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ:
ІСТОРІЯ ТА ЕТНОКУЛЬТУРА

Збірник матеріалів
Міжнародної науково-практичної конференції

Київ 2020

Рекомендовано до друку:
Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(*Протокол № 13 від 01 червня 2020 року*)

Рецензенти:

В. П. Коцур, доктор історичних наук, професор, академік НАПН України
М. Г. Палієнко, докторка історичних наук, професорка
М. Г. Щербак, доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

О. П. Рєєнт, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України (голова)
В. П. Капелюшний, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України (заст. голови)
І. К. Патриляк, доктор історичних наук, професор
О. П. Гончаров, кандидат історичних наук, доцент (секр. редкол.)
Н. В. Терес, кандидатка історичних наук, доцентка

К-38 Треті киевознавчі читання: історія та етнокультура. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27 березня 2020 р.) / Редкол.: О. П. Рєєнт (голова), В. П. Капелюшний, І. К. Патриляк, О. П. Гончаров, Н. В. Терес. – К.: «Фоліант», 2020. – 436 с.

Збірник містить доповіді та повідомлення учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Треті киевознавчі читання: історія та етнокультура», яка відбулася 27 березня 2020 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Автори несуть відповідальність за точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв, посилань на джерела тощо.

Редколегія може не поділяти поглядів авторів статей.

Збірник розрахований на викладачів вищих і середніх навчальних закладів, аспірантів, студентів, учнів, усіх, хто цікавиться історією Києва.

ISBN 978-617-7399-39-0

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2020
© Національна спілка краєзнавців України, 2020
© Колектив авторів, 2020

ОРГКОМІТЕТ

Міжнародної науково-практичної конференції «Треті киевознавчі читання: історія та етнокультура»

Патриляк Іван Казимирович

голова оргкомітету, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор, член НСКУ

Реєнт Олександр Петрович

співголова оргкомітету, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України, член-кореспондент Національної академії наук України, голова Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор

Маркова Міра

співголова оргкомітету, декан історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридський», доцентка, кандидатка історичних наук

Капелюшний Валерій Петрович

завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, доктор історичних наук, професор

Ілієв Ілія

завідувач кафедри етнології історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридський», доцент, доктор наук

Пшеничний Тарас Юрійович

заступник декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка з науково-педагогічної та навчальної роботи, доктор історичних наук

Коваль Андрій Павлович

заступник декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка з наукової роботи та міжнародних зв'язків, кандидат історичних наук

Гончаров Олександр Петрович

доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)

Дмитрук Володимир Іванович

старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук

Іваницька Лілія Василівна

доцентка кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидатка історичних наук, членкиня НСКУ

Конта Ростислав Михайлович

професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, член НСКУ

Коцур Анатолій Петрович

професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, член НСКУ

Кузіна Наталія Вікторівна

доцентка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидатка історичних наук, членкиня НСКУ

Лагунова Ольга Сергіївна

лаборантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидатка історичних наук

Маньковська Руслана Вікторівна

провідна наукова співробітниця Інституту історії України НАН України, перша заступниця голови Національної спілки краєзнавців України, докторка історичних наук

Пилипенко Віктор Володимирович

доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук, член НСКУ

Терес Наталія Володимирівна

доцентка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заступниця голови Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук (*відповідальна секретарка*)

**ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ КИЄВА.
ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВИХ УСТАНОВ
ТА ТОВАРИСТВ, ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ
У ГАЛУЗІ КИЄВОЗНАВСТВА**

*Наталія Терес (м. Київ),
Міра Маркова (м. Софія, Болгарія)*

**З досвіду співпраці в галузі етнології
та історико-культурного туризму
між Софійським університетом
«Св. Климент Охридський»
та Київським національним університетом
імені Тараса Шевченка**

Сучасне співробітництво між Київським університетом імені Тараса Шевченка і Софійським університетом «Св. Климент Охридський» базується на різноманітному досвіді та плідній співпраці між болгарським і українським народами впродовж століть. Розвиток болгаристики та україністики є основою міжуніверситетських наукових контактів та відкриває можливості для їх поглиблення в інших напрямках науки і підготовки кадрів.

На сучасному етапі обидва університети відіграють важливу роль у розвитку освіти та науки, академічному обміні та спільній реалізації наукових проектів. Київський національний університет імені Тараса Шевченка і Софійський університет «Св. Климент Охридський» є університетами – партнерами, які співпрацюють на основі безстрокової Угоди про партнерство від 7 грудня 2001 р.

Понад 50 років у Київському університеті викладається болгарська мова, понад 40 років здійснюється підготовка кадрів за спеціальністю «болгарська мова і література» на кафедрі слов'янської філології [2]. У 1994 р. у Софійському університеті на факультеті слов'янської філології було відкрито спеціальність «Українська філологія», студенти якої мають можливість проходити практику в КНУ імені Тараса Шевченка [4, с. 21].

З 2016 р. набули подальшого розвитку зв'язки між історичними факультетами Київського та Софійського університетів в напрямку розвитку наукової співпраці, академічної мобільності викладачів і студентів за програмою Еразмус +, участі в етнографічних практиках.

У співпраці між історичними факультетами КНУ імені Тараса Шевченка та Софійського університету «Св. Климент Охридський» організовано дві міжнародні наукові конференції: «Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура» (29 березня 2018 р.) та «Треті киевознавчі читання: історія та етнокультура» (27 березня 2020 р.). Співголовами оргкомітетів конференції були декан історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка проф. І. К. Патриляк та декан історичного факультету Софійського університету доц. Т. Попнеделев (2018).

Участь у «Других киевознавчих читаннях...» взяла представниця посольства Республіки Болгарія в Україні Стояна Русинова, яка зачитала вітальний лист від Надзвичайного і Повноважного Посла Республіки Болгарія в Україні Красіміра Неделчева Мінчева. Учасником цієї конференції від болгарських вчених був доцент кафедри етнології історичного факультету В. Тепавічаров.

Влітку 2016 р. на запрошення декана історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридський» доц. Т. Попнеделева та керівництва кафедри етнології доц. Н. В. Терес і студентки 1 курсу магістратури кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка К. Комарова і К. Черепенко взяли участь в етнографічній практиці на університетській базі Софійського університету «Родопи» у с. Славейно (община Смолян).

Темою практики українських студенток було дослідження: «Історико-культурний потенціал розвитку туризму в с. Славейно, община Смолян, Республіка Болгарія». Під час польових досліджень було проведено низку інтерв'ю з мешканцями

цього історичного села, вивчено його історико-культурну та музейну спадщину, проаналізовано перспективи розвитку Славейно як туристичної місцевості. «Вище нас – тільки небо!» з гордістю говорили про своє високогірне село його мешканці. А також розповідали про унікальну історію села, боротьбу проти турецького поневолення.

На фото: зліва направо: доц. Терес Н. В., декан історичного факультету Софійського університету доц. Тодор Попнеделев, заступниця декана історичного факультету Софійського університету доц. Міра Маркова, студентка історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка Катерина Черепенко. Липень 2016 р.

Фото К. Комарової.

Це історичне село з недавнього часу стало центром етнологічних досліджень кафедри етнології історичного факультету Софійського університету. Від 2012 р. на цих теренах кафедрою організовано низку експедицій (у с. Вієво та с. Славейно общини Смолян). В результаті була сформульована ідея про родопську етнічну модель, яка базується на існуванні двох релігійних груп – християн і мусульман, на спільній колективній пам'яті, притаманній обом групам, на особливостях співіснування двох громад, міфологізованих образах та життєвому досвіді [1].

На фото: зліва направо: К. Черепенко, К. Комарова, Н. В. Терес, Сійка Касабова та студенти Софійського університету. Славейно, липень 2016 р.

Важливою подією для подальшого розвитку співпраці була участь викладачів історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка (доц. Л. В. Іваницька, доц. Н. В. Кузіна, доц. Н. В. Терес) у міжнародній науковій конференції «Тенденції и насоки в академичното преподаване и изследование по етнология и внтропология» кафедри етнології Софійського університету у листопаді 2016 р. в м. Самоков (члени оргкомітету – д-р В. Коцева, доц. д.н.к. В. Тепавичаров, и д-р Н. Жечкова). За результатами роботи конференції вийшов друком ґрунтовний збірник наукових праць [3].

На фото: доц. Міра Маркова, доц. Л. В. Іваницька, доц. Н. В. Кузіна, доц. Н. В. Терес серед учасниць наукової конференції. Самоков, листопад 2016 р., Болгарія.

Колектив кафедри етнології Софійського університету працює над реалізацією низки важливих наукових проектів. Цікавим є досвід з вивчення збереження та ревіталізації матеріальної спадщини, відтворення виробничих практик та музеєфікації об'єктів, що має велике значення для розвитку індустріального туризму в країні. Цю проблематику досліджує доцент Міра Маркова разом з молодими науковцями, в рамках наукового проекту «Фабрики і люди», присвяченому історії

індустріальної спадщини Болгарії. У травні 2019 р. в експедиції науковців на паперово-картонну фабрику у с. Бараково взяла участь доцент Н. В. Терес. Фабрика споруджена у 1912 р. представниками відомого в Болгарії підприємницького роду братами Балабановими. Свого часу це було потужне підприємство з сучасними технологіями, високим рівнем організації праці та виробничої дисципліни. На фабриці знайшли притулок десятки білоемігрантів, серед яких було багато українців. Пам'ять про них зберігається завдяки активній діяльності мешканця с. Бараково Методі Панайотова [5]. Наукова група під керівництвом доц. Міри Маркової проводить важливу роботу зі збору й оцифрування документів та матеріалів, підготовкою наукових праць з цієї проблематики.

На фото: доц. Міра Маркова з науковцями Софійського університету під час експедиції на паперово-картонну фабрику в с. Бараково. Травень 2019 р.

Фото Н. В. Терес.

Активізація співпраці між історичними факультетами обох університетів стала можливою завдяки участі викладачів і студентів у програмі ЄС академічної мобільності Еразмус+. Успішно завершили семестрове навчання у Софійському університеті студенти кафедри етнології О. Дудла (2017) та Д. Фомін (2019).

У 2017 р. у програмі академічної мобільності Еразмус+ взяла участь доц. М. Г. Казьмирчук, яка прочитала для студентів Софійського університету цикл лекцій зі спецкурсу «Релігійний туризм». У 2019 р. доц. Н. В. Терес ознайомила студентів та викладачів кафедри етнології Софійського університету з лекціями по спецкурсу «Етнотуризм».

На фото: завідувач кафедри етнології доц. Д. Маджаров, доц. Мірелла Дечева, доц. Н. В. Терес, доц. Міра Маркова та студенти історичного факультету Софійського університету. Софія, травень 2019 р.

У 2019 р. учасницею програми академічної мобільності Еразмус+ від Софійського університету стала доц. Міра Маркова.

Українсько-болгарську співпрацю розвивають наукові товариства Києва, зокрема «Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин». У червні 2018 р. в Софії була про-

ведена Міжнародна наукова конференція «Україна і Болгарія в історії Європи» за результатами якою побачив світ збірник наукових праць. В роботі конференції взяв участь доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету КНУ О. Машевський.

З кожним роком співпраця між історичними факультетами Київського та Софійського університетів активізується на нбуває нових форм. Це сприяє посиленню інтересу серед науковців та студентства до історії та етнокультури обох країн, інтересу до розвитку болгарської та української діаспор.

Джерела та література

1. «Вяра – смесена!» Аспекти на всекидневието в две родопски села. Сост. В. Коцева. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2014. – 117 с.

2. Касьянова О. Кафедра слов'янської філології святкує 50-річчя започаткування викладання болгарської мови і 40-річчя становлення спеціальності «болгарська мова і література». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://instpres.univ.kiev.ua/node/464>

3. Насоки в академичното изследовани и преподаване по етнология и интропология. Ред кол.: І. Колева, В. Тепавичаров, К. Йорданова, В. Коцева, Й. Стауга. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2018. – 253 с.

4. Огієнко І. Україністика в Софійському університеті // Теорія і практика викладання української мови як іноземної 2011. Вип. 6.– С. 21–26.

5. Терес Н. З досвіду збереження та використання в туристичній практиці індустриальних об'єктів в республіці Болгарія (на прикладі діяльності общини с. Кочеріново та с. Бараково Кюстендільського району) // Культурна спадщина: традиції та інновації : тези науково-практичної конференції, 27 травня 2019 року. – Львів, 2019. – С. 66–69.

Київські князі Аскольда та Діра у дослідженнях Михайла Грушевського

Практично кожний вчений, який цікавився політичною історією Русі, звертався до проблеми перших руських князів, відтак, відзначаємо значний обсяг історіографічної літератури з цієї проблеми, яка характеризується великою кількістю гіпотез, версій та реконструкцій подій. Про життя та діяльність Аскольда й Діра згадували у своїх працях такі відомі історики, як М. Максимович [10, с. 16–17, 29–31, 34], О. Шахматов [15, с. 289–293, 322, 323], В. Мавродін [9, с. 217], М. Артамонов [1, с. 367–369], Б. Рибаків [12, с. 307–309], М. Тихомиров [13, с. 53–55], Л. Гумільов [5, с. 142, 174], М. Котляр [6, с. 24, 43–54], П. Толочко [14, с. 46–48, 52], М. Брайчевський [2, с. 18–184], О. Прицак [11, с. 228–236] та багато інших.

Загальновідомо, що різноманітні аспекти історії України ґрунтовно досліджував М. Грушевський. У своїй головній праці «Історія України-Руси» він, крім усього іншого, приділив увагу й питанню утворення Руської держави. Перші століття її існування історик висвітлював, як правило, через призму життя та діяльності перших київських князів. Свої думки про них М. Грушевський включив до першого тому «Історії України-Руси». Інформацію про Аскольда і Діра знаходимо в 7 розділі книги. Історик слушно відзначав, що «історія початків Київської держави належить до найтяжших питань все-світньої історії» [4, с. 379], вказував на обмеженість джерельної бази, проблемність «Повісті минулих літ» та інших літописів, їх тенденційність, написання в часи дуже віддалені від описуваних подій. Тому в літописах немає чіткості, згадуються різні легенди про те, хто в Києві почав першим княжити.

З одного боку, аналізуючи літописи, М. Грушевський виокремлював автохтонну версію походження перших князів. Так, історик звертав увагу на літописну легенду про Кия, як засновника місцевої князівської династії, до якої могли належати й Аскольд та Дір. Ця легенда підтверджувалася відомим польським хроністом Яном Длугошем, який писав, що «після смерті Кия, Щека і Хорива, успадковуючи по прямій лінії, їх сини і племінники багато років панували у руських, поки спадкоємність не перейшла до двох рідних братів Аскольда і Діра» [14, с. 46]. Згадаємо, що Никонівський літопис свідчив: «через багато поколінь після братів тих, Кия, Щека і Хорива, успадкували владу два брата і назвалися хаганамі. Одному було ім'я Дір, а другому – Аскольд. І були сиділи в Києві, володіючи полянами» [7, с. 156].

З іншого боку, М. Грушевський виділяв ще й дуже близьку до варязької, новгородську версію, на яку не звертали великої уваги, але з якою потрібно теж рахуватися: «підчеркуєть ся, що Київ був завойований і опанований варязькими династами з Новгорода, багато разів – перший раз Аскольдом і Диром, потім Олегом і Ігорем...» [4, с. 381]. Літописці зупинилися на варязькій версії. Легенду про київських братів Кия, Щека і Хорива «укладчики літописи» не відкинули, але визначили, що нащадки тих братів померли і Київ у IX ст. не мав князів, а коли Рюрик вокняжився в Новгороді, то «було в нього два мужі, Аскольд і Дир, не його племені, а бояри. І відпросились вони до Цесарограда з родом своїм і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?» А вони сказали: «Було троє братів, Кий, Щек, Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам». Аскольд, отож, і Дир zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею» [8, с. 12]. Згодом вони змушені були віддати Київ своєму князеві Ігорю «коли його привіз до Києва опікун Олег» [4, с. 383].

Враховуючи все це, М. Грушевський зробив висновок, що «не було ніякого скристалізованого народного переказу про початки київської династії, і кожний книжник укладав його собі як хотів» [4, с. 383]. Історик підкреслював, що в одній версії Аскольд і Дір були боярами Олега, Ігоревого опікуна, відпущені ним на Візантію. Друга про це нічого не згадувала, самого Олега не вважала князем й активну роль в оволодінні Києвом віддавала Ігорю. За третьою версією Ігор або Олег відбирали Київ безпосередньо від його осадників. Швидше за все, на думку М. Грушевського, найдавніша версія зв'язувала пізнішу київську династію, тобто, Аскольда й Діра, просто з Києм, і тільки згодом літописці відкоригували свідчення про Аскольда, Діра й Олега і цей зв'язок було розірвано [4, с. 383].

Таким чином, М. Грушевський вважав, що ситуація з першими київськими князями дуже проблемна і неясна. Справу Аскольда й Діра він називав підозрілою, адже найдавніші літописи, швидше за все, вважали їх нащадками Кия, але згодом, «в дусі династичної ідеї», літописці перетворили цих князів на варягів, людей Рюрика, які відпросилися до Константинополя, але стали князувати в Києві. Для історика все це «дуже нещаслива в своїй ідилічності комбінація» [4, с. 407].

Також вчений виокремлював недоречності, пов'язані зі смертю Аскольда та Діра, яка сталася нібито у 882 р. «Повість минулих літ» і I Новгородський літопис злагоджено повідомляли, що Олег прийшов з Новгорода до Києва, обманом захопив і вбив місцевих князів і сам вокняжився у стольному граді. Але М. Грушевський вказував на різні місця поховання князів, яких за літописом вбивали разом: «І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив [боярин] Ольга церкву святого Миколи [Мирлікійського]. А Дірова могила – за святою Ориною» [8, с. 13]. Отже, князі вбиті одночасно й в одному місці, раптом були поховані

у двох різних місцях між якими, приблизно, кілометрова відстань [9, с. 218]. М. Грушевський підсумовував, що «очевидно Аскольда і Діра не вбили разом, взагалі – вони не вмерли разом, а з тим і традиційне оповідання про їх смерть тратить ґрунт... Се князюваннє в Києві двох князїв разом, що по словам традиції, не були ані братами, ані батько з сином, дуже неправдоподібне» [4, с. 408]. З літопису дізнаємося, що Аскольд був похований на Угорській горі, де згодом поставили церкву. На думку історика, це пов'язувало Аскольда з відомим походом Русі на Цареград 860 р. і прийняттям ним тоді хрещення [4, с. 408].

Стосовно постаті Діра М. Грушевський використовував свідчення Аль Масуді, який у своєму творі «Золоті луки» писав, що першим між королями слов'янським був король аль-Дир, який мав великі міста і великі залюднені землі [3, с. 137]. Свою працю Аль Масуді писав у 40-х роках X ст., коли на Русі правив вже Ігор, якого він не згадував. У нього немає згадок і про Аскольда, але арабські джерела відзначаються точністю відтвореної в них інформації та користуються відносно високою довірою дослідників. І якщо справді Аскольд був співправителем Діра, то на цей факт Аль Масуді мав би вказати. Це джерело для М. Грушевського є доказом того, що Дір був київським князем, а те, що його пов'язують з Аскольдом свідчило про хронологічну близькість їх князювання. Швидше за все, Дір княжив після Аскольда, перед Олегом, хоча не виключено, що і після нього. Тут вчений спирався на повідомлення літопису про військові дії між русами Аскольда й Діра та печенігами, а це могло бути не раніше кінця 80-х років IX ст. Отже, Дір міг жити навіть в 880-х роках [4, с. 409]. У підсумку у своєрідному реєстрі «старших київських князів» історик відмітив, що «Аскольд – правив між 860 і 867, може й довше», а після нього як мінімум до кінця 880-х років княжив Дір [4, с. 410]. Звісно, що це ще більше заплутувало династичну історію Русі.

Проаналізувавши у роботі погляди на перших київських князів М. Грушевського, можемо зробити такі висновки. Основним методом історика був аналіз та інтерпретація свідчень різних відомих на той час джерел. М. Грушевський вважав, що їх недостатньо для серйозних висновків. Поряд з цим, він бачив суперечливість їх свідчень, розумів джерелознавчу цінність руських літописів, автори яких могли на замовлення князів вносити радикальні редакторські правки до літописного тексту. При цьому, найповніше про життя і діяльність Аскольда й Діра розповідають саме вітчизняні джерела. На нашу думку, М. Грушевський вважав цих князів автохтонами. При цьому, вони, напевно, правили окремо, між ними не було ніяких зв'язків, які можна було б дослідити на основі наявних джерел.

Джерела та література

1. Артамонов М. И. История хазар. Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. 523 с.
2. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. 260 с.
3. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русских: (с половины VII в. до конца X в. по Р. Х.). Санкт-Петербург, 1870. IX, 308 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1991. Т.1. 736 с.
5. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. Москва: Мысль, 1989. 764, [1] с.
6. Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. Киев: Издательство «Наукова думка», 1986. 157 с.
7. Літопис Аскольда. *Київ. 1988. № 2. С. 146–170.*
8. Літопис руський. Київ: Дніпро, 1989. XVI+591 с.
9. Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1945. 432 с.

10. Максимович М. А. Откуда идет русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским: Сочинение Михаила Максимовича. Киев: В Университетской тип., 1837. 148 с.

11. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Т. І. Київ: АТ «Обереги», 1997. 1080 с.

12. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва: Наука, 1982. 592 с.

13. Тихомиров М. Н. Русское летописание. Москва: Наука, 1979. 556 с.

14. Толочко П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 360 с.

15. Шахматов. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрава, 1908. XX, 687 с.

Галина Денисенко (м. Київ)

Домінік П'єр де ля Фліз – лікар, етнограф, дослідник Києва

Україна завжди вабила іноземців не тільки своїми природними і людськими ресурсами, а й багатою культурою та історією. Серед них виділяється постать француза Домініка П'єр де ля Фліза, лікаря за професією, дослідника історії і культури України за покликанням, який залишив дев'ять рукописних альбомів – неоціненне джерело для дослідження матеріальної і духовної культури українців. Перші відомості про альбоми Домініка П'єр де ля Фліза були оприлюднені М. Біляшівським в 1889 і 1891 рр. в «Киевской старине», в 1891 р. з'явилася коротка характеристика етнографічної та археологічної діяльності Домініка П'єр де ля Фліза в «Истории русской этнографии» О. Пипіна [1, с. 83].

До вивчення життя і діяльності Домініка П'єр де ля Фліза (Дем'яна Петровича – так він себе називав) у 90-ті роки минулого століття звернулися українські етнографи – В. Горленко [3, с. 121] і член-кореспондент НАН України В. Наулко [7]. Наукову діяльність в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР вчені поєднували з педагогічною на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1971–91 рр.). Пам'ять про викладачів залишилася у підготовлених фахівцях і наукових дослідженнях з етнології. Чимало випускників історичного факультету університету випусків 1972–75 рр. стали науковими співробітниками Національного музею народної архітектури і побуту України, відкритого 1976 р.

Зацікавившись рукописною спадщиною Домініка П'єр де ля Фліза, Всеволод Іванович Наулко дослідив невідомі сторінки біографії француза завдяки ретельному вивченню французьких архівів, де йшлося про його народження, родину, життєвий шлях і перебування у різних європейських країнах. Пізніше в Інституті рукопису НАН України вдалося знайти копію ймовірного портрета Де ля Фліза, який потрапив з Ніжинського музею до фонду відомого мистецтвознавця С. Таранушенка. Це дозволило розширити наші знання про неординарну постать лікаря і дослідника України [7].

Останнім часом творча спадщина Домініка П'єр де ля Фліза привернула увагу не тільки істориків, а й географів, мистецтвознавців, культурологів, дизайнерів, інших фахівців, оскільки його науковий доробок – унікальне явище в історії української науки та культури середини ХІХ ст. Дослідник залишив рукописні альбоми (деякі з них – понад тисячу сторінок), які містять етнографічний опис Київщини та Черкащини з великою кількістю географічних, медичних, біологічних, мистецтвознавчих, статистичних відомостей, ілюстрованих оригінальними акварельними малюнками [8, с. 142]. Цікавими є дослідження краєзнавців О. Виговського, К. Климчука про роботу Де

ля Фліза як лікаря, про пам'ятку історії – будівлю Економічної лікарні в Білій Церкві, де він працював протягом семи років, надаючи допомогу місцевому населенню [2].

Доктор медицини, хірург Імператорської Московської медико-хірургічної академії, член Імператорського медичного Віленського і Київського товариств, учасник Вітчизняної війни 1812 р. Домінік П'єр де ля Фліз (1787–1861) народився у м. Нансі (Франція) у родині лікарів. Освіту здобув в королівському медичному коледжі. Поранення в листопаді 1812 р. і полон, сімейні обставини і небажання займатися військовою справою стали причиною того, що Домінік П'єр де ля Фліз залишився в Російській імперії [6, с. 173]. Після одруження на Софії Маркевич, родичці українського історика і етнографа М. Маркевича, він оселився у Мглинському повіті Чернігівської губернії, і все своє життя присвятив Україні.

Отримавши посаду лікаря Державних маєтностей Київської губернії з березня 1831 р. по вересень 1838 р. очолював Економічну лікарню графині Браницької у Білій Церкві. З цим містом і постаттю Домініка П'єр де ля Фліза пов'язаний початок системної вакцинації дітей в Російській імперії. Місцеві краєзнавці дослідили, що під час епідемії холери 1831 р. лікар врятував життя 247 хворих у Білій Церкві, зробив щеплення від віспи понад 10 тисячам місцевих селянських дітей [2]. На нашу думку, збережена будівля лікарні, де працював Домінік П'єр де ля Фліз, має бути відзначена пам'ятною дошкою. Особливо це актуально сьогодні, коли лікарі знаходяться на передньому фронті боротьби з пандемією – COVID-19.

У 1843 р. Департамент державних маєтностей Російської імперії призначив Домініка П'єр де ля Фліза лікарем при Сквирському окружному управлінні Київської губернії. У 1845 р. він почав працювати за програмою Російського географічного товариства (дата створення – 1845 р.) та Київського учбового округу, які своєю метою ставили з'ясування впливу навколишнього

середовища на здоров'я людини. Як лікар, що постійно відвідував села, Домінік П'єр де ля Фліз був одним із перших, хто проводив дослідження з «медичної географії» згідно «Програми для етнографічного опису Київської навчальної округи» [4, с. 89].

Під впливом Російського географічного товариства у Києві в 1851 р. на базі університету Св. Володимира була створена «Комісія для опису губерній Київського учбового округу», до складу якого входили п'ять губерній Правобережної і Лівобережної України: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська. Це була перша наукова інституція, зокрема її етнографічне відділення, яка ставила за мету – комплексне дослідження великого історичного регіону України. У складі Комісії працювали відомі вчені Київського університету М. Бунге, М. Максимович, А. Метлинський, М. Іванишев, П. Павлов, В. Шульгін та інші українські наукові і культурні діячі [6, с. 174].

Під час подорожей по селах і містечках території сучасних Київської, Житомирської і Черкаської областей був зібраний і узагальнений великий фактичний матеріал, на підставі якого Домінік П'єр де ля Фліз представив комплексну характеристику життя українського населення. Протягом 1848–1857 рр. було підготовлено дев'ять рукописних альбомів з описами життя, побуту, занять українців Київщини та Черкащини, які зберігаються в Києві, Санкт-Петербурзі і Чернігові. За свою роботу Де ля Фліз був відзначений подякою і прийнятий до складу членів-співробітників комісії.

Найбільший альбом дослідника – «Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи із зображенням деяких природних витворів рослинного і тваринного світу разом із статистикою кожного села та географічною картою Київської округи» (1854 р. – 1245 с.), в якому наведені статистичні дані, цікаві спостереження щодо господарських занять, описи пам'яток культури і старовини, зроблені замальовки одягу, взуття, прикрас місцевого населення тощо. Цікаво, що

автор докладно подає статистику кожного села і містечка Київської губернії із зображеннями житла і народного вбрання його мешканців. На малюнках – села Пирогово, Нова Вета (нині Чапаївка), Мишеловка (у складі Києва з 1923 р.), Нижня Либідь (нині – Деміївка, приєднана до Києва 1918 р.), Микільська Борщагівка, Совки (у складі Києва з 1923 р.), хутір Шахравщина (нині – Феофанія), околиці міста – Печерський і Видубицький Звіринець. Представлені матеріали дають можливість фахівцям простежити зміни в адміністративному районуванні столиці України, час і причини приєднання околиць до міста [1, с. 88].

Голосіївський район, один з найбільших районів м. Києва, включає близько 20 історичних місцевостей, у тому числі 5 околиць, досліджених Де ля Флізом у першій половині XIX ст. Тут знаходяться пам'ятки археології, історії та архітектури, які потребують охоронного статусу.

Дослідник контактував з діячами науки і культури – першим ректором університету Св. Володимира М. Максимовичем, родинами Кочубеїв, Маркевичів, Миклашевських, Рильських, Скоропадських, київським губернатором І. Фундуклеєм, якому передав багато матеріалів про пам'ятки історії та культури. Серед них – бронзовий дзвін вагою близько 6 пудів, знайдений 1846 р. у річці Боганка, що впадає в р. Ірпінь. На ньому зберігся напис про с. Стайки на Київщині, де в церкві зберігається старовинне Євангеліє, подароване козаками. В альбомах можна знайти портрети Б. Хмельницького, І. Мазепи, козака Мамає, замальовки козацької зброї, іменних гетьманських гербів [6, с.176].

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України спільно з іншими закладами вперше видав основні рукописні праці Де ля Фліза в 1996р. (т.1) і 1999 р. (т.2) з унікальним етнографічним і краєзнавчим описом Київщини і прилеглих територій, який супроводжується оригінальними багатокольоровими малюнками, що не втратили пізнавального значення дотепер.

Наукова спадщина дослідника не обмежується підготовкою дев'яти рукописних альбомів. Він залишив щоденники, спогади, франкомовний і словник українських народних культурно- побутових термінів, який налічує 1 152 позиції [6, с. 176]. Спадщина українця французького походження потребує ґрунтовного вивчення, а пам'ять про дослідника самотньої історії і культури України має бути увічнена у Білій Церкві, в якій він працював, і Ніжині, де провів останні роки життя і похований на місцевому кладовищі.

Джерела та література

1. Адаменко А. Г. Де ля Флиз и его работы по описанию бывших окрестностей Киева // Киев в фондах ЦНБ АН УРСР. – К., 1984.
2. Виговський О. Незабутня історія. – Вакцинація в Білій Церкві.
3. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. – К.: Наукова думка, 1988.
4. Верменич Я. В. Біля витоків українського краєзнавства (Комісія для опису губерній Київського учбового округу) / Я. В. Верменич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 11.
5. Демещук А. В. Альбоми Де ля Фліза як джерело української етнології. – К., 2013.
6. Денисенко Г. Де ля Фліз Домінік П'єр // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. – Частина I. – К., 2005.
7. Наулко В. Альбоми Де ля Фліза – джерело історико-краєзнавчих досліджень України // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» (Наукові доповіді та повідомлення). – Київ–Харків, 1997. – Ч.1.
8. Паранько Н. П., Ніколаєва Т. В. Дослідження структури і форми українського народного костюма на основі аналізу творчої спадщини етнографа Домініка де ля Фліза // Вісник КНУТД – Дизайн та мистецтвознавство. – 2016. – №1 (94).

*Федір Медвідь,
Анатолій Твердохліб,
Максим Урбанський (м. Київ)*

Становлення наукових товариств на землях України: киевознавчий аспект

Наукові товариства як один із найцікавіших і водночас найменш досліджених феноменів культури є однією із форм громадських об'єднань, що виникають з ініціативи окремих осіб і діють на засадах саморегулювання. Вони відіграли значну роль у розвитку науки і культури України. Одними з перших були Філотехнічне товариство у Харкові (1810) та Товариство наук при Харківському університеті, що мало природниче та словесне відділення (1812) [3, с. 866; 7, с. 148–155].

Перше наукове Товариство київських лікарів в Україні виникло у 1840 р. і ставило собі основним завданням дослідження причин і характеру поширення епідемічних захворювань, розробку і пропагування санітарно-гігієнічних заходів, статистичні та науково-медичні дослідження. Пізніше були створені Одеське товариство лікарів (1849) та Харківське медичне товариство (1861). За ініціативи медичних товариств відкривали лікарні, аптеки та амбулаторії для бідних, було організовано мережу пастерівських станцій для широкого застосування щеплень проти сказу (в Одесі, Харкові, Києві) [13, с. 259].

Першим науково-технічним товариством в Україні було Одеське товариство інженерів і техніків (1864). У 1886 р. у Петербурзі виникло Російське товариство, яке мало кілька відділень, зокрема Миколаївське, Одеське та Київське. Науково-технічні товариства стали генератором творчої активності інженерних та технічних сил України, сприяли вирішенню актуальних завдань науки і техніки, приділяли значну увагу організації технічної освіти [14, с. 51–55].

Новою формою організації науки XIX ст., що сприяла її демократизації, стали з'їзди природознавців і лікарів. Ідею проведення з'їздів природознавців на території колишньої Російської імперії запропонував професор Київського університету К. Ф. Кесслер, який у 1856 р. подав доповідну записку на ім'я міністра освіти, де обґрунтував необхідність проведення з'їздів природознавців для розвитку природничих наук і лише після участі вченого у 1860 р. у з'їзді природознавців і лікарів у Німеччині, його пропозицію підтримав попечитель Київського навчального округу М. І. Пирогов і 13 квітня 1861 р. було одержано відповідний дозвіл міністерства. Перший київський з'їзд природознавців відбувся 11–18 червня 1861 р., де було складено детальний план викладання природничих наук у гімназіях, обговорено питання про створення необхідних посібників і наочного приладдя [11, с. 1–23]. Другий з'їзд природознавців відбувся завдяки зусиллям К. Ф. Кесслера 11–18 червня 1862 р. у Києві і мав ще більший успіх. На заключному засіданні було вирішено спрямувати всі зусилля на сприяння розвитку природознавства та поширення викладання його у загальноосвітніх навчальних закладах [1, с. 1–72]. Хоча київські з'їзди природознавців і лікарів мали локальний характер і проблематика їх мала переважно педагогічний напрям, проте вони відіграли важливу роль як «перші спроби втілення мрії про періодичні учені з'їзди всієї Росії» [12, с. 157–158].

У 1862 р. К. Ф. Кесслеру запропонували очолити кафедру зоології Петербурзького університету, де він продовжив організаційну роботу з підготовки першого всеросійського з'їзду природознавців (кінець 1867 – початок 1868 рр.). Саме на цьому з'їзді в Петербурзі було ухвалено рішення про створення при університетах наукових товариств природознавців, які згодом разом з іншими науковими організаціями стали ініціаторами та учасниками з'їздів природознавців. Цьому значною мірою сприяв новий університетський статут 1863 р., що надав

певної самостійності вищим навчальним закладам [6, с. 29–44]. Одними із перших такі товариства були створені в Харкові (1869), Києві, Одесі. Вони мали на меті сприяти розвитку природничих наук, всебічно вивчати природу краю, переважно південних губерній, поширювати природничо-історичні знання. У роботі цих товариств активну участь брали І. І. Мечніков, І. М. Сеченов, О. О. Ковалевський, І. І. Шмальгаузен, С. Г. Навашин, М. Г. Холодний та багато інших учених зі світовими іменами, внесок яких до скарбниці світової науки є значним. Наукові товариства щороку виділяли певні суми коштів на організацію наукових екскурсій, що дало змогу суттєво доповнити природно-історичну характеристику досліджуваних регіонів. Друковані органи товариств були трибуною не тільки для поважних вчених, а й для молоді: саме в них уперше з'являлися праці майбутніх корифеїв науки Д. К. Заболотного, І. М. Сеченова, М. Ф. Гамалії, які тоді були ще студентами або молодими науковцями.

Центром розвитку науково-технічної думки в галузі цукрової промисловості стало Київське відділення Російського технічного товариства (1871), де була створена спеціальна лабораторія для проведення досліджень на замовлення заводів, відкрито перший у країні середній технічний навчальний заклад з підготовки майстрів цукрового виробництва [10, с. 13–14].

У пореформений період було створено низку товариств гуманітарного профілю, зокрема, історичне товариство Нестора Літописця у Києві (1873), Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства (Київ, 1873), продовжувало працювати Товариство історії та старожитностей в Одесі [15, с. 129–131].

III з'їзд природознавців (Київ, 1871) був успішним. Головою з'їзду обрано академіка О. О. Ковалевського, який у промові «Про діяльність наших з'їздів» наголосив: «Головним

завданням наших з'їздів слід вважати: по-перше, дослідження Росії у природничо-історичному аспекті та розробку природничих наук узагалі; по-друге, поширення природничо-історичних знань серед широкого загалу; по-третє, зближення і співпраця російських вчених між собою» [16, с. 55]. У роботі з'їзду брали активну участь професори Київського університету К. М. Феофілактов, П. П. Алексєєв, Н. А. Хржонцевський, Я. Я. Вальц, М. П. Авенаріус, П. П. Перемежко, В. О. Бец та інші, представники наукової спільноти з Одеси, Харкова, Чернігова, Рівного, Житомира та інших міст України, а також чимало гостей з Росії: з Москви, Санкт-Петербурга прибули О. М. Бутлеров, Ф. В. Овсяников, Д. І. Менделєєв, з Казані – В. В. Марковников, М. Ф. Висоцький, М. В. Сорокін. Як наголосив на III з'їзді в Києві академік Ф. В. Овсяников, що «оскільки природничі науки є наріжним каменем добробуту і цивілізації країни, ми повинні докласти всіх зусиль до розвитку цих наук і поширення їх у суспільстві. Досягнути цього можна тільки спільними зусиллями» [16, с. 3–4].

VII з'їзд природознавців і лікарів, що відбувся в Одесі (1883), очолив професор Новоросійського університету І. І. Мечников. У вступній промові вчений привернув увагу до завдань з'їздів, особливо до захисту інтересів теоретичних знань, цінність яких не всі розуміли. Доповідь І. І. Мечникова «Про лікувальні сили організму», в якій було висловлено основну ідею про імунітет, стала надзвичайною подією VII з'їзду. Вона відразу ж набула широкого розголосу і здобула численних прихильників серед наукової спільноти [4, с. 9].

X загальноросійський з'їзд природодослідників і лікарів у Києві (1898) увійшов до історії світової науки сенсаційною доповіддю професора Київського університету С. Г. Навашина «Нові спостереження над заплідненням у *Fritillaria tenella* u *Lilium martagon*» про відкриття ним подвійного запліднення у

покритонасінних рослин, яке мало світове значення, оскільки з'ясувало досі незрозумілі моменти статевого процесу основних культурних рослин і мало велике промислове значення. Світова наукова спільнота відразу високо оцінила це відкриття, оскільки воно виявилось дуже значущим не тільки для ембріології рослин, а й для їх систематики. Відкриття С. Г. Навашиним подвійного запліднення в зав'язкових рослинах стало найбільш значущим відкриттям ХІХ ст. у галузі ботаніки, яке було зроблено в Києві. Воно згодом дозволило науковцю побудувати ботанічні філогенетичні системи.

На вперше започаткованій Х з'їздом підсекції повітроплавства її члени – М. Є. Жуковський, А. М. Кованько, М. М. Поморцев, С. А. Улянін, К. Я. Данилевський, В. В. Кузнєцов, М. М. Утешев, А. Х. Репман, С. П. Квятковський – запропонували свої шляхи та способи вирішення транспортування людини й вантажів надземним способом; дистанційну аерофотозйомку; передачу умовних сигналів та проведення спостереження з повітря; ефективно використання сил вітру; вивчення атмосферних явищ і прогнозування погоди; розуміння всіх деталей механізму польоту тварин; подолання обмеженості використання літальних апаратів за параметрами висоти, довжини, аеродинамічного обтікання, безперервності, тривалості попередньої підготовки, дорожнечі польотів, а також усунення вирішальності факторів погоди та холодного вітру [4, с. 10].

Обраний головою Х з'їзду, професор хімії Київського університету М. А. Бунге відкрив з'їзд такими словами: «На мою долю випала висока честь вітати Вас у місті Києві – цій колиці з'їздів російських природознавців» [2, с. 400]. В умовах несприятливої політичної кон'юнктури вітчизняні дослідники природи шукали більш ефективні шляхи розвитку, тому професори Київського університету О. В. Баранецький та М. М. Шиллер черговий раз внесли на обговорення проект статуту «Асоціації російських природознавців і лікарів», і вкотре поставили питання постійно

діючого центрального органу, що мав організовувати більш самостійні з'їзди і не припиняв би своєї діяльності у перервах між ними.

Особливе значення для розвитку науки і культури України мало товариство, що об'єднувало в своїх лавах учених гуманітарного та природознавчого профілю, котрі розгорнули цілий спектр українознавчих досліджень. Воно виникло у 1873 р., коли за висловом М. Грушевського, «можливість української культури стояла під знаком запитання..., гурток патріотів закладає фонд для розвитку української літератури і культури». Появу товариства стимулювали не лише невідрадні обставини для українства, а й загальнослов'янський рух відродження в Європі, зокрема, у Сербії, Чехії, Польщі й Хорватії, і водночас поява ряду слов'янських національних товариств і організацій. У Східній Україні ініціатором заснування Товариства ім. Шевченка у Львові був О. Кониський. З поміж фундаторів зі Східної України були В. Антонович, М. Драгоманов, К. Михальчук, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, у Західній Україні – С. Качала, К. Сушкевич, Д. Гладилевич, О. Огоновський та ін. Засновниками і меценатами товариства були Є. Милорадович зі Скоропадських, Д. Пильчиков, М. Жученко і 32 жертводавці-галичани, а також товариство «Січ» у Відні [5, с. 203; 9, с. 158–164]. З 13 березня 1892 р., коли було схвалено на спеціальних загальних зборах проект нового статуту, Товариство стало називатися Науковим товариством імені Шевченка (НТШ). Воно набуло чіткої структури і складалося з трьох секцій: історико-філософської, філологічної та математично-природничо-лікарської. З 1892 р. почали виходити «Записки НТШ» – основний друкований орган Товариства, редактором якого став з 1895 р. М. Грушевський [8, с. 72–77].

Наукове товариство ім. Шевченка до утворення Українського наукового товариства в Києві (1907), відіграло роль національної академії наук. Створена 14 листопада 1918 р. Українська Академія Наук запозичила від нього організацію та

структуру, високий рівень досліджень, їх гуманістичну спрямованість [17]. Отже, передумовами становлення наукових товариств на українських землях були загальнослов'янський рух відродження в Європі та поява ряду слов'янських національних товариств і організацій. Самі товариства та їх з'їзди мали велике значення для розвитку вітчизняної науки та культури, де творча свобода, неформальні зв'язки обумовлювали високу ефективність наукової діяльності. З'їзди природознавці і лікарів, як і їх наукові товариства, відіграли значну роль в об'єднанні наукових сил, у розвитку і популяризації вітчизняного природознавства, мали беззаперечний вплив на формування загальнокультурних та наукових традицій.

Джерела та література

1. II съезд естествоиспытателей в Киеве // Университетские известия. – 1862. – № 7. – С. 1–72.
2. Дневник X съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве 21 августа 1898 г. – Киев, 1898.
3. Історія української культури. У п'яти томах. Т. 4. Книга 1. Українська культура XIX ст. – К.: «Вид-во «Наукова думка» НАН України», 2008. – 1007 с.
4. Караванська М. Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.). Автореф. дис... канд. істор. наук / М. Ю. Караванська. – Київ, 2006. – 19 с.
5. Купчинський О. А. Наукове товариство імені Шевченка / О. А. Купчинський // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2010. – Т.7:Мл – О. – 2010. – С. 203–213.
6. Коробченко А. А. Товариство дослідників природи при Харківському університеті (1869–1930): монографія / А. А. Коробченко; відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К.: Талком, 2015. – 407 с.
7. Медвідь Ф. М. Передумови виникнення і становлення наукових товариств на землях України // Історія науки і техніки: Збірник

наукових праць / Гол. ред. О. Я. Пилипчук. – К.: Вид-во ДЕТУТ, 2016. – Вип. 8. – С. 148–155.

8. Медвідь Ф. М. Михайло Грушевський як голова Наукового товариства ім. Шевченка // Наукові праці МАУП. – Серія: Політичні науки. – 2017. – Вип. 2 (53) / [редкол.: М. Н. Курко (голов. ред.) та ін.]. – Київ: МАУП, ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. – С. 72–77.

9. Медвідь Ф. М. Заснування і становлення Наукового товариства ім. Т. Шевченка як важливий чинник консолідації українства // Історія науки і техніки: Збірник наукових праць / Гол. ред. О. Я. Пилипчук. – К.: Вид-во ДЕТУТ, 2016. – Вип. 9. – С. 158–164.

10. Пилипчук О. О. Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871–1919). Автореф. дис... канд. істор. наук / О. О. Пилипчук. – Київ, 2006. – 20 с.

11. I съезд естествоиспытателей в Киеве с 11 по 18 июня 1861 г. // Университетские известия. – 1861. – № 1. – С. 1–23.

12. Руда С. П. Роль Київських з'їздів природознавців в гуманітаризації освіти України XIX ст. / С. П. Руда, А. В. Кошій // Українознавство і гуманітаризація освіти. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 157–158.

13. 100-летие Харьковского медицинского общества (1861–1961). – Киев, 1963.

14. Савчук В. С. Первые инженерные собрания и общества в Российской империи / В. С. Савчук // Вопросы истории естествознания и техники. – 1992. – С. 51–55.

15. Соболева Е. В. Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России и проблемы организации современной науки / Е. В. Соболева // Материалы XIII Международного симпозиума по науковедению. – Ч. III. – Киев, 1990. – С. 129–131.

16. Труды III съезда русских естествоиспытателей в Киеве 20–30 августа 1871 г. – Киев, 1873.

17. Храмов Ю. Рання історія Академії наук України (1818–1921) / Ю. Храмов, С. Руда, Ю. Павленко, В. Кучмаренко. – Київ, 1993. – 246 с.

Зінаїда Зайцева (м. Київ)

Володимир Іванович Щербина – «будівничий українського життя, української науки» (до 170-річчя від дня народження)

У доповіді на відзнаку двадцятиліття з часу заснування Українського наукового товариства в Києві його голова М. Грушевський назвав усіх членів-основників, серед яких знаходимо ім'я історика В. Щербини. Їм, «будівничим українського життя, української науки належить вдячний спомин...», – цими словами завершив виступ академік М. Грушевський [2, с. 9]. Крім УНТ, В. І. Щербина був членом багатьох інших наукових товариств. Загалом роль наукових товариств у його становленні як науковця високого рівня, українського історика, дослідника київської старовини надзвичайно велика.

З іншого боку, саме діяльна участь В. Щербини в наукових товариствах дає змогу дослідникам залучати їх інформаційно-документальну базу, щоб ширше відтворити практику й формат наукової роботи вченого, його мотивацію щодо дослідження тієї чи іншої проблеми. Адже ті дослідники, що бралися детальніше реконструювати біографію та наукову діяльність киевознавця, стверджують що його особовий фонд не зберігся і життєпис ученого доводиться реконструювати за різними джерелами [6, с. 177]. Серед них переважають фонди наукових товариств, комісій, секцій.

Частина особистого архіву В. Щербини, зокрема листування, знищила його донька Г. В. Щербина у непевні 1930-ті, деякі «папери класика киевознавства члена-кор'я ВУАН Володимира Івановича Щербини» знаходяться на зберіганні у С. І. Білоконя [1, с. 210–211]. За його ж інформацією – це невеличка папка з світлинами і деякими рукописами, які невдовзі поповнять фонд в Інституті рукопису НБУВ.

Шлях у науку В. Щербини починався на історично-філологічному факультеті Університету св. Володимира, де саме в той час починав працювати В. Антонович. В мемуарно-біографічному стилі Щербина писав: «Я вступив студентом до Київського університету одночасно з тим, коли [...] В. Б. Антонович вперше виступив на кафедрі як доцент російської історії [...]. Це було в жовтні 1870 р. Я добре пам'ятаю його вступну лекцію в найпросторішій (XV) аудиторії в присутності цілого університетського синкліту» [8, с. 269]. Як відомо В. Антонович послідовно впроваджував у навчальний процес систему семінарів німецького професора історії Леопольда фон Ранке. На той час вона вже була сприйнята істориками провідних європейських університетів. Не вдаючись до розлогої характеристики ідей і практики німецького професора, зазначимо, що в її основі лежав принцип практичної роботи студентів над архівними документами. За керівництва саме В. Антоновича, котрий, між іншим, керував його випускною роботою, у Щербини пробудився інтерес до архівних джерел, сформувалася критична методика їх дослідження. Зі студентських літ він виніс захоплення минувиною Києва, археологічними обстеженнями міста та його околиць. Оптика його дослідницьких практик фокусувалася на українознавчому сегменті історії і культури.

Після закінчення університету, щоб бути допущеним до викладання, Щербина навчався ще на педагогічних курсах, після яких працював викладачем російської мови у Першій петербурзькій військовій гімназії. З 1879 р. продовжив викладацьку діяльність у Києві, де використовуючи місцеві архівні матеріали, употужнив наукову роботу. Результати досліджень з'явилися у виданнях Київської Археографічної Комісії («Архив Юго-Западной России»), Історичного товариства Нестора-Літописця, практично в кожному випуску «Київської Старини». Впродовж 1891–1899 років за його авторства вийшло 35 наукових публікацій. Вони мають широкий тематичний

діапазон, однак хронологічно здебільше охоплюють останню чверть XVIII ст. Дослідник проявляв інтерес до з'ясування генеалогії козацької старшини, козацького землеволодіння, пам'яток церковно-монастирського і міського будівництва, його цікавили етносоціальні і церковно-релігійні відносини, практика все більшого залучення російського чиновництва до місцевих управлінських органів.

Автор ретельно відстежував появу нових видань, які стосувалися історії України, Києва, особливо його древніх пам'яток, картографічних досліджень міста. З його бібліографічних звідомлень і рецензій науковці дізнавалися про вихід у світ видань Київської комісії для розбору давніх актів, Історичного товариства Нестора-літописця, Одеського товариства історії і древностей, видань Наукового товариства імені Шевченка у Львові, різних палеографічних збірок, праць відомих дослідників київської старовини.

1895 рік, в якому вийшла перша публікація В. І. Щербини у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (ЗНТШ), став певним рубежем, що започаткував розширення наукового кола спілкування і співробітництва історика. На той час у Львові формувалася нова наукова спільнота, яка мала завданням фондувати українську, у сенсі національної, науку. М. Грушевський, змінивши О. Барвінського на посту редактора видання, поставив за мету перетворити «Записки» на систематичне періодичне видання, яке поряд з науковими розвідками мало б великі розділи рецензій та бібліографії. У цій справі М. Грушевський сподівався на інтелектуальну допомогу з підросійської України. Новий редактор звертався з пропозиціями підготувати для «Записок» статті, рецензії або бібліографічні огляди перш за все до університетської професури українських територіальних університетів. Збирати автуру для галицьких видань було нелегко. Недостатнє володіння українською мовою, про що зізнавались у листах до М. Грушевського О. Маркевич,

М. Сумцов та ін., остереження від підозрінь у неблагонадійності стримувало університетську професуру підросійської України від співпраці у ЗНТШ [3, с. 107, 108].

Вдалося з'ясувати, що у Києві крім О. Кониського М. Грушевському реально допомагав О. Лотоцький, на той час магістрант Київської духовної академії. Він тісно комунікував з В. І. Щербиною та іншими членами Старої Громади, тримав листовний зв'язок з М. Грушевським, фактично був посередником між рецензентами у Києві і редактором у Львові. За каталогом книжкового магазину Н. Я. Оглоблина складав список новинок і надсилав його у Львів для визначення актуальних для рецензування найновіших наукових видань. У листуванні двох діячів не раз згадується В. І. Щербина, який, за словами Лотоцького, погодився написати рецензію на «Історію Харківського університету» Д. Багалія й обіцяв поштою надіслати текст О. Лотоцькому [4, с. 184]. Велася надзвичайно напружена робота – «не дратуйтеся, дорогий Михайло Сергієвичу «коли що до чого», заспокоював О. Лотоцький свого друга, коли наприкінці 1894 р. під загрозою зриву опинився випуск чергового тому через затримку рецензій з Києва у т.ч. обіцяної Щербиною рецензії [4, с. 186]. Невдовзі Щербина написав дві рецензії на окремі випуски «Історії Харківського університету» та низку цікавих академічних відгуків на новинки наукових видань.

З огляду на небажання потрапити до списків неблагонадійних всі рецензії В. І. Щербина, так само як і більшість інших авторів зі Східної України, публікував у «Записках» під криптонімом *В. І.* Можна припустити, що його російськомовні тексти перекладав Лотоцький, або хтось у редакції «Записок». Вперше Щербина виступив у ЗНТШ під власним прізвищем у 1930 р. вже будучи членом-кореспондентом ВУАН [10].

Листовний контакт між Щербиною і Грушевським припадає на 1899 р. Довірливі стосунки між ними склалися з утворенням у Києві Українського наукового товариства (УНТ).

Щербина був присутній на першому зібранні членів УНТ у квітні 1907 р. і обраний членом Тимчасового бюро у якості скарбника товариства. З утворенням Історичної секції він став ще заступником (*товаришем* – за лексикою хроніки УНТ) голови секції професора Г. Г. Павлуцького. Невдовзі останнього на посту голови змінив М. Грушевський, заступником залишився В. І. Щербина. Оскільки Грушевський більшою мірою перебував у Львові, організація поточної роботи секції покладалася на Володимира Івановича. В умовах, коли публічні засідання УНТ треба було за три доби узгоджувати з поліцією, організаційної роботи було вдосталь. Щербина брав активну участь у підготовці доповідей для закритих наукових засідань УНТ. Як сучасник і ровесник відгукнувся на смерть своїх колег В. Антоновича, Я. М. Шульгіна, Л. Добровольського.

Одночасно з діяльністю в УНТ Володимир Іванович продовжував співпрацювати в інших товариствах Києва, зокрема в Історичному товаристві Нестора-літописця. Він був його членом (куди, до речі, М. Грушевському відмовили у вступі як «сепаратисту») упродовж більше 50 років, мало не від дня заснування і до ліквідації товариства. Як визнаний експерт старовини разом з іншими членами товариства Володимир Іванович входив до групи наукових кураторів будівельно-земляних робіт з функцією відстеження ймовірних археологічно значимих знахідок. Зауважимо, що в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Київ переживав широкомасштабну розбудову і реконструкцію. На центральних вулицях міста, тодішніх Миколаївській, Прорізній, Великій Васильківській, Хрещатику зводилися великі будівлі банків, акціонерних і страхових товариств, магазинів і бірж. Київ, як й інші великі міста, переживав справжню будівельну лихоманку. На тлі звісток про незвичні знахідки Імператорська археологічна комісія доручала Історичному товариству Нестора-літописця та іншим громадським об'єднанням активізувати діяльність щодо збереження пам'яток старовини у Києві.

Разом з Л. Добровольським В. Щербина здійснював експедиційні обстеження, вивчав пам'ятки архітектури в околицях Києва, зокрема сільські храми. При цьому дослідник вів науковий щоденник, в якому відзначав їх стан, датував пам'ятку, нотував план будови, фотографував її. Це був своєрідний польовий матеріал для пошуків в архівах, майбутніх публікацій.

В. Щербина також брав участь у новозаснованому у Києві 1910 р. Товаристві охорони пам'яток старовини і мистецтва. Примітно, що археологічна, у т. ч. археографічна, робота у Києві та Київщині значно активізувалася напередодні Світової війни і не припинялася у час війни. Щоліта у 1913–1915 рр. з метою унеможливити руйнування курганів, городищ, інших пам'яток за участю В. Щербини та інших краєзнавців здійснювався нагляд за будівельними роботами на залізницях в Київській губернії, зокрема по лінії Фундуклеївка–Чигирин [7, с. 64].

Тривалий час вчений досліджував будівлі Києво-Печерської лаври, працював з документами у архіві Лаври. Встановив низку цікавих фактів, зокрема на документальній основі підтвердив факти меценатських дарувань І. Мазепи, І. Скоропадського та його вдови. Дослідженнями історика підтверджено авторство архітектора лаврської дзвіниці Й.-Г. Шеделя [9, с. 104–105]. У неспокійний час війни продовжувалася робота по дослідженню і збереженню від руйнувань Звіринецьких печер. У 1916 р. Щербина був уповноважений товариством вести переговори у справі передачі в оренду території, під якою розташована підземна церква цих печер. Завдяки Щербині врятовано цінну книгозбірню при канівському початковому училищі, яка колись належала училищу при греко-католицькому монастирі ордену св. Василя. Після закриття василіанського монастиря книгами ніхто не опікувався. Між тим, за оцінкою В. Щербини та Л. Добровольського там були

цінні рукописи, рідкісні видання польською, французькою, німецькою, грецькою, єврейською мовами та латиною. Завдяки їх наполегливості бібліотеку влітку 1917 р. перевезено до Києва [7, с. 226].

У 1913–1915 рр. не без впливу напруженої військово-політичної ситуації, зокрема, коли з 1912 р. ширилася інформація, що невдовзі почнеться війна між Росією і Австро-Угорщиною в ході якої Правобережжя відійде до Австрійської імперії, і хтось з представників династії Габсбургів буде коронуватися в Миколаївському соборі Києва, члени різних культурно-історичних товариств за пропозицією місцевих органів влади активізували роботу в галузі історичної топоніміки. Науковці, в т. ч. Щербина, були залучені до дискусій в міській управі про можливе перейменування назв вулиць Києва і навіть про доцільність встановлення пояснювальних написів щодо названих на честь історичних постатей. У ході дискусій з'ясовувалося походження деяких малозрозумілих для адміністраторів назв київських вулиць. Так, міська управа вирішила перейменувати вулицю Рейтарську на вулицю Івана Сусаніна [7, с. 160]. В. Щербина висловився проти. Він вже тоді здійснив відоме історичне дослідження щодо Рейтарської і Стрілецької, а також Шулявщини.

У 1918 – першій половині 1920-х рр. Щербина був позаштатним членом комісії історико-географічного словника та інших академічних комісій. Повернення Грушевського з еміграції 1924 р. для Щербини ознаменувалося початком нового періоду співпраці і товариського спілкування. Фондуючи Історичну секцію у ВУАН та науково-дослідну кафедру історії України, академік намагався зберегти традиції і кадровий корпус істориків УНТ. Цей час відзначений надзвичайно плідною роботою києвознавця Щербини уже в статусі члена-кореспондента ВУАН. Він член розширеної редакції трьохмісячника відновленої «України». В цьому виданні опубліковано його

оригінальні статті з історії Києва. Як і в дореволюційний час він виступає рецензентом нових видань. Його увагу привертають новинки з історії української мови, української освіти, деякі польські видання. Вчений залишається вірним своїй тематичній ніші.

Цілком закономірно, що Володимир Іванович очолив Комісію історії Києва та Правобережжя. Під його керівництвом складено збірник «Старий Київ», у 1926 р. видана збірка «Київ та його околиці в історії та пам'ятках». Саме В. Щербина розробив новий напрямок у краєзнавстві – наукове киевознавство, у межах якого працював упродовж 50 років. Того ж 1926 р. з нагоди 50-річчя літературної і наукової діяльності вченого Комісія історії Києва і Правобережної України та науково-дослідна кафедра історії України, дійсним членом якої він був з часу її заснування, видала нові, неопубліковані студії з історії Києва В. І. Щербини [11]. Книга отримала схвальні відгуки наукової громадськості, на неї «інформаційним відзивом» відгукнувся славіст-історик професор тодішнього КІНО Андронік Степович.

Володимир Щербина у статусі дійсного члена кафедри долучався до підготовки молодого покоління науковців. Він брав участь в атестації аспірантів кафедри, виступав в обговоренні їх праць на прилюдних захистах. Виступи завжди мали предметний характер. Оцінюючи працю Л. О. Окиншевича історик висловив зауваження щодо формулювання теми, на його думку авторові слід було дати заголовок своїй праці не «генеральна (козацька) рада», а «генеральна (чорна) рада», оскільки окрім козаків в ній брали участь й інші стани. Рекомендував дисертанту подати список джерел, якими він користувався, проаналізувати їх і дати заголовки розділам праці. Порівняння автором генеральної ради з подібними до неї інституціями у інших народів (у спартанців, римлян, германців) здалися Щербині не обґрунтованими. На його думку зручніше

порівнювати генеральну раду з старовинним вічем та козацьким кругом [5, с. 170]. У 1928 р. за результатами публічних захистів його аспіранти С. Шамрай та С. Глушко, К. Антипович отримали звання наукових співробітників. Успішно провадив дослідження ще один його аспірант М. Ф. Карачківський [12, с. 101, 152].

Отже, участь у наукових товариствах, тривала дослідна і публікаційна робота склали В. І. Щербині славу першого киевознавця серед кола тодішніх істориків. Шлях до академічного статусу пролягав через копітку і систематичну роботу над улюбленою проблематикою. Варто відзначити літературну вправність Володимира Івановича, дотримання академічних стандартів наукової праці, чутливість і сприйняття нових підходів до її організації. На відміну від частини старогромадівців, з якими М. Грушевський конфліктував, зокрема в УНТ через їх застарілі українофільські підходи до друку наукових праць, у В. Щербини склалися товариські стосунки з академіком. Їх могли спостерігати співробітники, адже не дарма довірена друкарка Михайла Сергійовича Катерина Борисівна Кондрацьєва передала у свій час текст «Споминів» Грушевського саме родині Щербини [1, с. 211].

Джерела та література

1. Білокінь С. І. На зламах епох: Спогади історика. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2005. – 336 с.

2. Грушевський М. Велике діло: [З приводу двадцятиліття заснування Укр. наук. т-ва в Києві] // Україна. Науковий журнал українознавства. – 1929. – Кн. 32. – С. 3–9.

3. Зайцева З. «Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914) // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 104–112.

4. Кавунник В., Панькова С. Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії

та джерела / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2018.– Кн.1. – С. 175–409.

5. С. Г. [Глушко]. Прилюдна оборона праці Л. О. Окиншевича: «Генеральна (козацька) рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.». // Україна. Науковий журнал українознавства. – 1926. – Кн. 33.– С. 168–171.

6. Тороповська Т. М. «Київський Нестор істориків...»: Архівні документи до біографії Володимира Щербини // Архіви України. – 2003. – № 1–3(251). – С. 177–182.

7. Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910–1920. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 296 с.

8. Щербина В. Спомини колишнього студента про Київський університет 70–х років // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн.1. / Упоряд. В. Короткий, В. Уляновський. – К.: Заповіт, 1994. – С. 269–274.

9. Щербина В. Головні будівлі Печерської Лаври (За матеріалами лаврського архіву) // Нові студії з історії Києва В. Щербини. – К. : УАН, 1926. – С. 67–105.

10. Щербина В. Доля козащини на Лівобережній Україні // Записки товариства імені Шевченка. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану Акад[еміка] Кирила Студинського. – Львів, 1930. – С. 275–287.

11. Щербина, Володимир Іванович. Нові студії з історії Києва / Українська академія наук. – Київ: друк. Укр. акад. наук, 1926. – 167 с.

12. Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 433 с.

Рева Ніна Максимівна – професор, бібліограф, укладач систематичного покажчика змісту часопису «Життя й революція» (1925–1934)

Стаття порушує питання про найбільш спотворений період нашої історії держави – 20–30 років ХХ ст. Україна на той час мала неймовірні втрати внаслідок світової та громадянської воєн, які кількарізковими хвилями прокотилися на її теренах, а також страшного більшовицького експерименту, що коштував Вітчизні неймовірних утрат еліти нації. Тепер це все – новітня історія. «Тоталітарна система, фізично знищивши українську інтелігенцію, загнала літературу, а з нею й усю культуру в прокрустове ложе марксистсько-ленінських догматів» [1, с. 426].

Українська література в 20-х роках роздвоїлася: в Радянській Україні привілеювала тематика побудови світлого майбутнього, а література діаспори розробляла теми, про які в Україні годі було б і мріяти. Досить часто письменники-емігранти, та ті, хто був незгідний із більшовицьким режимом, зверталися до образу України, трактуючи історію по-своєму, задавалися одвічними питаннями ролі митця й мистецтва в суспільстві ... Навіть підхід до вивчення й трактування літературного процесу в історичному вимірі був неоднаковим. Розкуто, поза ідеологічними рамками, не спираючись на класиків марксизму-ленінізму, підходили українці-емігранти і ті, кого пізніше М. Ільницький назве «загратованою» поезією, до своїх визначень, роздумів, медитацій. «Прекрасно знаючи національну історію, уважно стежачи за подіями в Україні, що відбувалися, політичними катаклізмами, і по-людськи страждаючи від неможливості жити на рідній землі, українські поети черпали в образах-символах «княжої епохи» силу, впевненість і надію» [2, с. 291]. І не лише «княжої доби». «Сонну» національну «несвідомість, або

підсвідомість», про яку говорить поет-емігрант з Празького осередку Є. Маланюк, і яку нібито остаточно пробуджує в українців Т. Шевченко, відзначає і славіст-україніст Г. Грабович, погоджуючись із Маланюком, що вона ніби заякоренена, а сам етап до Котляревського – передновітній, переднаціональний в українській свідомості... [3, с. 322].

У складних умовах післяреволюційних, соціальних та національних катаклізмів бурхливе, часом яскраве літературно-мистецьке життя 1920–30-х рр. відзначалося спонтанністю, строкатістю і суперечливістю. Літератори зосереджувалися навколо своїх переважно недовготривалих часописів та альманахів [4, с. 129–132]. Активізувалася українська преса: газети видавалися не лише в губернських центрах, а й у повітових осередках. Із культурологічних і літературно-мистецьких видань слід відзначити кварталник історії, літератури, культури й мистецтва «Наше минуле» (Київ, 1918–1919 рр.) за редакцією В. Королева-Старого, пізніше – М. Зерова; «Літературно-критичний альманах», «Шлях» (1917–1918) за редакцією М. Шаповала й О. Мицюка. Якщо в 1917 р. в Україні діяло 106 друкованих видань, то в 1918 р. – 212. Українська періодика буйно розквітла «над прахом царських хоругов» [5, с. 220].

Першим спеціалізованим виданням української критики та бібліографії став часопис «Книгар»: Літопис українського письменства (1917–1919), за ред. В. Королева-Старого й М. Зерова. Протягом року в журналі активно співпрацювали С. Єфремов, С. Петлюра, В. Модзалевський, Д. Дорошенко, Л. Старицька-Черняхівська, К. Широцький та ін. Тематика публікацій – різноманітна, журнал оперативно і кваліфіковано давав огляд книжкової продукції за 1917 р. (якщо в 1917 р. до редакції було надіслано 358 українських видань, то за 9 місяців 1918 р. їх кількість досягла 883 назви). Низку публікацій було присвячено Т. Шевченкові, Г. Квітці-Основ'яненкові, Марку Вовчку, О. Кобилянській, І. Нечую-Левицькому. В. Модзалевський виступив

із статтею «З історії книги на Україні» (№ 5). К. Широцький опублікував матеріал «Церковні стародруки» (про маргіналії та власницькі нотатки на полях книг), де з професійною майстерністю розглянув важливість стародрукованих раритетів, їхню цінність для суспільства. У передмові від редколегії до останнього номера за 1918 р. (ч.16), говорилося: «Тепер, коли підходить момент для загального миру... ми хочемо вірити, що невикористана духовна сила України виявить всю свою енергію на утворення своїх національних скарбів... Ми віримо, що тільки високо поставлена культура національна, може, навіть більш, як дипломатичні хитрування, виведе народ на певний шлях до щастя і зміцнить головні підвалини державного життя України» [6, с. 938].

Із травня 1919 р. до квітня 1920 р. виходив неперіодичний журнал «Мистецтво», основна увага якого – об'єднання літературно-мистецьких сил. 1921 р. починає виходити журнал «Шляхи мистецтва». До лютого 1923 р., коли він припинив своє існування, вийшло п'ять номерів.

У всіх періодичних літературно-художніх виданнях значне місце займали статті з питань теорії, історії та критики сучасного літературного процесу. Друкувалися етнографічні та археологічні матеріали, праці про літературні новини, зарубіжну літературу, рецензії, огляди тощо.

Виходять журнали й альманахи різних літературних угруповань – «Плуг» (1922–1932), «Гарт» (1927–1932), «Молодняк» (1927–1937), «Ілюстровані щотижневики «Червоний перець» (1922, 1927–1934), «Глобус» (1923–1935) та ін. В Одесі видаються журнали «Шквал», «Металеві дні», в Донецьку – «Забой», в Дніпропетровську – «Зоря».

На чолі української журналістики стояв громадсько-політичний і літературно-мистецький журнал «Червоний шлях» (1923–1936). Він порушував широке коло питань із різних галузей знань: теорії, історії та критики літературного процесу. Друкувалися

також етнографічні та археологічні матеріали, інформація про літературні новини, зарубіжну літературу, рецензії, огляди тощо. Таке висвітлення злободенних тем було притаманним багатьом друкованим органам, що виходили на території України. На його сторінках було надруковано ряд статей із питань краєзнавства: Дубняк К. Що таке краєзнавство // Червоний шлях. – 1925. – № 6/7. – С. 224–237; Каслярівич М. Білоруське краєзнавство // Червоний шлях. – 1928. – № 7. – С. 160–178; Федоровський О. Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 187–194; Ковалівський А. Етнографія та етнологія // Червоний шлях. – 1925. – № 10. – С. 127–131 та інших числах журналу. Журнал згуртував навколо себе людей, небайдужих до долі нації та її культури [7, № 8, с. 81–83].

Пристрасним трибуном став і часопис «Життя й революція». Історія української літератури, як і історія народу – процес безперервний. Зусиллями дослідників, науковців поступово зникають білі плями, фальсифікації тих чи інших часів. До таких дослідників слід віднести і бібліографа – професора, Заслуженого працівника культури України, Реву Ніну Максимівну¹ [8], упорядника літературно-художнього і громадсько-по-

¹ Рева Ніна Максимівна пропрацювала в Київ. держ. ін-ті культури (тепер – Національний ун-т культури та мистецтв) понад 30 років – до 1996 р. Вона стала професором кафедри бібліографознавства та інформаційних ресурсів (Рішення ВАКУ – Пр. АР № 001111), на громадських засадах виконувала функції вченого секретаря та керівника школи пед. майстерності бібліотечного факультету. Нею написано ряд посібників «Бібліографія художньої літератури та літературознавства» (К.: Вища шк., 1979. – 232 с.), «Українська література: Теорія, історія та методика викладання» (К.: Вища шк., 1987. – 256 с.) [у співавт. з Ревою Г. С.]; «Рекомендаційна бібліографія художньої літератури та літературознавства» (К.: Вища шк., 1992. – 195 с.); «Учитель-словесник і шкільна бібліотека» (К.: Рад. шк., 1969. – 104 с.) та понад 100 наукових статей із бібліографії художньої літератури та літературознавства, стала основоположником школи літературної бібліографії в Україні.

літичного щомісячника «Життя й революція» (1925–1934), що виходив у Києві за ред. О. Дорошкевича, М. Терещенка, Є. Черняка, І. Лакизи та інших, був неординарним прогресивним явищем в українській культурі. Усього вийшло 112 чисел журналу у 92 книгах [9].

Спочатку журнал виконував науково-популярну, інформаційно-реферативну функцію. Мав розділи: політика; економіка; марксизм; наука; техніка; сільське господарство; культура; побут; що читати. Згодом, від № 6–7 за 1925 р. з'являється рубрика: красне письменство, літературна критика та рецензії. Журнал знайомив громадськість із новими творами українських прозаїків, поетів, рідше з'являються на його шпальтах твори драматургів. У журналі друкувалися прозові твори Б. Антоненка-Давидовича, С. Скляренка, Ю. Смолича, Л. Смілянського. Постійними авторами поетичного розділу були М. Бажан, М. Рильський, М. Вороний, М. Драй-Хмара...

Низка статей присвячена класикам української літератури – творчості Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Марка Черемшини... Їх авторами були Є. Кирилюк, О. Дорошкевич, Є. Шабліовський, П. Филипович, К. Довгань, М. Драй-Хмара, М. Возняк, Ф. Якубовський та ін. Публікувалися переклади творів російських письменників. Активно популяризувалися твори зарубіжних авторів.

Не стояв журнал осторонь питань літературної мови – статті «На давніх позиціях (про сучасну українську літературну мову)» К. Довганя, «Мова нашої преси», «Проблема культури українського слова», «Мова сучасного українського письменства» М. Гладкого, «Регулятори і дисонанси української літературної мови» М. Сулими.

На шпальтах журналу порушувалися питання, присвячені вивченню та методиці української літератури в середній школі – «Ще про літературу в школі» П. Волинського, «Остання репліка (про літературу в школі) Г. Дорошкевича тощо.

Низка праць стосувалися питань економіки, історії, культурного будівництва країни, кілька статей із медицини, фізіології, проблем кінематографу: «Шляхи розвитку кіносценарної справи на Україні» Д. Бузька, «Про неігровий фільм (хронікальний, науково-популярний)» О. Озерова, статті про О. Довженка і його фільми: «Майстер синтези» Я. Савченка, «Звенигора» М. Бажана, «Режисер Олександр Довженко» Ю. Яновського.

Висвітлювалися також проблеми театру – Л. Рулін «Березиль» у Києві, Ю. Смолич «Театр ім. І. Франка» тощо, музики – М. Грінченко «Життя й діяльність Миколи Лисенка», «Тарас Бульба» М. Лисенка... Друкувалися мемуари, зокрема «Мої театральні згадки» М. Садовського, «Шляхами життя» П. Саксаганського.

Особливого значення журнал надавав бібліографії, в роботі якої активними дописувачами були Ю. Меженко, М. Яшек, Ф. Максименко, Д. Балака та ін. Рубрика «Що читати» носила функцію рекомендаційної бібліографії – галузі, втраченої на сьогодні і – вкрай необхідної в наш час.

Друга половина 1920-х років характерна ускладненням процесів літературного і мистецького життя, загостренням ідеологічної боротьби. Існують гострі протиріччя поміж різними літературними угрупованнями і течіями навколо таких питань, як шляхи розвитку нової літератури і мистецтва, зв'язку мистецтва з життям народу, ставлення до класичної спадщини тощо. Одним із найгостріших проявів цієї боротьби в Україні стала літературна дискусія 1925–1928 років, яка була дискусією не тільки літературною, а й політичною. Початок дискусії спровокувала стаття М. Хвильового у квітні 1925 р. «Про сатану в бочці або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян» (у тижневику газети «Вісті» – «Культура і побут»). Критик закликав дати відсіч примітивізму, опановувати європейську культуру.

Невдовзі, 24 травня з приводу неї у великому залі Всенародної бібліотеки України в Києві відбувся диспут «Шляхи розвитку сучасної літератури», на якому були присутні понад 800 осіб. Представники усіх літературних об'єднань Києва – «Гарту», «Плуга» – намагалися протистояти ідеологічному тиску, зберігаючи творчу незалежність. У диспуті взяли активну участь члени редколегії та дописувачі журналу «Життя й революція», але часто їхні виступи не співпадали з настановами партійних ортодоксів.

Дискусія сприяла виробленню поглибленого самоусвідомлення українськості. Проте, вона стала етапом в ідеологічній і моральній підготовці масових політичних репресій. У зв'язку з розходженням із лінією комуністичної партії часопис «Життя й революція» у 1934 р. було закрито, а більшість його авторів репресовано. Їхні імена надовго зникли з літературних та культурних обріїв, твори вилучено з наукового обігу. Декого кинуту на виправні процедури в психлікарні. Тавро «буржуазних націоналістів» та «шовіністів» було міцно приклеєне до славних імен сподвижників.

На жаль, до цього часу багатий історико-літературний матеріал, опублікований у журналі, мало вивчений. Всебічного проблемно-тематичного аналізу літературно-критичних матеріалів журналу «Життя й революція» за весь період його існування не було. Дисертація Рєви Ніни Максимівни «Життя й революція (1925–1934 рр.) і його місце в літературному процесі 20–30-х років ХХ століття» і систематичний покажчик змісту журналу стали першою спробою такого характеру. В зв'язку з тим, що архів журналу втрачено, дослідниця провела значну роботу з розшуків і вивченню матеріалів, пов'язаних із місячником. Кількість їх – надзвичайно велика. На сторінках журналу було надруковано 232 прозових і 439 поетичних творів лише українських письменників, багато праць зарубіжних літераторів [10, с. 6].

Систематичний покажчик змісту журналу «Життя й революція» вийшов у 1970 р. (тираж – 500 прим.). Робота над його упорядкуванням і над дисертацією проводилася протягом другої половини 60-х років, коли Рева Н. М., після 15-річної праці в бібліотеці ім. КПРС (нині – Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого), часто згадує напутні слова директора бібліотеки М. Птиці, який «благословив» її про перехід в Інститут культури на викладацьку роботу в 1964 р: «Дерзайте».

Зміни, пережиті Україною у цей час, вплинули на літературно-художній процес. Відбувалося загальне поживлення літературно-культурного, мистецького і наукового життя в Україні. Одним із найпомітніших наслідків цього процесу було повернення читачам активних дописувачів журналу «Життя й революція» – Д. Бузька, О. Влизька, В. Гжицького, М. Драй-Хмари, Г. Косинки, В. Підмогильного, Ф. Якубовського та ін.

Послабила свою діяльність ідеологічна цензура. Новаторський дух, нові уявлення про покликання літератури яскраво проявилися в поезії шістдесятників : В. Симоненка, В. Вінграновського, І. Драча та ін., у прозі – Гр. Тютюнника, Є. Гуцала, В. Шевчука, В. Дрозда... : «В період відлиги і кволої весни ми передусім відчували, що ми живі – і стали живе гадати. Ширше розкривати очі і розкидати павутину мертвого ідола. «Ти знаєш, що ти людина? Ти знаєш про це, чи ні? (В. Симоненко) [11, с. 224].

Проте друга половина 70-х років в українській культурі знову відзначається значним ідеологічним пресингом. Почалися нові арешти. «На прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» В. Стус запропонував присутнім у залі встати і цим вставанням протестувати проти арештів... Зал встав, а Василь невдовзі... сів» [12]. Несприйняття атмосфери епохи застою, прагнення вивести на повер-

хню всі болі і проблеми нашого розвитку, які вперто замовчувалися. Стусові болі і його гранично загострені інвективи в істотних моментах перегукуються з тим, про що сьогодні говоримо відверто» [13, с. 203].

Саме в цей час проводилася робота зі складання систематичного покажчика. Підшивка журналів «Життя й революція» в Центральній науковій бібліотеці ім. В. Вернадського АН України ще знаходилася в спецсховищі, а в науковій бібліотеці Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка – у вільному доступі. Саме там і працювала Н. М. Рева. Було відмовлено в друкуванні покажчика в бібліотеці ім. В. Вернадського. Навіть академік, віце-президент АН України І. К. Білодід із рекомендацією до друку покажчика не зміг протистояти системі. Його рекомендаційний лист «загубили».

Покажчик було опубліковано у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН України (директор Євген Маркович Іванців, редактор видання – завідуючий бібліографічним відділом бібліотеки М. П. Гуменюк, про якого Рева Н. М. залишила спогади [14, с. 136–138]). Не дивлячись на те, що в цей час секретарем Львівського обкому партії з питань ідеології був Маланчук В. Ю., що набув слави войовничого теоретика і борця з «українським націоналізмом». Покажчик вийшов із рядом затушкованих імен.

Напередодні свого захисту Рева Н. М. видрукувала статті: Листаючи старий часопис [Життя й революція] // Вітчизна. – 1968. – № 8. – С. 166–169; Шляхами нового життя // Соц. культура. – 1967. – № 12. – С. 36–37 [Про журнал «Життя й революція»]; Поезія в журналі «Життя й революція» // Рад. літературознавство. – 1970. – № 12. – С. 73–81; Побут та етнографія в журналі «Життя й революція» // Нар. творчість та етнографія. – 1971. – № 4. – С. 16–19.

У 1970-х роках, виходить, застій виявився не сплеском «відлиги», а вже чимось іншим, що ще окресленіше дав себе

знати в наступні, 1980-ті. Але вже в 70-і роки літературна біографіка звертається до гуманізаційних процесів. Людина стає об'єктом дослідження в многогранях свого ества. Саме такі процеси спонукали до виходу в світ покажчика «Поезія Радянської України (1981–1985): бібліогр. покажч. / уклад.: Рева Н. М., Рева Л. Г. – К. : Т-во «Знання», 1987. – 164 с., що став подією в літературознавчому процесі.

На 70-річному ювілеї Реви Н. М., який відбувся в приміщенні Національної парламентської бібліотеки України в 1999 р., виступаючи назвали роботу над дисертацією і покажчиком людським подвигом.

В 2009 р. на сторінках Енциклопедії сучасної України (т. 9 : Е–Ж. – С. 609) в статті «Життя й революція» попри принципи інформації: об'єктивність і повнота ім'я – укладача не вказується, подається лише фото систематичного покажчика змісту.

Таким чином, рукописи не горять. Вони сумлінно виконують свою роботу, залишаючись незмінним і достовірним документом ХХ сторіччя.

Джерела та література

1. Історія України / Кер. авт. кол.: Зайцев Ю. – Львів, 1996.
2. Ананченко Т. Символика образа «княжеской эпохи» в творчестве украинских поэтов-эмигрантов // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы проведенных исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов: Сб. докладов. – Прага, 1995.
3. Грабович Г. До історії української літератури. – К., 1997.
4. Рева Л. Г. Культурно-освітні процеси в Українській державі // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 5 : Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року».

5. Рильський М. Зібр. тв.: У 20 т. – К., 1984. – Т.4.
6. [Від редколегії]. Передмова // Книгар. – 1918. – Ч.16. – С. 938.
7. Рева Л. Бібліографія часопису як дзеркало епохи // Слово і час. – 2005. – № 8. – С. 81–83: Рец. на кн.: «Червоний шлях», 1923–1936 : сист. покажч. змісту / М-во культури і мистецтв України, Нац. парлам. б-ка України ; упоряд. Лоцинська Н. В. – К., 2003. – 215 с.
8. Ніна Максимівна Рева – бібліограф, бібліографознавець : бібліогр. покажч. / М-во культури і мистецтв України, Нац. парлам. б-ка України. – К. : НПБ України, 1999. – 23 с. – (Видатні діячі української книги).
9. Життя й революція: 1925–1934: Системат. покажч. змісту /Укл.: Рева Н. М. – Львів, : Львів.наук. б-ка, 1970. – 162 с.
10. Рева Н. М. «Життя й революція (1925–1934 рр.) і його місце в літературному процесі 20–30-х років ХХ століття»: Дисертація на здобуття вченого ступеня канд. філолог. наук. – К., 1970.
11. Сверстюк Є. Блудні сини України. – К., 1993.
12. Драч І. [Вступне слово] // Стус В. Поезії. – К., 1990.
13. Коцюбинська М. «Страсті по Вітчизні» // Стус В. Поезії. – К., 1990.
14. Рева Н. М., Рева Л. Г. Михайло Прокопович Гуменюк у бібліографії і в житті: Спогади /у співавт. з Н. Ревою // Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника: Історія і сучасність: Доповіді та повідомлення/ Міжнародна наукова конф., Львів, 28–30 жовтня, 2010 р. /Відп. ред. М. М. Романюк; НАН України; Львів. нац. наук. б-ка України імені В. Стефаника. – Львів, 2010. – 624 с.

Києвознавча тематика на сторінках журналу «Краєзнавство»

Часопис «Краєзнавство» був заснований і почав виходити у Харкові 1927 р. як друкований орган Українського комітету краєзнавства (УКК), видавався до 1930 р. Даниною поваги до журналу УКК, репресованого у 1930-і рр., стало відродження однойменного видання у 1993 р. Його новими засновниками стали Всеукраїнська спілка краєзнавців України і редакція журналу «Пам'ятки України» (головний редактор – академік НАН України П. Т. Тронько). Від 2000 року співзасновником журналу є Інститут історії України НАН України. Журнал «Краєзнавство» із науково-популярного перетворився на наукове видання. Значно поліпшилися обсяги, наклад і вагомість журналу після 2008 року, коли Всеукраїнська спілка краєзнавців отримала статус національної. З травня 2009 р. часопис віднесений до переліку наукових фахових видань за спеціальністю «Історичні науки». Його включено до бази даних Google Scholar, Slavic Humanities Index, Україніка наукова, РІНЦ. З 2012 р. головним редактором журналу є О. П. Рєєнт – член-кореспондент НАНУ, заступник директора Інституту історії України НАНУ, голова Національної спілки краєзнавців України.

Журналу «Краєзнавство» у вітчизняній історіографії присвячена вже досить значна література [1]. З нагоди 90-річчя виходу 1-го випуску журналу 1927 року та 35-річчя відновлення часопису в 1993 році підготовлений систематичний покажчик змісту журналу [2].

У журналі публікуються статті й матеріали, в яких висвітлюється краєзнавчий рух в Україні в ХІХ–ХХІ століттях, збереження, використання, популяризація пам'яток історії та куль-

тури, витоки і сьогодення українського музейництва тощо. Значна кількість публікацій присвячена різноманітним аспектам історії міст і сіл України. Тематику статей рубрики «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення» журналу «Краєзнавство» (2012–2016) досліджено в публікації Світлани Смілянець [3]. Але киевознавча тематика аналізується у статті авторки частково, оскільки чимало статей містяться не лише у згаданій рубриці, а й інших.

В перший період виходу журналу (1927–1930) статті з питань киевознавства в ньому не публікувалися. Очевидно, тому, що журнал мав всеукраїнський характер, виходив у Харкові тощо. В перші п'ять років, після відродження журналу у 1993 році, публікації на киевознавчу тематику також відсутні. З'являються вони з 1999 р. й надалі присутні фактично в кожному числі часопису.

У журналі «Краєзнавство» знайшли висвітлення основні періоди історії Києва, починаючи від давньоруського. Цей період, хоча й не відзначається значною кількістю публікацій, але все ж представлений кількома статтями Мар'яни і Надії Нікітенко про перші християнські святині Києва (1999. – № 1–4; 2000. – № 1–2.) та Олени Ясинецької про особливості родоводу київської князівни Марії-Доброніги (бл.1015/17–1087) (2016. – № 1–2) та її синів – правителів Польщі Болеслава II Щедрого (бл. 1042–п. 1081) і Владислава I Германа (бл. 1044–1102) (2018. – № 2).

Наступні декілька століть цією тематикою в журналі не представлені і висвітлення сторінок історії Києва більш систематично розпочинається з кінця XVIII ст. [4]. Значна кількість статей присвячена різним аспектам історії міста XIX – початку XX ст.: про діяльність наукових товариств у Києві [5], дослідження та охорону пам'яток [6]. Низка публікацій стосується історії розвитку музейної справи у Києві в цей період [7]. Економічній тематиці присвячена стаття Олени Жам про парові

борошномельні млини Бродських в місті Києві 2-ї пол. XIX ст. (2011. – № 1.). Публікації Надії Савчук стосуються історії туристсько-екскурсійної справи, зокрема дослідження путівників Києвом, виданих на зламі XIX–XX ст., що було пов’язано з появою масового туризму (2017. – № 3–4), та розгляду процесу організації і здійснення закордонних турів вихованцями Києво-Печерської гімназії наприкінці XIX – на початку XX ст. (2018. – № 3). Низка статей висвітлює антиукраїнську діяльність газети «Киевлянин», яка була покликана послідовно насаджувати російську культуру в краї (2005. – № 1–4; 2017. – № 3–4; 2018. – № 4). У розвідці Світлани Архипової досліджується розвиток Київського передмістя Солом’янки на зламі XIX–XX століть, відображено процес її зміни від села до міського передмістя (2013. – № 4).

Зазначимо, що в журналі «Краєзнавство» (2014. – № 3–4) зустрічається, правда єдиний раз, спеціальна рубрика, присвячена киевознавчій тематиці: «Киевознавство: історичні та соціокультурні аспекти». В ній міститься низка статей з різних аспектів історії Києва – топоніміки, зведення в Києві першої централізованої каналізації, а також спогади краєзнавця Дмитра Малакова про втрачені частини Київської фортеці.

Привертає увагу серія розвідок киевознавця Стефана Машкевича з історії розвитку міського транспорту, які публікувалися в рубриці «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення». Автор досліджує історію приміських трамвайних ліній Києва, перше трамвайне підприємство, що належало місту, простежує еволюцію тарифів на проїзд у міському громадському транспорті Києва з другої половини XIX століття по сьогоднішній день (2012. – № 1; 2014. – № 1, № 2; 2017. – № 1–2, № 3–4).

Встановленню кількості та імен загиблих під час більшовицького терору у Києві в січні-лютому 1918 р. присвячена стаття Олени Бетлій (2018. – № 3). Радянський період другої

половини ХХ ст. представлений статтями до річниць визволення України [8], Чорнобильської трагедії [9].

У рубриці «Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку» міститься низка статей з історії музеїв та історико-культурних заповідників Києва, творців музеїв [10].

У рубриці «Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства» та інших знаходимо публікації про деякі аспекти краєзнавчої діяльності закладів вищої та позашкільної освіти Києва (2013. – № 2; 2014. – № 4; 2015. – № 3–4 та ін.).

На сторінках журналу «Краєзнавство» рубриці «Краєзнавство в особах» та ряді інших знайшла відображення краєзнавча діяльність як відомих учених минулого, так і сьогодення [11]. Близькими за тематикою до згаданої рубрики є матеріали рубрики «In Memoriam», яка запроваджена з 2012 року і містить інформацію про науковців-краєзнавців, що пішли з життя. Тут ми зустрічаємо матеріали, зокрема, й про відомого краєзнавця, киевознавця Д. Малакова [12].

В рубриці «Огляди», започаткованій у 2008 році, публікуються рецензії на праці краєзнавчого, в тому числі й киевознавчого, характеру (2013. – № 4; 2016. – № 3–4).

Рубрика «Наукова інформація» висвітлює наукові заходи, які відбуваються в країні, зокрема і в Києві: наукові конференції, презентації видань тощо.

Різноманітна інформація про заходи науково-освітянського характеру в країні, в тому числі і в Києві, міститься також у спеціальній рубриці, що висвітлює діяльність Національної спілки краєзнавців України – «Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя».

Таким чином, науковий журнал «Краєзнавство», висвітлюючи різноманітні аспекти, пов'язані з розвитком краєзнавства, краєзнавчого руху в Україні, приділяє також увагу питанням киевознавчої тематики. Звісно, питома вага киевознавчого матеріалу, в порівнянні з іншою тематикою, не така велика,

оскільки журнал є всеукраїнським виданням і висвітлює різноманітні питання історії України, її регіонів. Так, із 1 468 статей і матеріалів журналу (за даними систематичного покажчика змісту журналу (1927–2017)), києвознавчій тематиці, за нашими підрахунками, присвячено понад 70 статей і матеріалів, в яких знайшли відображення сторінки історії Києва найважливіших періодів його розвитку. Тож журнал здійснює свій внесок у висвітлення цієї важливої тематики.

Джерела та література

1. Бездрабко В. Часопис «Краєзнавство» та краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.): Монографія. / В. В. Бездрабко. – К., Кам'янець-Подільський: ПП. Мошак М. І., 2005. – 224 с., та ін.; Савчук В. О. Журнал «Краєзнавство» як феномен краєзнавчого руху в Україні / В. О. Савчук // Краєзнавство. – 2002. – № 1–4. – С. 25–26; Бровендер Д. Часопис «Краєзнавство» у розбудові історичного краєзнавства в Україні: до 20-ї річниці діяльності (1993–2013 рр.) / Денис Бровендер // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 8–21; Реєнт О. Журнал «Краєзнавство»: історія та сучасні напрями діяльності / Олександр Реєнт // Краєзнавство. – 2017. – № 3–4. – С. 5–7; та ін.

2. Краєзнавство: науковий журнал. 1927–2017: сист. покажч. змісту / НАН України, Інститут історії України ; Нац. спілка краєзнавців України ; Нац. іст. б-ка України ; заг. ред. О. Реєнт ; наук. ред. Р. Маньковська ; уклад. О. Михайлова, ред.: В. Кисельова, І. Чеховська. – К., 2019. – 400 с.

3. Смілянець С. Історія міст і сіл України на сторінках часопису «Краєзнавство» 2012–2016 роки / С. Смілянець // Краєзнавство. – 2017. – № 3–4. – С. 38–41.

4. Яременко М. Успіхи та невдачі «Освітнього дисциплінування» парафіяльного духовенства Києво-Печерської протопопії 1770-х рр. / Максим Яременко // Краєзнавство. – 2010. – № 4. – С. 128–136; Кохан О. Чисельність та правове становище київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. / Олена Кохан // Краєзнавство. – 2016. – № 1–2. – С. 66–71.

5. Шевченко Л. Краєзнавча діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у другій половині XIX ст. / Лариса Шевченко // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 20–26; Верменич Я. Асоціація історичного районознавства: наукові здобутки і доля спадщини / Ярослава Верменич // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 31–38.

6. Григор'єва Т. Дослідження пам'яток київської старовини на початку XIX століття / Тетяна Григор'єва // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 45–49; Бонь О. Внесок академіка О. П. Новицького в збереження та дослідження Софії Київської / Олександр Бонь // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 130–137.

7. Кулінська С. З історії розвитку музейної справи у Києві (друга половина XIX ст.) / С. Кулінська // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 151–153; Колеснікова В. А. Роль В. В. Хвойки у становленні та розвитку Київського міського музею / В. А. Колеснікова // Краєзнавство. – 2005 – № 1–4. – С. 140–145; Федорова Л. З історії музеїв Києва XIX – початку XX ст. / Лариса Федорова // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 115–128.

8. Денисенко Г. Г. Визволення Києва у пам'ятках історії та культури / Г. Г. Денисенко // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 76–78.

9. Бажан О. Настрої та поведінка населення Києва у часи аварії на Чорнобильській АЕС (до 30-річчя Чорнобильської трагедії) / Олег Бажан // Краєзнавство. – 2016. – № 1–2. – С. 72–77.

10. Бойко Н. Музей-діорама «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 року» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (до 35-річчя заснування та діяльності) / Надія Бойко // Краєзнавство. – 2010. – № 4. – С. 69–75; Бажан О. Іван Гончар: будитель національної свідомості (до 100-річчя з дня народження) / Олег Бажан // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 129–137; Ходаківський М. Київський скансен: здобутки і втрати (до 35-річчя відкриття експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України) / Микола Ходаківський // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 191–197; Ярема-Винар О. Збірки Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків у контексті світових культурних надбань / Ольга Ярема-Винар // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 119–126.

11. Денисенко Г. Краєзнавчі нотатки Сергія Єфремова / Галина Денисенко, Олена Денисенко // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 59–65; Клейцун Л. До біографії Олександра Грушевського / Л. Клейцун // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 65–69; Савченко С. Олена Апанович та її внесок у дослідження та збереження могили Івана Сірка / Світлана Савченко // Краєзнавство. – 2018. – № 4. – С. 170 – 178; Савченко Г. Неспокій краєзнавчої душі (до 75-річчя Дмитра Малакова) / Григорій Савченко // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 92–101; Денисенко Г. На ниві краєзнавства (до 60-річчя з дня народження Сергія Івановича Кота) / Галина Денисенко // Краєзнавство. – 2018. – № 3. – С. 90–92; Попович С. Олена Лугова – історик, краєзнавець, туризмолог (до 90-річного ювілею) / Сергій Попович // Краєзнавство. – 2018. – № 4. – С. 56–64; та ін.

12. Машкевич С. Дмитро Малаков – дослідник і співбесідник / Стефан Машкевич // Краєзнавство. – 2019. – № 1. – С. 149–151; «Головне було вижити»: Спогади Дмитра Малакова про нацистську окупацію Києва (*Інтерв'ю підготувала Наталія Дробкова*) Там само. – С. 152–157.

**МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ
ІСТОРІЇ КИЄВА.
ДОСЛІДЖЕННЯ ТОПОНІМІЇ
ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ**

Кіеўскі ландшафт і выбітныя беларускія дзеячы

У знакамітым трактаце “Закат Еўропы” О. Шпэнглер выказаў цікавую гіпотэзу, датычную пытанняў паходжання плямёнаў і расаў – “плямёны, роды, будучыя пакаленні, сем’і – усё гэта розныя назовы для крыві, якая пасродкам зачачця цыркулюе ў больш-меней цесным альбо прасторным ландшафце [1, с. 141]”. О. Шпэнглер аргументаваў свае здагадкі, спасылаючыся на вядомую з’яву: змену абрысаў цела (эмігрантаў з Еўропы і іншых краін свету) пад уздзеяннем мясцовасці, або, як падкрэслівае ён – ландшафту.

Вельмі падобная з’ява назіраецца ўжо пры павярхоўным знаёмстве з гісторыямі жыцця выбітных людзей Беларусі. Ёсць на Зямлі месцы, што далі чалавецтву нашмат больш таленавітых вучоных, дзячоў, чым у іншых месцах Высвятляецца, што ў цэлага шэрагу знакавых для Беларусі людзей, быў кіеўскі перыяд жыцця, дзе фармаваліся іх светапогляд і жыццёвая пазіцыя. Гэтую з’яву мы пазначым у далейшым, прытрымліваючыся Шпэнглера, як феномен “Кіеўскага ландшафту”.

Феномен Кіеўскага ландшафту пачынаецца найперш ад Кіеўскага універсітэту імя Тараса Шаўчэнкі, альбо Кіева-Магілянскай акадэміі – вельмі знакавай ўстановы для розных пакаленняў беларусаў. У свой час тут вучыўся, напрыклад, выхадзец з Беларусі, знакаміты украінскі гетман, творца першай украінскай канстытуцыі Піліп Сцяпанавіч Орлік (1672–1741), пра жыццё і дзейнасць якога мы ўжо пісалі раней [2, с. 203–212.]. Іншыя навучальныя ўстановы Кіева, і іншых месцаў Украіны таксама спрыялі сталенню беларускіх творцаў і дзеячоў, ці наадварот – развіваліся дзякуючы іх дзейнасці (напрыклад Астрожская акадэмія).

Згаданыя кіеўскія ўстановы сталі альмаматэр і вызначылі жыццёвы шлях для шэрага не проста выдатных беларускіх дзеячоў, а знакавых, эпохальных постацяў. Мы пералічым у храналагічным парадку толькі некалькіх: князі Федар, Канстанцін і Васіль Астрожскія, свяціцель Георгій Каніскі, буйны гісторык Мітрафан Доўнар-Запольскі і, нарэшце сімвал Беларусі, выдатны беларускі пісьменнік Уладзімір Караткевіч.

Ступень укладу князёў Астрожскіх у беларускую нацыянальную спадчыну была прааналізавана намі раней [3, с. 48–52]. У дадзенай працы мы звернем увагу толькі на адну асаблівасць знакамітага роду Астрожскіх: непарыўную сувязь беларускай і ўкраінскай кампаненты іх жыцця і дзейнасці.

1. *Фёдар (Феадор – пасля пострыгу) Данілавіч Астрожскі* быў старэйшым сынам у сям’і роду князёў Астрожскіх. Сучаснікі называлі яго “мужам з усіх правадыроў Літвы і Русі, вялікай смеласці і велізарнага аўтарытэту”. Ён адмовіўся ад княжай славы і прыняў інацтва ў Кіева-Пячэрскай лаўры з імем Феадосій. Ужо з канца XV ст. ён стаў ушаноўвацца як святы. Нягледзячы на мошчы прападобнага Фёдара і цяпер пакояцца ў Дальніх пячэрах Кіева-Пячэрскага манастыра побач з іншымі праведнікамі і чудатворцамі.

У 2002 г. Фёдар Астрожскі быў далучаны да ліку беларускіх святых.

2. *Канстанцін Іванавіч Астрожскі (1460–1530)* быў праўнукам Фёдара Астрожскага. Меў вельмі высокую пасаду – найвышэйшы гетман Вялікага княства Літоўскага, кашталян Віленскі, ваявода Троцкі. К. І. Астрожскі паказаў сябе як выдатны дзеяч праваслаўнай асветы, заснаваў і садзейнічаў развіццю мноству праваслаўных храмаў.

У гісторыю князь К. І. Астрожскі ўвайшоў як выдатны ваеначальнік. А перамога войска ВКЛ над маскоўскім у бітве пад Воршай 8-га верасня 1514 годзе, якую заслужана лічаць абвязанай бліскучаму камандаванню К. І. Астрожскага, стала векапомнай падзеяй усёй беларускай гісторыі.

У 1523 г. кароль Сігізмунд па просьбе Канстанціна Астрожскага даў дазвол ігумену Макарыю аднавіць Кіеўскі Міхайлаўскі Златаверхі манастыр і заснаваў у ім манаскую абшчыну. Дзякуючы намаганням К. І. Астрожскага было цвёрда вызначана юрыдычнае становішча Праваслаўнай Царквы ў ВКЛ, якое да яго было вельмі ня акрэсленым. Канстанцін Іванавіч Астрожскі спрыяў адкрыццю ў Вільні ў 1524 г. тыпаграфіі, адкуль выйшлі кнігі, надрукаваныя Францыскам Скарынай.

Князь К. І. Астрожскі скончыў свой зямны шлях у 1530 г. і быў пахаваны ў Кіева-Пячэрскім манастыры.

3. *Канстанцін Канстанцінавіч Астрожскі*. Нарадзіўся ў г. Тураве (Беларусь) ў 1526 годзе і правёў там свае дзіцячыя і юнацкія гады.

У сувязі з асобай гэтага Астрожскага хацелася б адзначыць вельмі важны факт адносна яго светапогляду: Канстанцін Канстанцінавіч быў адным з першых, хто на прамую звязваў веру з нацыянальнымі асаблівасцямі.

Дзейнасць К. Астрожскага на злome XVI–XVII стагоддзяў была накіраваная на падняцце адукацыйнасці праваслаўнага беларускага народу, на асвету і адраджэнне лепшых традыцый праваслаўнай культуры. Як піша Л. Ляўшун – праваслаўнае адраджэнне, за якое так аддана рупіўся К. Астрожскі павінна было адлюстраваць “Тое нязліўнае адзінства веры і кіруемага ёй розуму, якое было дасягнутая Вялікімі каппадакійцамі [4, с. 25–40]”.

У 1596 годзе на скліканым мітраполатам Рагозай саборы православных епіскапаў у Брэсце адбылося абвясчэнне аб’яднання Усходняй і Заходняй Цэркваў ВКЛ. У стварэнні уніі не прыняла ўдзел вялікая колькасць праваслаўнага духавенства сярод якіх найбольш аўтарытэтнымі былі епіскапы Гедэон Балабан – епіскап Львова і Міхаіл Капысценскі – епіскап Пярэмышля. Гэтыя епіскапы разам князем Канстанцінам Астрожскім і іншымі праціўнікамі церкоўнага раскола прыехалі ў

Брест і правялі свой праваслаўны, антыуніяцкі Сабор. Духоўным натхніцелем і арганізатарам яго быў Канстанцін (Васіль) Астрожскі.

У 1576 г. у г. Астрог (цяпер Украіна, Ровенская вобласць) князь Канстанцін Канстанцінавіч заснаваў знакамітую славяна-грэка-лацінская Астрожскую Акадэмію.

4. *Свяціцель Георгій Каніскі*. Нарадзіўся ў 1717 г. ў Нежыне, (Чарнігаўская вобл.) памёр у 1795 г. Епіскап Рускай Праваслаўнай Царквы, царкоўны і грамадскі дзеяч Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі, пісьменнік. У 1993 годзе архіепіскап Георгій быў прылічаны да ліку святых.

Скончыў Кіева-Магілянскую акадэмію (1743). Прыняў манаскі пострыг у Кіева-Пячэрскай лаўры. У 1755 годзе пасвячоны на епіскапа Магілёўскага (Беларускага).

У 1757 годзе адкрыў у Магілёве пры архірэйскім доме друкарню і перавыдаў скарочаны тэкст «Катэхізіса» Ф. Пракаповіча ў сваім перакладзе на «рускі дыялект». У 1757 годзе стварыў пры Спаскім манастыры школьныя класы і заснаваў духоўную семінарыю. У 1765 годзе на аўдыенцыі караля і вялікага князя Станіслава Аўгуста выступіў з прамовай у абарону правоў праваслаўных і іншых дысідэнтаў, якая была перакладзена на еўрапейскія мовы як узор абароны верацярпімасці.

Георгій Каніскі аставіў значны след у гісторыі грамадскай думкі Беларусі. Распаўсюджваў ідэі кіева-магілянскіх асветнікаў. А. С. Пушкін называў Каніскага «одним из самых достойных мужей прошлого столетия». У 1992 г. на архіепіскапскім доме ў Могілеве, где жыў Г. Каніскі, была адчынена мемарыяльная дошка. У 1993 г. рашэннем св. Сінода Беларускай праваслаўнай царквы Г. Каніскі быў кананізаваны.

5. *Гісторык Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі* нарадзіўся ў 1867 годзе ў г. Рэчыца (Беларусь). Аўтар больш за 150 прац па гісторыі Кіеўскай Русі, гісторыі Літвы і Беларусі,

па сацыяльна-палітычным рухам і этнаграфіі Беларусі. Працы яго пераважна мелі навукова-аналітычны характар.

У 1893 годзе М. Доўнар-Запольскі скончыў гістарыка-філалагічны факультэт Кіеўскага ўніверсітэта, у 1901 г. абараняе магістарскую дысертацыю, а ў 1906 г. – доктарскую дысертацыю па гісторыі.

Прафесар Маскоўскага ўніверсітэта (1899), прафесар рускай гісторыі Кіеўскага ўніверсітэта (1902). Прафесар Харкаўскага інстытута народнай гаспадаркі (снежань 1919) і Харкаўскага ўніверсітэта (1920–1921).

Пасля пераезду на радзіму ў Беларусь з 1925 па 1926 прафесар беларускай гісторыі ў Беларускам дзяржаўным універсітэце.

6. *Письменник Уладзімір Караткевіч* – фігура знакавая для многіх пакаленняў беларусаў. Ён – нацыянальны сімвал другой паловы ХХ стагоддзя. Хоць Караткевіч у вязьніцах і не сядзеў, але, фактычна, ён – савецкі дэсідэнт. Ягоня выдатныя, высокамастацкія, але “несавецкія” творы, калі і друкаваліся, то з вялікім “рыпеннем”, то падпольна. Прыкладам, цудоўная, светлая, прасякнутая любасцю да Беларусі кніга “Зямля пад белымі крыламі” пабачыла свет спачатку ў Украіне на ўкраінскай мове і толькі потым вельмі абмежаваным тыражом была выдадзена і ў Беларусі на беларускай мове.

У 1949 годзе Уладзімір Караткевіч заканчыў сярэдняю школу і паступіў на *рускае аддзяленне філалагічнага факультэта Кіеўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Тараса Шаўчэнкі*, якое скончыў у 1954 г. За гады вучобы выявіў сябе адным з найбольш здольных студэнтаў. У Кіеве Уладзімір Караткевіч складаў вершы на беларускай і рускай мовах, а такама па-ўкраінску.

Тэма Украіны, якую Караткевіч вельмі любіў, прысутнічае ўва многіх творах присьменніка. Сярод іх – апавесць «У снягах драмае вясна» (1957), эсэ «Абраная» (1982), эсэ прысвечанае

Тарасу Шаўчэнку «І будуць людзі на зямлі» (1964), Лесі Українцы «Saxifraga» (1971), а таксама ў нарысе пра Кіеў «Мой се градок!» (1982).

Яго дыпломная праца на тэму «Казка. Легенда. Паданне» выклікала неадназначную рэакцыю, і толькі дзякуючы намаганням акадэміка А. Бялецкага і выкладчыка А. Назароўскага ён атрымаў вышэйшую адзнаку. Увесну 1955 г. ён здаў экзамены кандыдацкага мінімуму і прыступіў да напісання дысертацыі пра паўстанне 1863 г., але не скончыў. Яму прыйшла ідэя напісаць рамана на гэтую тэму, якая пазьней і ажыццявілася напісаннем самага значнага твору яго жыцця – “Каласы пад сярпом тваім”.

У 1973 г. пісьменнік напісаў аповесць «Лісце каштанаў», якая стала адной з самых аўтабіяграфічных з яго твораў. Аповесць уяўляе сабой хвалючыя і сумныя ўспаміны пра некалькі месяцаў, праведзеных ім у вызваленым ад нацыстаў Кіеве, роздумы пра лёс пакалення, чыё дзяцінства і юнацтва прыйшліся на час вайны.

У нарысе пра Кіеў «Мой се градок!» У. Караткевіч пісаў:

І калі зноў выплывуць туманным Дняпром чаўны і людзі на іх спытаюць мяне: "Чій се градок?" – я азірнуся на кручы, на старадаўні горад, на іх і адкажу ў апошні раз:

"Мой. Мой се градок. І маім будзе, пакуль існуе род чалавечы на зямлі, на берагах майго Дняпра".

Літаратура

1. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / Пер. с нем. С.Э. Борич; Науч. ред. О.Н. Шпарага; Худ. обл. М. В. Драко. / – Мн., – 1999. – С. 141.

2. Астапенка А. У. Беларускія карані гетмана Піліпа Орліка і яго Канстытуцыя / А. У. Астапенка // Другі киевознавчы читання: історія та этнокультура: збірник матэрыялаў міжнароднай навукова-практычна-

ной конференції. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. / Київ, – 2017. – С. 212–217.

3. Астапенка А. У. Аб укладзе князёў Астрожскіх у беларускую нацыянальную спадчыну / А. У. Астапенка // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – Вип. 52. – С. 48–52.

4. Левшун Л. Благоверный князь Констанцин-Василий Острожский как “зеркало” религиозных поисков литвинов // Вестник белорусского экзархата. Благоверный князь Острожский. Альманах. Том 1. Мн., 1996.

Наталя Яковенко (м. Київ)

До питання щодо англо-саксонського коріння Київських князів

До періоду Русі відносяться найдавніші згадки про відносини між Україною та Британією. Про це свідчить наявність численних документів, літописів, скандинавських саг та стародавніх хронік в обох країнах [3].

Впродовж IX–X ст. стосунки Русі та Англії пройшли шлях розвитку від несистемних торговельних контактів до політичних відносин. Зв'язки, що були налагоджені та розвинуті впродовж IX–X ст. між двома країнами, перетворилися на основу щільних династичних та політичних стосунків між Руссю та Англійським Королівством, чому сприяла і так звана «шлюбна дипломатія» Русі.

Аспект так званої династичної або «шлюбної дипломатії», яка в ті далекі часи вже виступала дієвим інструментом регулювання міжнародних відносин та зміцнення політичних контактів між державами, є доволі цікавою науковою сторінкою

історії дипломатичних відносин між Руссю та західноєвропейськими державами, включаючи Англію. Так, норвезький король Олаф Трюгвассон виховувався і виріс при дворі київського князя Володимира Великого (978–1015). Водночас і при дворі Ярослава Мудрого знайшли притулок сини англосаксонського короля Едмунда Залізнобокого Едвард і Едмунд у 1016 р. після завоювання Англії данським королем Кнудом Великим. Київський князь Ярослав Мудрий, один з найвизначніших правителів Русі, став відомим в історії як «тесть Європи» через те, що кілька його дітей стали членами європейських королівських родин.

Володимир Мономах, який став Великим князем Русі в 1113 р., близько 1070 р. одружився з Гітою Вессекською, донькою останнього англосаксонського короля Гарольда II та Едити (Лебединої Шиї).

Багато згадок та відомостей про Гіту та її родину знайдено в творах середньовічного данського літописця Саксона Грамматика. Згідно з цим джерелом, після загибелі Гарольда II в битві при Гастінгсі (1066 р.), Едита разом з дітьми була змушена втекти – спочатку до Фландрії, а потім принцесу Гіту Вессекську та її двох братів залишив у себе їхній родич – данський король Свен Естрідсен, який 1074 року видав її заміж за давньоруського князя Володимира Мономаха (на той час Мономах ще не був Великим князем Київським, а очолював Смоленське князівство). Сучасні дослідження довели, що в шлюбі Гіти та Володимира не було нічого незвичайного, оскільки родина англійської принцеси вже мала родинні зв'язки з давньоруськими правителями [5].

Так, Гіта Вессекська (також Гіда; англ. Gytha of Wessex), яка була англійською принцесою, одною з декількох дочок Гарольда, стала першою дружиною Великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха (всього у Мономаха було три дружини). Існує припущення щодо перебування Гіти в Чернігівському

князівстві впродовж біля 14 років (з кінця 1078 р., коли її чоловік Володимир отримав від батька це багате князівство) та її частих візитах до Києва до свого свекра Всеволода Ярославича, навчання його англійській мові [5].

До цього часу питання про те, чиєю саме матір'ю була Гіта, залишається дискусійним.

Проте вважається, що від цього шлюбу Володимира з Гітою народилося п'ятеро синів:

Мстислав Великий (1076–1132), Великий князь Київський з 1125;

Ізяслав Володимирович (1077 / 1078–1096), князь курський;

Святослав Володимирович (–1114), князь смоленський і переяславський;

Ярополк Володимирович (1082–1139), Великий князь Київський з 1132;

В'ячеслав Володимирович (–1154), князь туровський, Великий князь Київський в 1139, 1150, 1151–1154.

Кожен із синів Володимира Мономаха та Гіти отримав землі на Русі: Ізяслав став князем курським, Святослав княжив у Смоленську, а Мстислав, Ярополк і В'ячеслав по черзі ставали Великими Київськими князями. Мономах боявся, що в міжусобних війнах за землі молоді князі нерозумно підуть з мечем один на одного. Щоб застерегти синів і нащадків від такої й інших земних спокус, він написав добре всім відоме «Повчання».

М. П. Алексєєв, який досліджував «Повчання Володимира Мономаха», виявив в ньому риси подібності з аналогічною англо-саксонською літературою [1]. На його думку, твір Київського князя був схожим на повчання англо-саксонського короля Альфреда, а також на анонімне «Батьківське повчання», віднесене до початку VIII ст. Ознайомитися з цими творами середньовічної англійської літератури Володимир Мономах

міг тільки в тому випадку, якщо вони були привезені на Русь Гітою. «Отчего не предположить далее, что уже находясь на Руси, в ту пору, когда ее сыновья от Владимира Мономаха, вместе с первенцем Мстиславом, названным в память деда Гарольдом, достигли школьного возраста, Гита не могла дать своему мужу идею написать аналогичное произведение?» [1, с. 61].

Згідно з припущенням А. В. Назаренка, Гіта підтримувала зв'язки з Пантелеймонівською обителлю в Кельні і брала участь в Першому хрестовому поході разом з Готфрідом Бульонским, померла і була похована в Палестині, швидше за все в 1098 році, оскільки через рік Володимир Мономах одружився з Єфимією.

Одним із синів Єфимії і Володимира Мономаха був Юрій Долгорукий, засновник Москви, Великий Київський князь. Існувала версія, що Юрій Володимирович міг бути сином першої дружини Мономаха Гіти, але в «Повчанні» існує згадка про «Гюгреву мати», яка померла 1107 р., що збігається з датою смерті Єфимії. Гіта ж померла, ймовірно, в 1098 р.

Таким чином, подальше вивчення стародавніх родинних зв'язків київських князів може скоректувати та дещо змінити наші традиційні уявлення про генеалогію правителів київських земель, довести щільнішу близькість та спільність витоків і спадкоємства щодо правлячих династій Київської Русі та королівських домів Європи.

Джерела та література

1. Алексеев М. П. Англо-саксонская параллель к Поучению Владимира Мономаха / М. П. Алексеев URL: http://lib2.pushkinskiydom.ru/Media/Default/PDF/TODRL/02_tom/Alekseev/Alekseev.pdf

2. Гаврилишин М. Р. Древняя Русь и Англия в IX–X веках / М. Р. Гаврилишин // Вестник Удмуртского университета. – 2015. – Т. 25, вып. 4. – С. 146–151.

3. Гимон Т. В. Иториописание раннесредневековой Англии и Древней Руси: сравнительное исследование / Т. В. Гимон. – М., 2011. – 696 с.

4. Головки О. Б. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. / О. Б. Головки // Историчні Зошити. – К., 1994.

5. Женщины из окружения Владимира Мономаха URL: http://www.tinlib.ru/istorija/velikie_i_neizvestnye_zhenshiny_drevnei_rusi/p8.php#metkadoc4

6. Назаренко А. В. Неизвестный эпизод из жизни Мстислава Великого / А. В. Назаренко. URL <https://web.archive.org/web/20070929090146/http://www.auditorium.ru/books/4526/ch4.pdf>

Андрій Блануца (м. Київ)

**Документи з історії київських міщан
у другій половині XVI ст. у фондi «Российский
государственный архив древних актов. –
Ф. 1473 (поместно-вотчинные архивы
Юго-Западных земель XVI–XIX вв.)»**

Працюючи з джерелами Російського державного архіву давніх актів у Москві, нам вдалося опрацювати кількадесят документів із фонду «Помісно-вотчинні архіви Південно-Західних земель XVI–XIX ст.» [1], які розкривають цікаві сторінки із життя київських міщан та шляхти другої половини XVI–XVII ст.

Значну частину цих джерел дослідниця Н. Білоус використала у своїй книзі, більшість з них за мікрофільмованою копією ЦДІАУК [2, 4]. Утім залишилися й неопрацьовані нею, принаймні вони не використані у роботі, зокрема чотири документи

зі згаданого фонду, які в описі віднесені до підрубрики «Басанські» [1, Спр. 14–17]. Ці документи уведені до наукового обігу автором у 2013 році [3].

У цьому фонді справи з історії київських родин сформовані за принципом родової приналежності. Так, справи №№ 14–17 за 1578–1600 рр. віднесені до підрубрики «Басанські». Їх зміст проаналізований та відповідні документи опубліковані автором в окремому дослідженні [3]. справи №№ 18–22 за 1572–1583 рр. віднесені до підрубрики «Богдановичі». Так, справа № 18 – це тестамент київської міщанки Тетяни Кругликової, дружини Микити Богдановича (на 4-х аркушах), та випис із книг судових справ київської ратуші зі змістом цього акту (на акр. 5–8 зв.). Справа № 19 – тестамент самого київського міщанина Микити Богдановича. Своїм заповітом тестатор передавав дім, який купив у Федора Ходики, Софії Ходичиній та її сину Федору, бо сам був бездітним. Справа № 20 – купча київської міщанки Домни Степанівни Климович Митку Богдановичу на будинок у Києві на ринковій площі за 20 кіп грошів литовських. Справа № 21 – купча київського міщанина Власа Сергеевича своєму пасинкові Микиті Богдановичу на будинок у Києві поблизу лікарні. Справа № 22 – лист Федора Богдановича про отримання ним у спадок нерухомості у Києві після смерті Тетяни Кругликової та Микити Богдановича.

Справи №№ 70–73 віднесені до підрубрики «Дублинські» і стосуються нерухомого майна родини у Київському повіті за 1530–1609 рр. Зокрема, справа № 70 – тестамент Духни Дублинської від 3 лютого 1554 р., яким тестаторка заповіла дітям Григорію та Феді будинок та дворище у Києві, а також землеволодіння у селищі Басані за р. Трубіж у Київському повіті. Справа №71 – випис із книг гродських Київського повіту різних документів Феді Наганської (дочки Духни Дублинської) про передачу своєму братові Григорію нерухомості у Києві та Київському повіті. Справа № 72 – лист черкаського і канівського

старости Остафія Дашковича про надання Стефану Дублинському (чоловікові Духни Дублинської) маєтності Басані у Київському повіті (цей документ подаємо у додатку до дослідження). І справа № 73 – купча Феді Іванівой Наганської своєму братові Григорію Степановичу Дублинському своєї 1/3 частини маєтності Басані.

Справи №№ 174–178 за 1540–1578 рр. віднесені до підрубрики «Кобизевичі» і стосуються однойменної київської родини. Справи №№ 179–183 за 1579–1628 рр. віднесені до підрубрики «Кривковичі» і містять цінну інформацію про нерухомість київської родини, а також її рухоме майно, детально описане в інвентарі маєтку Юревичі у Київському повіті за 1594 р. (Справа № 180).

Справи №№ 369–371 за 1602–1653 рр. віднесені до підрубрики «Рожновські» і містять документи про умови володіння маєтком у Київському повіті Юрієм Рожновським.

Справи №№ 535–539 за 1582–1605 рр. внесені до опису фонду під назвою підрубрики «Тиші Биковські». Це в основному документи застави нерухомості та боргові записи щодо цієї родинної нерухомості – маєтку Криниці у Київському повіті. Також у справах № 538 та № 539 містяться судові вирoki щодо втечі селян з маєтку Криниці до володінь Василя Ходики.

Справи №№ 574–583 за 1557–1604 рр. віднесені до підрубрики «Ходики-Креницькі». Представники роду Ходик викупили маєток Криниці у Тиш Биковських і відповідні документи представлені у цій підрубриці, а також інші документи про набуття та продаж нерухомості у Києві.

Окрему групу справ складають документи, віднесені до підрубрики «Разное». Це справи №№ 952–987 за 1547–1600 рр. З-поміж низки документів, для нас важливою є справа № 963 за 1579 р. Згідно її змісту, київський воєвода князь Костянтин Острозький жалував слuzі київського замку Михайлові Ручинському пусте дворище у Києві, назване Янковське, а також

пусте пасовище між Кирилівською та Миколо-Йорданською церквами, назване Малининське.

Таким чином, документи з описаного нами фонду містять цінну інформацію про нерухоме майно київських міщан та шляхти у XVI – початку XVII ст. У перспективі було б корисним здійснити публікацію усіх документів з цього фонду, що стосуються Києва та Київського повіту.

Джерела та література

1. Российский государственный архив древних актов (Поместно-вотчинные архивы юго-западных земель). – Ф. 1473. – Оп. 1.
2. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 360 с.
3. Блануца А. Кошколдеї-Басанські: документи до історії київської родини (остання чверть XVI ст.) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К., 2013. – Т. II. – С. 228–242.
4. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. / Наталія Білоус. – К.: Видавничий дім «Простір», 2011.

Додаток 1.

**Российский государственный архив древних актов
(Поместно-вотчинные архивы юго-западных земель). –
Ф. 1473. – Оп. 1. – Д. 72. – Л. 1.**

24.04.1530 г. Данная запись (лист) Остафия Дашковича Стефану Дублинскому на имение Басаны воеводства Киевского, данное им в приданое за своей сестрой Духной.

Я, Остафей Дашкович, староста Черкасский и Каневский, чиню явно сим моим листом кождым добрым людем, нынешним и потом будучим потомком его *будет видети* або *чтучи* его *слишати*, выдал есми сестричку свою роженую на имя Духну за пана Стефана Дублинског(о) и дал есми ему за тою моею сестричкою *отчизну* свою власную *имене* мое на имя *Босан* у Киевском повете з борными

землями из бобровыми гоны, и з ловы, и з ловищи, и з лесы и со
всими доходы, што колвек прислухало к тому моему имену, ничог(о)
на себе не оставляючи ему самому и его жоне, то *ест* сестричке и их
детем вечно и непорушно. И на то есми ему дал *сес* мой листь под
моею печатю.

П(и)сан у Каневе под лет Бож(его) нарож(еня) 1000 и пятсот
30, м(е)с(е)ца апрел(я), 24 ден, индикт 4.

Олена Кохан (м. Київ)

Образ Києва першої половини ХІХ століття

В 1787 р., після відвідин Києва імператрицею Катериною ІІ, було затверджено план Києва, який передбачав знесення Подолу, як окремої частини, і зосередження усього міста нагорі – від Печерської фортеці до Старого Києва. Таке рішення було пов'язане з тим, що Поділ часто потерпав від повеней, які іноді знищували цю частину міста практично цілком, що Катерина ІІ і спостерігала під час весняних відвідин міста. Проте, більшість міщан, які проживали на той час на Подолі, були категорично проти його знесення, перш за все тому, що Поділ знаходився біля Дніпра і був зручним місцем для торгівлі [20, с. 320; 19, с. 50].

13 жовтня 1798 р. план перебудови Києва Катерини ІІ було скасовано імператором Павлом І. Однак, часті повені продовжувалися на Подолі й надалі.

На 1799 р. забудова в Києві була хаотичною, а вулиці – не мощені. З усіх трьох так званих поселень (Старе місто, Печерське, Поділ) Поділ був найзаселенішим, проте був схожий більше на село, ніж на місто: всі хатини були низькими з

дерев'яними дахами, а вулиці – настільки вузькими, що два вози при зустрічі не мали змоги роз'їхатися [9, с. 584–586]. Проте, незважаючи на нерегулярну забудову, на кінець XVIII ст. Поділ став торговельним, промисловим та освітнім центром Києва, де знаходилося 15 кам'яних церков та 11 дерев'яних, а також 12 кам'яних приватних будинків і понад 2 000 дерев'яних. У той же час у Старому місті розташовувалися маленькі хатиночки, серед яких виділялися лише Софійський та Михайлівський монастирі; на місці Хрещатика тоді був яр, а на місці Липок – великий гай. Печерськ же був відокремлений від Подолу та Старого міста величезними пустирями і мав вигляд незначного повітового міста, де не було жодного кам'яного будинку, натомість, налічувалося понад 1 000 приватних дерев'яних [11, с. 1–2; 18, с. 509].

Перетворенню Подолу на торговельний центр Києва сприяв наказ, виданий імператором Павлом I 27 вересня 1797 р., за яким контрактний ярмарок було перенесено з Дубна до Києва. Внаслідок цієї події чисельність київських жителів почала зростати, що спричинило заселення Печерської частини міста, яка на той час була малозаселеною, адже Поділ тоді вже був повністю забудований, а Старе місто оточене валами [20, с. 320].

В кінці XVIII ст. заселеної землі в Києві було 438 десятин, з яких 313 було відведено під приватні садиби, 67 – під казенні, 47 – під публічні та 10 – під громадські. Найбільш заселеною була Плоска частина міста, в якій було зайнято 124 десятини землі, а найменш заселеною – Поділ, із забудовою на 83 десятинах [20, с. 322]. Варто зазначити, що до 1797 р. Плоска частина не входила до складу міста [17, с. 327].

З 1796 по 1805 рр. під забудову було відведено 154 ділянки, з яких міщанам – 31 ділянка [20, с. 328–331].

В кінці XVIII – на початку XIX ст. міщани, які бажали оселитися в місті, отримували ділянки для будівництва житла переважно за Васильківським шлагбаумом або в яру, по дорозі,

що вела з Подолу на Печерськ. Іноді київським міщанам виділяли місця для будівництва між Старим Києвом та Печерськом, під горою за Присутственними місцями, на Хрещатику й Оболоні, а також в районах, які на той час знаходилися за межами міста – в передмісті Плоському та на Куренівці. На початку ХІХ ст. Куренівка й Плоске передмістя не входили до меж Києва.

В кінці ХVІІІ ст. більшість будинків, що належали міщанам, знаходилися на Подолі, зокрема, в 1785 р. їх там було 1 974. В той же час, на Печерську міщани мешкали в 46 будинках, а в Старому місті – у 54-х [10, с. 68]. Як вже було зазначено, на той час Поділ був найзаселенішою частиною Києва [9, с. 586].

Згідно з планом міста, складеним у 1806 р., в Києві були Печерські та Старокиївські укріплення, розташовані одні від одних на значній відстані і з'єднані довгим валом, який тоді називався «ретраншементом», від назви Мініхівського ретраншементу – оборонної системи міста, запровадженої у середині ХVІІІ ст. [1, с. 32–33].

В 1833 р. Київ уже поділявся на 6 частин: Печерську, Либідську, Палацову, Старокиївську, Подільську та Плоску. Окрім того, існували два окремі квартали: Звіренецький та Куренівський. До останнього належали передмістя Пріорка та Сирець [17, с. 330]. Шулявщина на той час почала заселятися вихідцями з інших соціальних станів, які приписувалися до київського міщанства, хоча ще на початку ХІХ ст. там розташовувався заміський літній будинок київського митрополита, куди влітку на відпочинок вивозили викладачів та учнів Київської Академії [2, с. 375; 3].

У 1835 р. на Хрещатику і Лютеранській вулиці розміщувалося всього лише три-чотири кам'яні будинки та декілька одноповерхових дерев'яних хаток. На той час Олександрівського (нині Володимирського) узвозу, Царсько-садської (нині М. Грушевського) та Інститутської вулиць ще не було. На місці

жіночого інституту знаходився дерев'яний незавершений будинок генерала Бегічева. Гора, на якій стоїть Михайлівський монастир, з'єднувалася з Царським садом, що перешкоджало стіканню хрещатицької води в Дніпро. На місці Володимирської, Кадетської (нині Богдана Хмельницького) та Бульварної (нині Бульварно-Кудрявської) вулиць були пустирі, вали та яри [16, с. 245–246].

Протягом 1832–1846 рр. внаслідок будівництва Печерської фортеці звідти було виселено значну частину населення, а їхні будинки знесено. Всього за цей період часу на Печерську було знесено 533 будинки [17, с. 328]. Тим, кого примусово виселяли, давали матеріальну компенсацію, проте, не всі мали можливість за ті гроші збудувати собі інше житло, через що багато людей опинилося на вулиці [12, с. 236–237]. Більшість міщан та інших колишніх жителів Печерська, що були примусово виселені звідти, будували житло в Либідській частині Києва – так зване «Новое Строение», де на 1835 р. знаходилися 73 міщанські будинки [4].

З 1835 по 1840 рр. місцевість, що простягалася від Покровської церкви по Андріївському узвозу до Михайлівського монастиря була вкрита пагорбами й нетрями і, відповідно, не була заселена [15, с. 193].

В 1845 р. в Києві відбулася сумна подія для жителів Подолу та Плоскої частини – надзвичайно сильний розлив Дніпра навесні змусив їх переселятися на нові місця. Затоплення захопило не лише найближчі до берега місцини, але й віддалені, зокрема, у воді опинився Хрещатик, у зв'язку з чим кияни змушені були плавати там у човнах. Власне, Хрещатик постраждав через те, що хтось вирішив влаштувати млин на місці сучасного Майдану Незалежності, де на той час знаходилося Козине озеро [16, с. 245–246; 8, с. 66]. Того року було знищено водою 77 будинків, а 451 сильно пошкоджено. Ця подія, а також знесення будинків для будівництва Печерської фортеці, спричи-

нили появу новобудов у кінці 1840-х рр. [17, с. 329, 346; 7, с. 344; 6, с. 234]. Дуже швидкій зміні зовнішнього вигляду Печерська сприяла також і пожежа, що знищила два ряди будинків, розміщених на Житній вулиці, що простягалася від колишніх Присутственних місць до Києво-Печерської лаври. Самі ж Присутственні місця були розібрані для будівництва фортечних укріплень з воротами [8, с. 66–67].

Внаслідок повені 1845 р. почали з'являтися новобудови з північного боку від Старого Києва: біля Житомирської дороги, за Плоскою частиною міста, а також на підвищенні між Кирилівськими богоугодними закладами і Куренівським передмістям. Там почали виникати нові квартали з правильними вулицями, де переважно заселялися небагаті міщани, які не мали можливості отримати ділянки в межах міста [17, с. 329].

Потерпів Хрещатик від повені і в 1848 р. внаслідок сильних злив, через що на вулиці накопичилася велика кількість води [13, с. 140–141].

В кінці 1840-х рр. почала активно забудовуватися Хрещатицька долина, яка поступово перетворювалася з бідного поселення на ще один центр торгівлі, незважаючи на те, що вона продовжувала потерпати від водопіль, як було і в 1845, і в 1848 рр. [8, с. 67; 13, с. 140–141]. На 1846 р. на Хрещатику вже знаходилися: двоповерховий будинок пошти, незавершений триповерховий будинок, декілька кам'яних крамниць, два-три будинки, розміщені між Інститутською вулицею та сучасною вулицею М. Грушевського, а також багато одноповерхових, дерев'яних будинків, покритих гонтом. Новий етап будівництва на Хрещатику відбувся в 1860-х рр., що сприяло перетворенню його на центральну вулицю міста [14, с. 448; 5, с. 73–77].

У Старому Києві в той час розміщувалося декілька одноповерхових цегляних будинків, двоповерховий будинок Анненкових з крамницею, де продавались ікони, яка була, власне, єдиною крамницею в цій частині Києва; будинок, що стояв між

Андріївською церквою та Михайлівським монастирем; будинок, навпроти Михайлівського монастиря з садом та багато закинутих негороджених садів з хатинами, що вросли в землю [5, с. 73–77].

На кінець 1840-х – початок 1850-х рр. Київ складався зі Старого міста з передмістями, розташованими між горами й ущелинами (Кудрявець, Гончарі, Кожум'яки, Глибочиця, Щекавиця, Юрковиця та Лук'янівка), Липок, Печерська з укріпленням, цитаделлю з лаврою та передмістям Звіринець, Хрещатика, так званої Нової Забудови з Університетом, форштадтом нових укріплень та нижньою частиною заселення за Ботанічним садом, Подолу, Плоської частини, що простягалася до Кирилівських закладів, а також з передмість Куренівка й Пріорка [17, с. 330].

Джерела та література

1. Археологическая летопись. К археологическому съезду в Киеве. С. 32–44 // Киевская старина. Кн. 7, 1899.
2. Воспоминания Егора Федоровича Тимковского // Киевская старина, 1894, Кн. 3. С. 359–381.
3. Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф. 1, оп. 2а, спр. 254. Обывательский список жителей вновь приписавшихся из казенных крестьян в киевские мещане города Киева Шулявщины 1839 года августа 18 дня. 91 арк.
4. ДАК. – Ф.1, оп. 2а, спр. 253. Списки жителей Лыбедской части гор. Киева за 1835 г. 74 арк.
5. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина, 1892, Кн. 4. С. 71–88.
6. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина, 1892, Кн. 5. С. 231–248.
7. А. А. Документы, известия и заметки. Днепровский перевоз в Киеве // Киевская старина, 1897, Кн. 7–8. С. 26–33.
8. Богатинов Н. Д. Документы, известия и заметки. Киев в сороковых годах // Киевская старина, 1899, Кн. 5. С. 66–68.

9. Горленко В. Известия и заметки. Киев в 1799 году // Киевская старина, 1885, Кн. 3. С. 581–592.

10. Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк; К., 1904. 363 с.

11. Левицкий О. Тревожные годы. Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и юго-западного края в 1811–1812 гг. // Киевская старина, 1891, Кн. 10. С. 1–21.

12. Лесков Н. Печерские антики. (Отрывки из юношеских воспоминаний) // Киевская старина. Кн. 2, 1883. С. 235–268.

13. Мёрдер А. Документы, известия и заметки. Мелочи из архивов юго-западного края // Киевская старина, 1901, Кн. 6. С. 139–141.

14. Познанский Б. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 года // Киевская старина, 1885, Кн. 11. С. 436–465.

15. Радецкий В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания). С. 181–122 // Киевская старина. Кн. 11–12, 1907.

16. Тумасов Н. История киевской второй гимназии // Киевская старина, 1902, Кн. 5. С. 244–268.

17. Фудруклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии. Спб.: Типография министерства внутренних дел, 1852. Ч. 1. 549 с.

18. Чалый М. К. Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина, 1889. Кн. 12. С. 495–545.

19. Щербина В. І. Нариси з історії Києва, відколи його приєднано до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914) / В. І. Щербина // Нові студії з історії Києва; К.: друкарня Української Академії Наук, 1926. 164 с.

20. Щітківський І. До історії забудовання м. Києва на початку XIX ст. – С. 320–343 // Київські збірники історії й археології побуту й мистецтва. Збірник перший; К., 1931.

Місця пам'яті декабристів у Києві

Останні два роки пожвавився інтерес до руху декабристів. Збудив його російський фільм «Союз благоденства 2019». Відбулися суспільні обговорення його змісту, технічного і матеріального забезпечення, гра акторів тих чи інших героїв-декабристів, державців, зокрема Миколи І, М. Мілорадовича та інших діячів епохи декабризму. Українське суспільство якимось прохолодно ставиться до цього. Зробимо це й ми. Краще звернутися до традиційного опису місць пам'яті «споборників святої волі» в Києві, накресливши маршрут їхніх стежок в столиці. Передусім наведемо прізвиська тих, хто працював над цією проблемою.

До вивчення цієї важливої в науково-виховному плані теми зверталися В. Базилевич, Л. Бойченко, О. Вербовий, Л. Добровольський, М. Довнар-Запольський, Т. Кавецька, А. Сілкін, В. Сидоренко, Т. Слюдикова та ін. З любов'ю описували місця пам'яті Києва самі декабристи, перебуваючи тут у справах військової та цивільної служби. Назвемо записки «царів волі» – С. Волконського, С. Трубецького, М. Басаргіна, М. Лорера та ін. В них описуються різні райони Києва, його архітектурні споруди, визначні історичні місця. Власне вони започаткували цю цікаву проблему, окреслили маршрути, якими можна створити повноцінну екскурсію.

Розпочнемо знайомство з місцями пам'яті декабристів на Печерську. Царський палац, названий Маріїнським, на початку 20-х років XIX ст. був штабом 4-го піхотного корпусу, командиром якого у 1824 р. був генерал М. М. Раєвський. У Маріїнському палаці до пожежі проживав М. Раєвський. У справах служби тут бували й інші декабристи, зокрема П. Муханов, С. Волконський. Генерал М. Раєвський опісля проживав у будинку М. Гудим-Левковича, який знаходився на розі Еспланадної (Інститутська), ще пізніше в будинку генерала А. Іванова, а з 1822 р. в будинку своєї

матері Катерини Давидової, фасад якого виходив на Кловську вулицю. Ще раніше начальником штабу цього корпусу був М. Орлов (1818–1820). Він проживав у флігелі колишнього палацу К. Розумовського, який придбав Д. Трощинський на вул. Микільській, зараз Гетьмана Мазепи в районі станції метро Арсенальна.

Якщо рухатися по вулиці Гетьмана І. Мазепи в напрямку колишньої пл. Слави, зліва можна побачити Київський палац дітей та юнацтва, де до 1935 р. знаходився споруджений у 1690–1693 рр. архітектором І. Старцевим величавий Військовий Миколаївський собор (Великий Микола), складова частина Миколаївського монастиря, в яком бували С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, В. Ліхарев. Останній на стіні храму побачив написаний С. Муравйовим-Апостолом олівцем вірш «Я по земле пройду, незнаемый никем:/Лишь перед концом моим/ Внезапно озаренный/ Узнает мир, кого лишился он». Як, справедливо, вважала відомий краєзнавець Тетяна Кавецька – це було роковим передчуттям декабриста [3, с. 29]. Є ще одна версія цього вірша: «Земним шляхом зйти до строку/ Повільно й одиноко,/ Невпізнаний при світлі дня;/ Але там, де небо пільмою вкрито,/ В кінці шляху по спалаху світла/ Ви впізнаєте мене» [4, с. 58]. Зараз на Аскольдовій могилі діє відновлена греко-католицька церква св. Миколая.

Від Аскольдової могили слід рухатися алеями парку вздовж вул. Лаврською аби побачити церкву Спаса на Берестові. Це не тільки знаний і вишуканий храм України. Він знав і бачив можновладців і правителів Київської держави, суспільних діячів, тут вінчалися Катерина Раєвська і Михайло Орлов, Марія Раєвська і Сергій Волконський. Новостворені сім'ї по різному ввійшли у суспільно-громадське життя: сім'я Орлових прожила в опалі, а Волконських через Сибірське заслання – у вітчизняну історію.

Обійшовши Києво-Печерську лавру по вулиці Лаврській ми справа від входу до обителі побачимо бронзову меморіальну дошку на фасаді старого Арсеналу, відкриту в 1976 р. на честь декабриста-слов'янина Я. М. Андрієвича (1800–1840) [1, с. 77].

На ній написаний текст: «В будинку Арсеналу в 1825 р. працював у креслярській канцелярії декабрист Я. М. Андрієвич». Автори – скульптор А. Ю. Білостоцький і архітектор – В. Г. Гнезділов.

Далі пролягала дорога повз зліва церкву Воскресіння Христового, а справа Феодосіївську церкву до Московських воріт Печерської фортеці, біля яких були всі необхідні військові споруди; казарми кантоністів, де знаходилася Ланкастерська школа, заснована М. Раєвським і М. Орловим, гауптвахта. Звичайно, у цих спорудах бували майбутні декабристи, хто служив у військовій частині м. Києва.

Слід приділити увагу й Печерському пагорбу столиці, де можна побачити військові укріплення Києва, так званий Косий капонір – частину Київської земельно-кам'яної фортеці. Першими політичними в'язнями там були 14 офіцерів – учасники повсталого Чернігівського полку; В. Соловійов, А. Бистрицький, І. Сухінов, А. Войналович, К. Маєвський, В. Петін та ін. [2, с. 40–45]. В її башті № 2, 1 і 2 капонірах Госпітального укріплення ув'язнювались і перебували в очікуванні суду заарештовані учасники повстання Чернігівського піхотного полку (29.12.1825–03.01.1826), офіцери, члени Товариства з'єднаних слов'ян, зокрема і Я. М. Андрієвич. Спустившись трохи нижче в районі Черепанової гори, де зараз НСК «Олімпійський», знаходився «старий ... в I частині I кварталу» по вул. Великій Васильківській будинок батька поета, декабриста К. Ф. Рилєєва. Будинок мав 5 кімнат, флігель. У 1820 р. до Києва приїздив декабрист, щоб владнати судову тяжбу за батьків спадок [5, с. 131].

На Печерську є ще кілька пам'ятних місць, зокрема на фасаді будинку Національного банку України архітектора О. В. Кобелева, що знаходиться на вул. Інститутській, 9, у 1976 р. відкрито бронзову меморіальну дошку з барельєфами шести декабристів. Автори – скульптор М. К. Вронський, архітектор – В. Г. Гнезділов. На місці цього будинку у XIX ст. була інша споруда. Тут в 1822–1825 рр. відбувалися зустрічі

«споборників святої волі». Привернемо увагу до ще одного місця пам'яті в столиці. Біля входу в ошатний будинок на вул. Грушевського, 14/1 у 1925 р. відкрита меморіальна дошка скульптора Бернарда Кратко. Це одна з трьох його дошок, присвячених декабристам. Інша, знаходиться, не поправу, на особняку на розі вул. Грушевського і Садовій. В цьому будинку, нібито, жив генерал М. Раєвський, до якого заходили «царі волі», тут бував О. С. Пушкін. Нічого подібного не було – твердить Т. Кавецька: ні декабристи, ні російський поет тут не бували. Дошка, присвячена «споборникам святої волі» архітектора Б. Кратко у 1925 р., тут відкрита помилково.

Спускаємося вниз по вул. Грушевського, переходимо Європейську площу і підіймаємося до Золотоверхого собору, пройшовши по вул. Десятинній виходимо на вул. Володимирську, повертаємо праворуч і зліва під № 3 є будинок, в якому проживав Петро Трубецький (член Союзу благоденства, який не притягувався до слідства Карної комісії, до речі, власник с. Гавронщини, що за 60 км від столиці) – рідний брат Сергія Трубецького, який проживав у Києві у 1825 і 1857–1858 рр. По цій же вулиці рухаємося до Київської Софії, в якій, безперечно, бували декабристи, підходимо до колишньої Київської І-ої гімназії (зараз це приміщення Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка), в якій була квартира куратора Київської округи Миколи Романовича Ребіндер – зятя С. Трубецького.

С. Трубецької і М. Лорер відвідували православний храм у приміщенні Університету св. Володимира, слухали лекції професорів цього славетного навчального закладу ХІХ ст., зокрема проф. С. С. Гогоцького і публічні лекції з літератури О. І. Селіна [6, с. 269, 308, 330], висловлювали про них змістовні й шанобливі відгуки.

Переміщаємося на Поділ. На Контрактівій площі стоїть будинок колишніх Контрактів англійця Вільям Гесте і Андрія Меленського (1815–1817), в якому в січневі дні збиралися

декабристи. Тут з 1824 по 1825 р. частково відбувалися з'їзди членів Південного товариства, на яких розглядалися плани військових виступів, питання зв'язків декабристів з Польським патріотичним товариством, обговорювалася «Руська правда». На стіні цього будинку була меморіальна дошка, яка свідчила про відвідування декабристами цього будинку, але після його останньої реставрації кудись зникла.

Отже, це, звичайно, не всі місця пам'яті декабристів в Києві. Час вимагає продовження їхнього пошуку в документах, спогадах, листах декабристів та їх близьких друзів, щоб документально це підтвердити. Зокрема, мало, не заслужено не говорять про Лаврський готель «Зелений будинок» (знаходився на Московській вулиці), де зараз стоїть непримітний будинок поліції. В готелі зустрічалися О. Грибоєдов і С. Муравйов-Апостол. Належить дослідити життя С. Трубецького у 1824 р., коли він вперше з'явився у Києві, його проживання тощо.

Джерела та література

1. Бойченко Л. А. Увековечивания памяти декабристов на Украине. Декабристские чтения. Материалы наук.-практ. конференции (14–15 декабр. 1987 г.): под. ред. Г. Д. Казьмирчука. – К., 1988. Вып. I.
2. Иваненко Е. А. Декабристы – узники Киевской крепости в будущей экспозиции «Косой капонир». Декабристские чтения. Материалы Республ. научно-практической конф.... Вып. IV. – К., 1991.
3. Кавецька Т. Аскольдова могила – памятное место декабристов в Киеве (Тайна стихотворения Сергея Муравьева-Апостола). Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчук. – К., 2003. Т. 3.
4. Казьмирчук М. П. І. Пестель: погляд соратників. Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчук. – К., 2003. Т. 3.
5. Слюдикова Т. Київська спадщина К. Ф. Рилєєва. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. III. – К., 2001.
6. Трубецкой С. П. Материалы о жизни и революционной деятельности. Т. 2. Письма. Дневник. 1857–1858. 1987.

Київські адреси Миколи Костомарова

Для української історичної науки та процесів націєтворення в XIX ст. однією із особливих постатей був Микола Костомаров. Для просопографічного дослідження особистості вченого значний інтерес мають адреси історика у Києві, де він короткий час працював і мешкав.

Авторка статті на основі історіографічного доробку з костомарознавства, мемуарів, епістолярію та архівних матеріалів дослідила й уточнила київські адреси історика.

Структурно адреси Костомарова у Києві варто поділити на ті, що пов'язані з його проживанням, а також ті, що мають відношення до його професійної діяльності та оточення.

Восени 1844 року Микола Костомаров уперше побував у Києві. Після закінчення Харківського університету, отримавши ступінь магістра, він виявив бажання працювати у Київському навчальному окрузі. За протекцією одного із дослідників і видавців українського фольклору князя М. А. Церетелі (приятеля попечителя округу С. Давидова) його призначили викладачем історії в гімназії м. Рівного. У жовтні цього ж року Костомаров відправився до Рівного. Нетривалою цього разу була його зупинка у Києві. Отримуючи подорожні й підйомні у помічника попечителя М. Юзефовича, познайомився з Пантелеймоном Кулішем. В «Автобіографії» Костомаров писав: «Поселився на Подоле у якого-то мешчанина, неподалеку от Братства. С тех пор я виделся с Кулишем почти каждый день; мы ходили с ним по Киеву и осматривали киевские достопримечательности; он познакомил меня с М. А. Максимовичем, жившем в Старом городе близ упраздненной ныне церкви св. Троицы, занимаая небольшой деревянный домик с садом [13, с. 462].

Наприкінці літа наступного 1845 року Костомаров отримав вакансію викладача історії в Першій київській гімназії, яка тоді розміщувалася в Кловському палаці Двірцевої частини Києва. Близько місяця мешкав у районі Старого міста. Потім, познайомившись з Опанасом Марковичем, – студентом історико-філологічного факультету Університету св. Володимира, перейшов на Хрещатик «и нанял квартиру вместе со студентом Афанасием Марковичем (Марковичем – Н.О.), горячим любителем южнорусского языка и ревным местным этнографом» [13, с. 473].

Помешкання Опанасу Марковичу орендував його батько, коли той навчався в Київському університеті. Це був будинок із садом на лівому боці Хрещатика на перетині з Бессарабкою. Ця адреса засвідчена у показах студента юридичного факультету Київського університету провокатора Олексія Петрова: «Квартира же его (Марковича – Н.О.) находится на Крещатике, рядом с домом генерала Мисевского, на левой стороне» [11, с. 27].

У грудні 1845 року М. Костомаров побував у Воронежському маєтку з метою його продажу. Опісля повернувся до Києва. «По дороге между Полтавой и Киевом я простудил себе горло и получил нарыв; в таком состоянии прибыл в Киев на первый день Рождества. Квартира моя оказалась нетопленою: товарища моего Маркевича не было в городе и принужден был пристыться в какой-то грязной гостинице, находившейся на Крещатике на углу Бессарабской площади» [13, с. 473]. Таку негативну характеристику дав Костомаров трактиру з номерами архітектора Олександра Беретті, де також зупинявся Тарас Шевченко.

Двоповерховий трактир з номерами був невеликий. На нижньому поверсі – сім кімнат, а на другому – три, під будинком – льох.. У дворі – господарські приміщення. Поряд із готелем, на південно-західній частині Бессарабки, розташувалися кінний поштовий двір та кінно-поштова станція [10, с. 224–225].

Знайомий Костомарова Микола Гулак запросив хворого до свого тимчасового помешкання в будинок Грушецького, у флігелі якого квартирував із двоюрідним братом Олександром Навроцьким, тоді студентом юридичного факультету Імператорського університету св. Володимира. Через декілька днів Костомаров став сусідом Гулака і Навроцького. Про це листовно повідомляв Гулак Опанаса Марковича: «Н. И. переселился на время в дом Грушецкой, и мы стали соседями в продолжении почти целого месяца. Вы можете себе вообразить, как я благословлял судьбу свою; может быть радость моя в этом случае была слишком эгоистична» [16, с. 142]. Інформацію про дане помешкання М. Костомарова підтверджує у спогадах О. Навроцький [17, с. 357].

Будинок Павла Грушецького знаходився на вул. Кадетській (нині вул. Б. Хмельницького, будинок не зберігся) неподалік вул. Володимирської та Ярославого валу. Будівництво будинку та господарчого двору Грушецький розпочав у 1843 році [1]. Збереглося його прохання від 29 листопада 1843 року про позику у сумі 250 рублів сріблом з описом стану будівель: «Дом деревянный, № 2го одноэтажный на дубовых стульях, срублен из пластин елового леса с 15 окнами и 13 дверьми пролетами, крыша на оном сделана из теса, полы и потолки застеляются дошками; в оном сделаны в черне сем комнат. Под этим домом устроено две кухни с двумя меньшими комнатами, но еще неотделаны. ... Все двери прохожие. Летние и зимние рамы с подлежащим пробором и ставни столярной работы заготовлены. ... Под этим строением и усадебным местом 600 квадратных сажень» [3, арк. 8]. Садиба з будівлями була оцінена в 1 400 рублів сріблом. Губернський архітектор Кедришов прийняв рішення надати значно більшу суму (ніж просив Грушецький), для завершення будівельних робіт: «на совершенное окончание того дома и постройку при нем флигеля и сарая по выданному плану и фасаду потребуется суммы не менее

тисяча двести рублей сребром. 1844 г. 18 января» [3, арк. 9]. Отже, будівництво флігеля, де мешкали Гулак і Навроцький, було завершено не раніше 1844 року.

На початку лютого 1846 року, після приїзду матері, Микола Костомаров винайняв квартиру на Хрещатику, в будинку Сухоставського і мешкав тут до червня 1846 року. У листі М. І. Семевському історик писав, що навесні 1846 р. він жив на Хрещатику, «на розі Бессарабської площі, в будинку Сухоставського» [14, с. 4].

Будинок Захарія Івановича Сухоставського знаходився біля Бессарабки навпроти готелю архітектора О. Беретті. У зв'язку з розбудовою Нової Печерської фортеці, господар змушений був переселитися сюди з Печерська і звести будівлю в 1836 році на бессарабському пустирі. Флігель, в якому оселився Костомаров, побудований у 1841 році. Вчений винайняв там 4 кімнати з 3-ма вікнами, що виходили на вулицю. Архіви зберегли справи про історію будівлі та зміни в її архітектурі, що відбувалися з різних причин. Так у 1843 році Міською думою і Київською губернською будівельною комісією було задоволено клопотання Сухоставського про підведення кам'яного фундаменту під будинок і побудову біля нього торгової лавки [8]. Навесні 1845 року на Дніпрі була велика повінь, як наслідок – значну частину будинків Києва було підтоплено. Постраждав і будинок Захарія Сухоставського через підняття ґрунтових вод і, як зазначав власник, «от текущей с горы и на улице дождевой воды» [9, арк. 1]. Дійсно, в той час район Бессарабки, Хрещатицької вул. та Хрещатицької площі називали «другим Дніпром». Господар просив позику для усунення пошкоджень будинку: «Не имею возможности жить в оном с моим семейством, к тому же и лишился с оного доходов единственно с семейством моим» [9, арк. 1].

У цьому будинку зустрічалися кириломефодіївці, а також відбулося знайомство історика з Тарасом Шевченком. Микола

Костомаров писав: «Через несколько домов, на противоположной стороне, в той самой гостинице, куда я прибыл на праздник Рождества по возвращении с продажи моего имения, квартировал Тарас Григорьевич Шевченко, приехавший тогда из Петербурга в Малороссию с намерением приютиться здесь и найти себе должность. Узнавши о нем, я познакомился с ним и с первого же раза сблизился» [13, с. 475]. У флігелі Сухоставського поет вперше дізнався про існування таємного братства. «Коли я розповів Шевченкові про існування товариства, він відразу ж виявив готовність пристати до нього, але поставився до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю, що привело до багатьох суперечок між мною і Шевченком» [10, с. 79]. Костомаров зазначав, що крім Шевченка у флігелі Сухоставського «частими собеседниками моими были Гулак, Белозерский, Маркевич и учитель Пильчиков» [13, с. 475].

У червні 1846 року Миколу Костомарова призначили ад'юнктом в Університет св. Володимира. Тоді ж він з матір'ю – Тетяною Миколаївною переселилися у Старе місто на вулицю Рейтарську, в будинок Клейменової, що стояв неподалік від Георгіївської церкви. В архіві зберігається справа про клопотання поручиці Ірини Олександрівни Клейменової про отримання дозволу для побудови дерев'яного будинку № 3 з кам'яним фундаментом по вулиці Рейтарській в Старокиївській частині міста [2], яке прохачка подала у Київську губернську будівельну комісію 23 квітня 1943 року. Клейменова мала 8 сажень власної землі по лінії вулиці Рейтарської [2, арк. 3 зв.]. Для побудови дерев'яного будинку № 3 по лінії вулиці мало бути щонайменше 10 сажень, а якщо ні – «то дозволення в постройке просимого дома, принадлежит к особому распоряжению комиссии» [2, арк. 3], – рапортував міський архітектор. Губернський секретар Дроздовський, сусід поручиці, не захотів поступитися Клейменовій двома сажнями землі по лінії вулиці, але зобов'язався, що «предполагаемые им постройки

будут в надлежащем разстоянии от Клейменовой постройки дома» [2, арк. 4]. Така заява сусіда не давала їй права на отримання офіційних документів від Київської губернської будівельної комісії для будівництва. У такому випадку, дозвіл надавав лише генерал-губернатор або командир (генерал) Київської інженерної команди. 28 травня 1843 р. вона таки отримала від генерал-губернатора дозвіл «на оном месте допустить возведение дома» [2, арк. 8], а вже 5 червня 1843 року «план собственному моему месту состоящему в Старокиевской части по Рейтарской улице и фасад для произведения на нем постройки деревянного № 3 на каменном фундаменте дома, я получила в чем собственноручно подписываюсь» [2, арк. 11].

Будинок на Рейтарській добре знав Тарас Шевченко. Поет часто гостював у вченого. На новосілля він подарував приятелю череп із розкопок могили Переп'ят. Квартира Костомарова на Рейтарській також стала місцем зустрічей кириломефодіївців, які саме тоді активізували свою діяльність.

Влітку 1846 року історик залишив тут матір, а сам поїхав на відпочинок в Одесу. Випадкова зустріч у місті зі своєю колишньою ученицею Аліною Крагелькою змінила його життя. Уже в Києві з початку жовтня того ж року Костомаров почав відвідувати родину Аліни у будиночку на вул. Госпітальній на Печерську [12, с. 24]. 13 лютого 1847 року він заручився з нею і, «находя свою квартиру тесною и неудобною для предстоящей семейной жизни, я перешел на другую на Старом же Городе, в дом Моньки, близ Андреевской церкви» [13, с. 480]. Він дав чудовий опис місцевості: «Квартира эта отличалась превосходным видом, с галереи открывался прекрасный пейзаж; внизу растиался Подол, далее – светлая полоса Днепра, а за нею – обширная панорама лугов и лесов. Дом этот, деревянный, был только-что отстроен» [13, с. 480].

Господарем нового будинку був канцелярист Микола Феодосійович Монькин [4], який, як і значна кількість мешканців

Печерська у 30–40-их роках XIX ст., змушений був залишити свою оселю й будувати житло у новому районі.

Будинок на Печерську він придбав на аукціонному розпродажі після смерті солдата Васильєва. Оскільки у зв'язку з розбудовою Нової Печерської фортеці будівля йшла під злам, 22 березня 1844 року канцелярист звернувся до Київської губернської будівельної комісії з проханням отримати дозвіл на будівництво будинку № 2 з флігелем у Двірцевій частині на вулиці Басейній [4, арк. 1–11]. План і фасад будинку № 2 з флігелем Монькин отримав від головного архітектора міста [4, арк. 36]. Його інтереси на це місце пересіклися із інтересами міщанина Барановського, який отримав «пустопорожнє місце» ще у 1843 році, але й досі не розпочав будівництва. Канцелярист відстоював своє право на цю земельну ділянку. Але перемогу в цій суперечці все-таки отримав міщанин Савелій Барановський.

З черговим проханням Микола Монькин звернувся до Губернської будівельної комісії з метою отримати земельну ділянку під забудову уже «в Подольской части 1-го квартала по переулку Трехсвятительском рядом с отведенным местом мещанки Евтушевой для постройки на оном деревянного № 3 дома на каменном фундаменте» [4, арк. 12]. Виникли нові проблеми під час отримання дозвільних документів для зведення будинку [4, арк. 20], оскільки «пустопорожнє місце» знаходилося на схилі гори і під'їзд до майбутнього будинку був би ускладнений. Нарешті 28 вересня 1844 року, лише після розгляду цього питання командиром Київської інженерної служби [4, арк. 34], канцелярист отримав право на земельну ділянку. Паралельно з цим, з'явився претендент на будинок покійного солдата Васильєва. І ця боротьба Монькина за право власності будинком (придбаним у Васильєва) на Печерську, за який нараховувалася грошова компенсація, продовжувалась до 1847 року і завершилась на користь канцеляриста.

Добре знайомим Миколі Костомарову був будинок з флігелем у Старому місті на розі вулиць Стрілецької та Стрітенської, власником якого був протоієрей Андріївської церкви Яків Завадський [5, 6, 7]. У другій половині 1846 року у флігелі Завадського оселилися приятелі вченого Микола Гулак та Олександр Навроцький. Знову квартира Гулака стала місцем розмов і суперечок кириломефодіївців. Особливо знаковою була їх зустріч на Різдво 25 грудня 1846 року, де окрім Гулака і Навроцького були Костомаров, Савич, Пильчиков, Шевченко.

Недовго мешкав Микола Іванович у канцеляриста Миколи Монькина. У ніч з 28 на 29 березня 1847 року його заарештували у справі Кирило-Мефодіївського братства. Історика доставили в будинок київського цивільного губернатора Івана Фундукля (на розі вулиць Інститутської та Липської), а звідти, як писав вчений: «Меня отправили в Подольскую часть и посадили в от-вратительной, грязной комнате, поместивши меня с двумя полицейскими солдатами» (нині вул. Кирилівська) [13, с. 481].

Важливе місце у житті Костомарова займав Імператорський університет св. Володимира (нині КНУ імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 56), де працював не тільки як викладач. У 1846 році історик був залучений до роботи в Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів (розміщувалася у правому крилі університету) з метою підготовки до друку літопису Самійла Величка.

На базі університету в 1874 році у Києві проходив III Археологічний з'їзд, в організаційному комітеті та роботі якого брав участь Костомаров. В «Автобіографії» вченого є свідчення про те, що наприкінці липня 1873 року він прибув у Київ для організації роботи з'їзду. Десять днів під головуванням графа Олексія Уварова в університеті проводилися наради стосовно його програми та проведення. У цей час історик мешкав у професора університету Володимира Антоновича. Саме цю адресу він називав у записці до Аліни Кисіль (Крагельської):

«А письмо адресуйте в Киев, на углу Жилианской и Кузнечной улиц, профессору университета Владимиру Бонифатиевичу Антоновичу с передачею Николаю Ивановичу Костомарову, до 8-го августа, а после 8 августа – в С.-Петербург, Вас. Остров, IX линия, д. № 4, кв. № 5. Глубокоуважающий Вас Николай Костомаров. Августа 4-го, 1873 г. Киев» [12, с. 85].

Стосунки Миколи Івановича та Аліни Крагельської поновилися завдяки Павлу Чубинському. Зауважимо: перед від'їздом із Києва 4 серпня Костомаров з Чубинським відвідали Братський монастир. Повертаючись із Подолу через Старе місто, вони проїжджали поблизу будинку Менькіна, де 26 років тому мешкав історик. Оголошення на вікні про здачу кімнати в аренду дало можливість ученому зайти до колишньої оселі. «Я вошел в стеклянную галерею, которую узнал с первого раза, вошел в комнаты – все было здесь по-прежнему, словно как будто событие, так потрясшее мою жизнь, происходило вчера» [13, с. 636]. На нього нахлинули спогади. Він розповів приятелю про почуття до Аліни Крагельської, про долю якої нічого не знав. Тоді ж Павло Чубинський, який був знайомий із Крагельською, розповів приятелю про неї і дав адресу. З мемуарів Аліни Костомарової (Крагельської) дізнаємося про тодішню їх зустріч з Миколою Івановичем, знайомство з її родиною і прогулянками Києвом: «По желанию Ник. Ив. мы ездили вечером 6-го августа по городу и преимущественно по таким его частям, с которыми у Ник. Ив. соединялись воспоминания о давно минувшем времени; заехали в лавру и там сначала зашли в церковь для поклонения издревле чтимой чудотворной иконе Успения Пресв. Богородицы, – потом прошли к могилам Кочубея и Искры; там Ник. Ив. прочитал эпитафии» [12, с. 87].

30 липня 1874 року Костомаров знову приїхав до Києва, щоб узяти участь в Археологічному з'їзді. «...Почему и просил меня заранее приготовить для него просторный номер в гостиннице, ближайшей к моему местопребыванию. Такой номер

удалось найти во французской гостиннице «Massiou», на углу Большой Владимирской и Фундуклеевской улице», – зазначала у мемуарах Аліна Костомарова. Микола Іванович був дуже задоволений з свого помешкання, яке знаходилося недалеко від університету, навпроти театру і коштувало всього 2 руб. 20 коп. за номер.

Крагельська з родиною приїхали до Києва вранці 5 серпня і, як зазвичай, зупинилися у помешканні матері на Фундуклеївській вулиці в будинку диякона Протопопова. Костомаров часто навідував їх, заприятелював із дітьми, особливо із найменшою Софією.

Професійна діяльність Костомарова має відношення ще до кількох адрес у Києві. Ми вже згадували про його викладацьку роботу в Першій київській гімназії. Паралельно у 1845–1847 роках читав двічі на тиждень всесвітню та російську історію в Зразковому жіночому пансіоні Лаури Йосипівни Де-Мельян (вродженої баронеси Брінкен). Пансіон був відкритий у 1843 році і містився у відомому на той час двоповерховому будинку Гудим-Левковича з великим садком, що знаходився в історичній місцевості Києва – Липки. Тут навчалася Аліна Крагельська (закінчила у 1846 році) із сестрою Стефанією. Чоловік Лаури Де-Мельян – Філіп Де-Мельян, за повідомленням Костомарова, «брат знаменитого Робесп'єра, бежавший из Парижа» [12, с. 20; 15, с. 119]. Філіп Де-Мельян був особисто знайомий з Костомаровим, представив його у пансіоні і був присутній на першому уроці 1 серпня 1845 року.

У цьому ж 1845 році Микола Іванович також читав всесвітню та російську історію у Дівочому пансіоні пані Залеської (містився також в аристократичних Липках) – вдови відомого польського поета Б. Залеського, з якою підтримував приятельські стосунки до арешту. Про роботу в пансіонах та Інституті щляхетних дівчат знаходимо записи в «Автобіографії»: «Вместе с гимназическими уроками покинул я бывшие у меня уроки в

пансіонах, оставивши за собою тільки один из уроков в Образцовом пансіоне г-жи Де-Мельян. За то профессор Іванишев, бувший вместе инспектором Інститута благородних девиц, уговорил меня читать две лекции в этом заведении, на что я согласился с большою неохотою [13, с. 476–477; 15, с. 153].

Початок 1875 року був тяжким для Миколи Костомарова. Він перехворів тифом. За ним доглядала Аліна Крагельська. Після таких важких подій: своєї хвороби та смерті матері (1875 р.) – здоров'я вченого поступово поліпшувалося, але зір катастрофічно падав. Наприкінці квітня цього ж року Микола Іванович із Аліною Крагельською прибули до Києва для консультацій з відомим у той час окулістом, професором Університету св. Володимира О. Івановим. Опісля Микола Іванович з Аліною Леонтіївною поїхали у Дідівці на Чернігівщину. У день своїх іменин, 9 травня 1875 р., Костомаров повінчався з Аліною Леонтіївною у Дідівцях. Наприкінці травня повернулися до Києва. Майже все літо подружжя провело у місті. Аліна Костомарова писала у спогадах: «... В конце мая переехали в Киев и поместились в квартире любезного Иванова на Бибиковском бульваре. Ежедневно ездил Н. И. купаться в Днепре, но запрещение заниматься и читать раздражало его до крайности». [12, с. 298].

Таким коротким, але яскравим, насиченим творчою працею, активною діяльністю, особистим щастям було перебування Миколи Костомарова у Києві. Жодна із будівель, у яких мешкав історик, не збереглися до нашого часу.

Джерела та література

1. Державний архів Київської області. Ф. 42. Оп. 3. Од. зб. 1903. – 8 арк.
2. Там само. Од. зб. 1967. 11 арк.
3. Там само. Од. зб. 2220. 15 арк.
4. Там само. Од. зб. 2328. 98 арк.

5. Там само. Од. зб. 3158. 7 арк.
6. Там само. Од. зб. 3843. 17 арк.
7. Там само. Ф. 227. Оп. 1. Од. зб. 615.
8. Там само. Ф. 42. Оп. 3. Од. зб. 2128. 6 арк.
9. Там само. Од. зб. 3203. 8 арк.
10. Жур П. В. Дума про вогонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / П. В. Жур. – К.: Дніпро, 1985. – 434 с.: іл.
11. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археограф. Комісія та ін.: упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глазь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 542 с.
12. Костомаров Н. И. Автобиография Н. И. Костомарова / под ред. [и с предисл.] В. Котельникова / Н. И. Костомаров. – М. : Задруга, 1922. – [2], VIII, 440, [1] с. – (Библиотека мемуаров). – Содерж. : Николай Иванович Костомаров : по воспомин. Алины Леонтьевны Костомаровой : 1–116 с.
13. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. – 2-е изд. / Н. И. Костомаров. – К.: Изд-во при Киевском университете. – 1990. – 736 с.
14. Пінчук Ю. Шевченко у Києві (1845–1847) / Ю. Пінчук // Український історичний журнал. – № 25. – С. 3–15.
15. Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія; Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.
16. Стороженко Н. Кирило-Мефодиевские заговорщики / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1906. – Февраль. – С. 142 .
17. Шрамченко А. Н. А. А. Навроцкий / А. Н. Шрамченко // Киевская старина. – 1902. – Декабрь. – С. 357.

Забытая история Кагарлыкского дворца

После присоединения в 1793 году Правобережной Украины к Российской империи, Екатерина II подарила Кагарлыкское имение с окружающими землями общей площадью 23 160 десятин Д. П. Трощинскому, который был статс-секретарем императрицы. Дмитрий Трощинский (1749–1829) – потомок Ивана Мазепы (его прадед был племянником гетмана), меценат и украинофил, коллекционер раритетов по украинской истории, в т.ч. и связанных со своим великим предком (а это уже было своеобразным протестом).

Дмитрий Прокофьевич в Кагарлыке построил Святотроицкую церковь, а напротив неё – свой дворец, флигели и хозяйственные здания. Двухэтажный дворец с почти тремя десятками залов и комнат, флигелями и большими солнечными часами перед входом, славился коллекцией произведений искусства и большой библиотекой. У меня в коллекции находятся видовые открытки этих великолепных сооружений (о них скажу отдельно). Роскошный дворец до наших дней не дожил. Его обокрали и сожгли «благодарные» обыватели в какую-то из революций. (Я удивлен, что такая судьба не постигла дворцы Януковича и Пшонки!). Здесь Трощинский разбил парк площадью в 35,5 га, засаженный более чем 113 видами деревьев, возвел сохранившуюся до наших дней беседку-ротонду, являющуюся ныне символом парка. Сохранились и входные ворота. Еще сто лет тому назад об имении Трощинских в Кагарлыке на Киевщине, ходили легенды. Говорят, что в усадьбе гостил император Николай I, а несколько здешних дубков посадил сам Николай Гоголь – в апреле 1851 года. С Дмитрием Трощинским Гоголя связывала не только давняя дружба и поддержка, но и семейные связи. Мать писателя, Мария Ивановна, в девичестве Косяровская, была племянницей Анны Матвеевны, жены

родного брата Дмитрия Прокофьевича. Отец, Василий Афанасьевич Гоголь-Яновский, работал у Трощинского управителем. За хорошую службу он получил жилище во флигеле имения в Кибинцах под Полтавой. Там же заведовал домашним театром, на сцене которого время от времени происходили постановки произведений его авторства. В ролях – кроме других актеров-любителей, участвовали жена и сын Николай.

Основным местом проживания Трощинского было имение Кибинцы, но и Кагарлык он не забывал. Сын Трощинского Дмитрий основал в Кагарлыке сахарный завод, но дела его пошли плохо, он обанкротился, имение продали с публичных торгов. Новые хозяева – братья Мясниковы также не смогли сохранить усадьбу, которую выкупил Земельный банк, перепродал затем, уже в 1881 году киевскому генерал-губернатору Михаилу Черткову, – одному из крупнейших правителей империи. В Киеве Чертков как административный самодур прославился чрезвычайной черствостью в отношении к подчиненным. «Спалила» Михаила Ивановича Черткова жадность супруги Ольги Ивановны, которая вопреки запрету императора Александра II *«на приобретение госчиновниками владений во вверенных им губерниях»* уговорила мужа прикупить роскошный дворец в Кагарлыке. Ольга Ивановна, к возмущению современников, сделала его закрытым для свободного посещения. Именно за покупку кагарлыцкого имения Черткова попросили с губернаторского поста. Бравый генерал закона ослушался – и стал отставным чиновником, зато обладателем престижной усадьбы.

Чертков до смерти прожил в Кагарлыке. Он заново обустроил парк, превратив его в ландшафтный. Для этого пригласил садовника Бернхарда. На холме установили ротонду, дорожки выстелили кирпичом, проложили водопровод для полива, посадили деревья и кусты, завезённые из Западной Европы и Америки. Выкопано озерцо «Океан и материк». Вдоль аллеи стояли беседки и более 20 мраморных скульптур, в том

числе 17 известных из мифологии Древней Греции. Не могу не удержаться, чтобы от себя не сказать: *«Сократив сотни римских и греческих богов до одного христианского, человечество провело непревзойденную до сих пор по эффективности реформу по сокращению административного аппарата»*. Но его семья – жена, дочери и внуки жили в Кагарлыке, гуляя и бегая, играя в великолепном парке. Особенно зимой, спасаясь от промозглого петербургского климата.

19.X.1905 г. Чертков умер, находясь в Баден-Бадене. Овдовевшая Ольга Ивановна Гулькевич-Глебовская возвратилась в Киев и поселилась в своем кагарлыкском имении, где и умерла в 1912 году, пережив мужа на семь лет... Уже в этом браке у Чертковых родились дочери – Елена и Татьяна. Обе удачно вышли замуж. Первая стала супругой директора императорского Эрмитажа, с 1912 года обер-церемониймейстера и графа Дмитрия Толстого и умерла в 1955 году в США, вторая была женой камергера князя Николая Гагарина. Толстая (урожденная Черткова) Елена Михайловна, графиня (1865–1955). Жена Д. И. Толстого, мать А. Д. Толстого, И. Д. Мусиной-Пушкиной. В 1918 г. с мужем выехала из Москвы в Киев, затем в Крым...

Но вернемся в Кагарлык. В этом прекрасном дворце побывали многие знаменитости. Они там находили немало возможностей для творчества. Так у своего большего приятеля Д. И. Толстого, директора императорского Эрмитажа неоднократно бывал М. В. Нестеров. Так 20.VII.1907 г. он пишет А. А. Турыгину: *«Вчера возвратился от гр. Толстого Дмитр. Ив-ча, который живет у своей тещи Чертковой в великолепном имении Кагарлык (Киевский уезд). Провел там три дня и три ночи, и меня все слушали – не наслушались... Ухаживали все и на все лады. Уезжая, получил приглашение на следующее лето»*.

За почти полтора столетия своего существования, несмотря на смены хозяев, дворец и его пристройки наполнялся произведениями искусства: мебель, картины, скульптуры, посуда и

многие предметы, украшавшие быт очень обеспеченных хозяев. Думаю, что один из последних – директор императорского Эрмитажа, коллекционер произведений искусств, большой друг многих известных художников, безусловно, не мог не позаботиться, чтобы его дети воспитывались в окружении красивых вещей. А уезжая в 1918 году из Кагарлыка, супруги Толстые были убеждены, что скоро вернуться к своему имуществу. Да и не могли они – все забрать! Сведения о том, что часть художественных ценностей была вывезена в Германию немецкой администрацией, – абсурдна. Они покидали Украину, после Германской революции, весьма поспешно... Из Киева, тем более точно, из его окрестностей ничего из имущества – не вывозилось! У немцев обязательно присутствовало понятие частной собственности! Не то, что у местных жителей. Все было украдено и уничтожено вместе с дворцом во время воспетоного большевиками крестьянского бунта! О судьбе собрания и, вообще, усадьбы не знает никто. Даже активные исследователи музейных коллекций! О широких слоях населения, и говорить нечего! И тут вспомню свою любимую фразу 1980-х годов: Чем отличается капитализм от социализма? При капитализме люди не знают, что будет завтра, а при социализме, понятия не имеют, что с их страной было... вчера! Впрочем, людская молва безжалостна. Вряд ли губернаторша действительно являлась олицетворением зла. Например, Сергей Витте, познакомившийся с Ольгой Ивановной в Киеве, вспоминал: *«Известна она тем, что была весьма забавной дамой и притом положительной красавицей... Она очень порядочная и довольно образованная женщина; чрезвычайно жизнерадостная. Всю жизнь свою она постоянно веселилась, имела много поклонников между адъютантами своего мужа»*. Следует отметить, что жизнерадостная губернаторша помимо флиртов с молодыми адъютантами, немало времени посвящала филантропии – возглавила Общество для помощи бедным, открыла детский

сад для сирот, а также детей из неимущих семей, организовала благотворительную пекарню, дававшую ежедневно более тонны хлебобулочных изделий, расширила пансион воспитанниц Фундуклеевской гимназии и так далее.

А вот чем Ольга Ивановна действительно «самодержавно» управляла, так это семейными делами. Узнав, что Земельный банк выставил на продажу огромную усадьбу Дмитрия Трощинского в Кагарлыке, начала уговаривать мужа купить ее. Мол, поместье роскошное – один только парк занимает более 35 га! А старик Трощинский, которому Екатерина II когда-то подарила те владения, был человеком несметно богатым (еще бы: тайный советник, министр уделов, сенатор, генерал-прокурор!) и построил там, как сообщалось, прекрасный дворец на 30 комнат, церковь, и оригинально устроенный парк, – как модель земного шара. Да, да, некоторые источники утверждают, что парк был задуман как модель земного шара. Пруд внизу и посреди него остров символизировали океан и материк, также были пролив, залив и полуостров. Был ли замысел реализован полностью – ныне доподлинно не известно. Черткову льстила эта параллель: Екатерина II подарила усадьбу Трощинскому, а он – подарит жене. Навел справки. Оказалось, имение после смерти отца унаследовал сын Трощинского. Он вложил значительные средства в строительство в Кагарлыке сахарного завода – модной «фишки» нового времени, сулившей солидные барыши. Однако дело не заладилось, Трощинский-младший обанкротился, а поместье продали с публичных торгов. Впрочем, новые хозяева – братья Мясниковы – также не сумели наладить в Кагарлыке прибыльное хозяйство. Усадьбу выкупил Земельный банк и, как уже было сказано, выставил на продажу.

Недолго думая, Чертков приобрел знаменитую вотчину Дмитрия Трощинского. Заплатил реальную цену, а купчую оформил в соответствии с законом. Не придерешься! Губернаторша, став «госпожой помещицей» (сама она была из бедной семьи, и

ни о чем подобном в детстве даже не мечтала), завела новые порядки. В частности, закрыла парк для посторонних, хотя при всех прежних владельцах там можно было гулять свободно.

В 1880 году в Киев с ревизией прибыл сенатор Александр Половцев из Петербурга. И хотя ему поручено было изучить общее состояние дел в Киевской губернии (судебно-административная реформа, быт крестьян, народное образование, податная система и тому подобное), он как то сразу «вооружился» против генерал-губернатора. Город замер. Все с нетерпением ждали, сможет ли сенатский ревизор накопать компромата и освободить край от единоличного правления Ольги Чертковой. Кто-то из киевских остроумцев даже сочинил шутку (обыгрывая княгиню Ольгу, правившую в X веке): *«Ольга избавила Киев от половцев. Избавит ли Половцев Киев от Ольги?»*. И посланник Петербурга, представьте, нашел компрометирующий материал на генерал-губернатора – покупку того самого имения Трощинского! Ведь император Александр II запретил «приобретение госчиновниками владений во вверенных им губерниях». А Кагарлык – это же Киевская губерния, которой как раз и руководит Михаил Чертков. Грандиозный скандал завершился отставкой Черткова 13.I.1881 г. Новая опала продлилась ни много ни мало – 20 лет, в течение которых генерал не получал никакого назначения. Все это время проштрафившийся руководитель жил в имении Кагарлык, которое у него никто и не думал отбирать. Лишь в 1901 году он был прощен и назначен Варшавским генерал-губернатором.

А что районный центр. Вот уже более 40 лет здесь расположен стадион... А парк? Он частично сохранился... А что осталось от Земного шара? Шутя, многозначительно, говорят только *«одна шестая часть суши»*...

Теперь отдельно о почтовых открытках с видами «м. Кагарлыкь. (Кіевской губ.)» – так написано на лицевой стороне. Они выпускались дважды. Второй раз в *«Т-во И. Голике и А. Вильборгъ*

СПБ. Звенигородская 11.». Первый раз, скорее всего также в Санкт-Петербурге. Сохранен размер, и он соответствует почтовому стандарту Российской империи. Оборотка без разделительной полосы свидетельствует, что первый выпуск был произведен до 1904 года включительно. Сколько их выпущено сказать затруднительно... У меня их всего – 12. Несколько похожих изображений с разных негативов. 8 ранних и 4 более поздних. На них только виды дворца, парка и ворот. Я их подбирал по всей Европе, в течение 40 лет. Первая, приобретенная в конце 1970-х, ввела меня в шоковое состояние! На ней я увидел обзор с высокой беседки на просторный парк и вдали большой дворец. В Кагарлык!? Я обратился к знакомым краеведам, но никто нечего не знал! За годы открыток стало больше, но сведений не прибавилось! Судя по всему, их выпускали, как сувениры обитатели кагарлыкского дворца. Так, находясь в Петербурге 9.I.1914 г., отправила открытку Ирина Толстая, дочь директора Эрмитажа. С её надписью она находится в моей коллекции.

Тетяна Горбань (м. Київ)

«Клуб русских националистов города Киева» і питання «українського сепаратизму»

Револуційні події 1905–1907 рр. в Російській імперії сприяли не лише розгортанню демократичного руху в державі й утворенню нових і активізації діяльності вже існуючих політичних партій та об'єднань демократичного спрямування. З іншого боку, вони дали поштовх до згуртування прибічників правих монархічних поглядів, наслідком чого стало заснування низки як шовіністичних чорносотенних організацій («Русская монархическая партия», «Союз русского народа», «Союз Михаила Архангела»), так і помірковано правих, ліберально-консервативних – таких, як «Союз 17 октября» та «Всероссийский национальный союз», ідейною основою якого був російський націоналізм. На цих же засадах навесні 1908 р. був заснований «Клуб русских националистов города Киева» (далі – клуб), який, разом з декількома іншими партіями та організаціями відповідного спрямування, входив до складу «Всероссийского национального союза» (1911–1915) на правах колективного члена зі збереженням повної самостійності.

У статуті клубу, відповідно до основних постулатів російського націоналізму, проголошувалася необхідність збереження єдності та неподільності Російської держави і недопущення надання автономії будь-якій її частині, декларувалися споконвічний винятково російський характер Південно-Західного краю, єдність російського народу і заперечувалося існування окремого від нього українського народу [2, с. 321]. Але особливий наголос у статутах клубу (1908 та 1911 рр.), в його резолюціях, звітах та інших документах робився на боротьбі з «українофільством» та «українофільським рухом», який розглядався членами клубу як явище украй шкідливе.

Шкідливість цього явища вбачалася навіть не стільки в самому рухові як такому. Як наголошував один із найбільш активних діячів клубу, публіцист С. Щоголев, культурництво затуляє від чужих очей політичну програму українства, яка, завдяки цьому, ретельно тримається в тіні, тож боротьба з українським рухом насамперед повинна полягати у боротьбі з «відступництвом» на ниві культури. Небезпека «українофільства», переконував Щоголев, полягає у тому, що «культурним завданням» відводиться службова роль у досягненні політичних – сепаратистських – цілей [5, с. 147, 4].

У цьому контексті особлива увага приділялася мовному питанню. Для adeptів російської великодержавницької політики, яких би політичних переконань вони не дотримувалися, «спільним знаменником» було переконання, що діячі українського руху намагаються відокремити «малоруський» народ від «великоруського» шляхом культивування власної мови та культури. Тож протидія поширенню української мови, особливо у сфері освіти, бачилася членам клубу завданням державницької ваги. Одним з показових прикладів ставлення до мовного питання є «Резолюція «Клуба русских националистов» по поводу проекта преподавания в школах Малороссии на «украинском» языке, принятая общим собранием членов клуба 12 мая 1908 г.».

Причиною появи цього документу стала висловлена 37 депутатами III Державної думи Російської імперії пропозиція щодо запровадження в народних школах в українських губерніях викладання українською мовою з паралельним вивченням російської мови як державної. Ця пропозиція викликала бурхливу реакцію в політично активному середовищі, призвівши до хвилі шовіністичних виступів, насамперед з боку російських правих націоналістичних організацій. «Клуб русских националистов» відгукнувся на подію українською негативно. Пропозиція 37 депутатів була визнана такою, що

суперечить «як здоровим історичним і політичним поглядам, так і справжній користі населення південно-російських губерній» [3, с. 381].

У резолюції висловлювалося переконання в «неприпустимості» протиставлення російської та української (причому слово «української» у документі було взято в лапки) мов, оскільки «загальноросійська» мова для «малоросів» є не лише державною, а «своєю, рідною», є «загальним культурним надбанням усіх гілок російського народу, у тому числі й малоросів. Це положення являє собою такий же беззаперечний факт науки і життя, яким визнається племінна єдність великоросів, малоросів та білорусів». Натомість українська мова проголошувалася «створеною в останнє десятиліття галицькими українофілами, з п. Грушевським на чолі... абсолютно штучно» [3, с. 382, 385]. Відтак автори резолюції вважали «абсолютно зрозумілим і беззаперечним», що 37 депутатів Думи переслідують насправді не педагогічну мету, якою лише «прикриваються», а суто політичну, що полягає в утворенні «...політично-незалежної України, так званої «самостійної України». Для цього україноманам потрібно створити окремий і незалежний український народ, який би вважав себе таким, що не має нічого спільного з великоросами. Для цього ж, у свою чергу, потрібно було створити самостійну українську мову» [3, с. 386].

Таким чином, з пропозиції про створення початкової українізованої школи було зроблено далекоюсяжний висновок, що призначення цієї школи полягає в руйнуванні в народній свідомості уявлення щодо єдності російського народу та впровадженні натомість в уми «малоросів» думки щодо цілковитої окремішності російського народу, і, в підсумку, висловлювалося переконання, що «україномани» діють в інтересах зовнішніх та внутрішніх ворогів Російської імперії. Цей висновок цілком відповідав основним засадам етнонаціональної політики

російського самодержавства, яка полягала у прагненні цілковито «розчинити» український та білоруський етноси у «єдиноруській нації», а фактично у російському етносі, і оскільки кінцевим результатом такої політики мала стати ліквідація основних етновідмежувальних особливостей національного способу буття «малоросів», то культивування цих особливостей розглядалося владою і адептами її національної політики як потенційне джерело спротиву імперській політиці асиміляції, а отже, й як потенційна зрада загальноросійських національних інтересів.

Так само, як і інших палких поборників «єдиноруської нації» та «єдиноруської культури», членів клубу турбувало те, що українська інтелігенція, «стимульована сепаратистськими ідеями з-за кордону», досягла великих успіхів у пропаганді «фальшивого вчення» про походження України та українського народу, а відповідно, і його окремої культури. Зокрема, ініціатор заснування клубу та його кількарічний голова А. Савенко, говорячи про тенденції політичного життя «культурних народів», погоджувався, що кожний етнографічно самостійний народ, який має свою територію, має й невід'ємне право на самостійне політичне існування. І продовжував: тому, якщо буде доведено, що малороси не є гілкою єдиного руського народу, а цілком окремим, самостійним народом, як чехи, болгар, серби тощо, і що малоруський говір – це не наріччя єдиного руського народу, а зовсім окрема, самостійна мова, то висновок прийде сам собою – отже, «малороси повинні мати самостійне політичне існування». Тож, підсумовував Савенко, зрозуміло, чому «в основі мазепинства, яке являє собою рух, спрямований на утворення «самостійної» України, лежить вчення про «самостійність» українського народу» [4].

Публікації, подібні цитованій, були типовими для газети «Киевлянин», яка відрізнялася різко негативним ставленням до «українського питання». Не будучи офіційним виданням певної

партій чи організації, «Киевлянин» з моменту утворення клубу став, по суті, його інформаційним органом. Непримирима шовіністична позиція газети в національному питанні дала підстави представникам українського національного руху характеризувати її як «політичного виказувача». Роздмухування теми «українського сепаратизму» регулярно виливалося у статті, в яких наполегливо провадилася думка, що українські культурно-просвітні товариства, українські періодичні видання (хоча на той час здебільшого вже знову російськомовні) насаджуються «австро-польськими властями при повній бездіяльності російської влади», а це «загрожує вибухом мазепинського повстання», підготовка якого, нібито, активно проводиться.

Такі, за визначенням українських політичних діячів, «доноси» не залишалися тільки на газетному папері. Значною мірою наслідками результату активної діяльності клубу були провал у Держдумі в 1908–1909 рр. законопроекту про викладання українською мовою в народних (початкових) школах, урядова заборона на відзначення 50-річчя від дня смерті (1911) та 100-ліття від дня народження (1914) Т. Шевченка і на спорудження йому пам'ятника в Києві. Додамо, що збір коштів на зведення пам'ятника А. Савенко кваліфікував як «торжество мазепинства».

Отже, можна сказати, що теоретична і практична діяльність «Клуба русских националистов» в «українському питанні» ґрунтувалася на відомій тезі П. Столипіна (який цілковито підтримував клуб і, в свою чергу, був для його членів зразком «русского витязя») стосовно того, що тісний зв'язок національних і політичних прагнень українського руху унеможливило їхнє розмежування. Тож боротьбу з цим рухом члени клубу закликали вести як на ниві культури, так і «припиняючи та караючи» будь-які прояви «політичного сепаратизму». В період, коли перед імперською владою і апологетами її етнополітичної

доктрини постала очевидність того, що «малороси» стають на шлях формування української нації як самодостатньої спільності, дедалі послідовніше і виразніше заявляючи про свої вимоги щодо самовизначення, для самодержавства, як зазначав М. Грушевський, слова «сепаратизм» і «українофільство» робляться синонімами, і ці «гріхи» в очах «офіційних сфер» є страшнішими, ніж злочини проти честі й моральності [1, с. 22].

Джерела та література

1. Грушевский М. С. Освобождение России и национальный вопрос. – СПб.: Типография т-ва «Общественная польза», 1907. – 294 с.
2. Киевский клуб прогрессивных русских националистов // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 321–322.
3. Отчет о деятельности клуба русских националистов в г. Киеве // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна (кер.) та ін.; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – С. 380–388.
4. Савенко А. «Основа» мазепинства // Киевлянин. – 1912. – 8 января.
5. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. – К., 1914. – 162 с.

*Любомир Губицький,
Ганна Мельник (м. Київ)*

Торгівля лісом у Київській губернії в першій половині XIX століття

Реалії початку XXI століття засвідчують зростаюче значення антропогенного впливу на навколишнє середовище. Вирубки та пожежі лісів стали викликом для сучасного та майбутнього поколінь, які проживають та проживатимуть в умовах екологічної кризи. Потреби суспільства у деревині з кожним роком та століттям зростають, що спричиняє до зменшення площ під лісовими масивами у всіх частинах світу. Сучасні держави та транснаціональні корпорації (зокрема, лідер контрабанди українським лісом-кругляком європейська компанія-мільярдер Egger) [18] докладають зусиль до зменшення вирубок власного лісу, при тому спонукаючи інші держави до широких експортних операцій з лісом-кругляком. Практичні зусилля щодо відновлення лісу в Україні вкрай недостатні. Про це свідчив міністр екології Остап Семерак, який підтвердив, що у 2017 р. в Україні висадили лісу в 100 разів менше, ніж зрубали [1]. Українська держава на законодавчому рівні сприяє збереженню власних лісів через обмеження торгівлі та використання лісоматеріалів [9]. Обмежувальні заходи дали свій результат, оскільки за підсумками 2018 р., згідно з даними Державного агентства лісових ресурсів, загальний обсяг реалізації деревини у круглому вигляді на внутрішній ринок становить 13,7 млн куб. метрів на загальну суму 12,8 млрд грн. На зовнішній ринок реалізовано 527 100 куб. м дров'яної деревини на загальну суму 400 млн грн. [16]. Тобто, торгівля із нерезидентами принесла лише 3% прибутку. Із аналогічними проблемами стикалися лісівники і у попередні століття, у тому числі в першій половині XIX століття, в Київській губернії.

Дослідження, присвячені лісогосподарству, засвідчили зміни, які відбувалися у зв'язку із геополітичними потрясіннями та економічними тенденціями кінця XVIII століття – першої половини XIX століття [2]. Російська держава надавала великого значення збереженню і примноженню лісових площ, чим опікувалася особлива установа – Лісовий департамент (з 1798 р.) [14, 17]. Збалансоване лісокористування та сталий розвиток лісівництва стали пріоритетами діяльності державних структур кінця XVIII–XIX ст. Однак дослідники неодноразово били на сполох у зв'язку із винищенням лісів [12, 13]. Про межі вирубки лісів засвідчували розміри торгівлі лісовими матеріалами [5, 15, 19].

Столітні колонізаційні зусилля козацтва були пов'язані із збереженням лісів, що відображено у працях О. Галенка [3]. Особливо бережливим і поважним було ставлення до дубових насаджень [23]. Причинами порушення екологічного балансу М. Долгов вважав завойовницьку політику російського уряду наприкінці XVIII – поч. XIX ст. [8]. Різне ставлення до лісу прослідковували вчені, які вивчали економічні та соціальні тенденції у розвитку суспільства (О. [10], С. Плохій [11], О. Гуржій, О. Реєнт, Н. Шапошникова [4]).

На території Київської губернії росли масиви лісів, які мали різноманітний вік. Масиви розміщувались як на півдні – на межі з колишньою Запорозькою Січчю, так і на півночі – в болотистому Поліссі.

Державне бачення проблем природокористування кардинально різнилося в очільників Російської імперії та козацької республіки. обачне та бережливе ставлення до лісових багатств було притаманне козакам Запорозької Січі. Як писав Д. І. Яворницький, Чорний ліс займав у минулому весь простір від колишньої козацької столиці Чигирини до фортеці Кодак, річки Чортомлик та гирла Базавлука [2, с. 571]. Становище змінилося у зв'язку із початком будівництва Російською імперією Чорноморського флоту у 1778 р., що стало стимулом до вирубування

столітнього щоглового лісу на півдні майбутньої Київської губернії, оскільки він належав Департаменту корабельних лісів. Статут про корабельні ліси 1817 р. передбачав заготівлю на щогли сосон віком 100–150 років, дубів – 350 і навіть 400 років. Про стратегічне значення колишніх козацьких лісів засвідчив факт підпорядкування Чорного лісу військовому відомству у 1820 р. Для охорони лісу та ведення в ньому господарства призначили оберфорстмейстера, який жив у селищі Водяне. На базі Чорного лісу у 1841 році було організоване Чорноліське лісництво [2, с. 570]. У 1858 році військові поселення ліквідовано, а ліси передані у відання Лісового департаменту [2, с. 572].

Вирубування та відновлення лісів на півдні Київської губернії відбувалися у першій половині ХІХ ст. у різних співвідношеннях. Згідно з даними землемірних планів, складених у 1782 р., площа Чорноліської дачі становила 8 871, Чутянської – 6 479 га. У 1858 р. Чорноліська дача мала площу 8 401 га, або на 470 га менше, ніж у 1782 р. В 90-х роках ХІХ ст. площа Чорного лісу, за даними Д. І. Яворницького, становила 8 528 га і Чутянської дачі – 6 516 га. Тепер площа Чорного лісу 8 350, 2 і Чути – 5 976,4 га [2, с. 572].

Черкаський бір займав серед пристепових соснових масивів особливе місце. Лісовий масив, в якому зростають високі струнки красуні-сосни і дуби-велетні, простягнувся з півночі на південь на 40 і з заходу на схід – 30 км. [2, с. 580]. У часи Київської Русі правий берег Дніпра був основним, і між ним та лівим рукавом знаходився величезний острів завдовжки 130 і шириною 50 км. Ці два рукави і утворили великий острів, на якому тепер розташований Черкаський бір. У 1803 р. вибірково зрубали в Черкаському бору для потреб Чорноморського флоту 43 500 багатовікових дерев.

Київський губернський статистичний комітет у 1854 р. засвідчив наявність в Київській губернії 193 лісові державні дачі на площі 286 892 десятин. Зокрема, в Київському повіті 74 170

десятин лісу, у Васильківському – відповідно 29 411 десятин, Радомишльському – 11 1095, Таращанському – 8 920, Сквирському – 868, Бердичівському – 3 582, Липовецькому – 6 398, Уманському – 3 568, Черкаському – 23 047, Чигиринському – 16 844, Звенигородському – 7 397, Канівському – 1 587 десятин лісу [6, арк. 94 зв]. Державні ліси губернський оберфоршмейстер (лісник) розподіляв, в основному, на потреби військових підрозділів та державних органів. Наприклад, на опалення карантинних будинків Васильківської митниці (1795 р.) [7, арк. 6 зв].

Ліси також належали і приватним власникам, зокрема, поміщикам, які могли їх продавати на власний розсуд. Так, поміщик Мечислав Потоцький 1833 р. позивався про повернення коштів за ліс, використаний на ремонт квартири генерала Рота [21, арк. 1]. Поміщики Радомишльського повіту М. Лукін та Д. Скурагов 1853 р. сплавили ліс рікою Ірша [22, арк. 1].

Таким чином, торгівля лісом стала важливою складовою зростання обсягів промислового розвитку, оскільки в першій половині XIX ст. в Київській губернії ліс залишався основним джерелом енергії для таких галузей промисловості, як цукрова, металургійна. Поруч з тим, лісові товари залишалися основними джерелами для виготовлення меблів, будівництва, ремонту, опалення у всіх видах приміщень як приватних, так і державних. Також, у вказаний період ліс продовжували використовувати для видобутку поташу. Всі вищеперелічені причини спонукали до активного вирубування лісів.

Джерела та література

1. В Україні минулого року посадили лісу «в сто разів менше ніж зрубали» – міністр URL: <https://agronews.ua/content/v-ukrayini-mynulogo-roku-posadyly-lisu-v-sto-raziv-menshe-nizh-zrubaly-ministr> (дата звернення 09.03.2020).

2. Вакулюк П. Г. Нариси з історії лісів України. – Фастів: Поліфаст, 2000. – 624 с.

3. Галенко О. Українська степова колонізація за османським переписом фортець правобережних козацьких полків 1678 р. // Інгульський степ. Історія-краєзнавство-родовід-джерела-спадщина. Збірник. / Упорядник В. А. Сердюк. – К.: Ярославів Вал, 2018. – Вип. III. – С. 8–24. – 456 с.

4. Гуржій О. І., Реєнт О. П., Шапошникова Н. О. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). – К.: ІІУ, 2018. – 365 с.

5. Денисов В. И. Леса России, их эксплуатация и лесная торговля. – СПб., 1911.

6. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф.35. – Оп.14. – Спр.8. – 1854 р. – 144 арк.

7. ДАКО. – Ф.280. – Оп.166. – Спр.4357. – 1795 р. – 11 арк.

8. Долгов М. Про забуту протоку Кримку і незабутній рід Минакових. – Дніпро: Ліра, 2018. – 168 с.

9. Закон України № 5495 від 6 вересня 2018 р. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження українських лісів та запобігання незаконному вивезенню необроблених лісоматеріалів URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2531-19>

10. Крижанівський О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991.

11. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. В 3-х кн. – К., 1994. – Кн.3: Кінець XVI – середина XIX століття. – 335 с.

12. Об истреблении лесов в общих дачах // Лесной журнал. – 1833. – Вып.4.

13. Об истреблении лесов и влиянии оных на климат // Лесной журнал. – 1837. – Вып.3.

14. Пономарев Н. В. Исторический обзор правительственных мероприятий к развитию сельского хозяйства в России от начала государства до настоящего времени. – СПб., 1888.

15. Сборник статистических сведений по истории и статистике внешней торговли России / Под ред. В. Покровского. – 1902. – т. 1.

16. Стало відомо скільки мільярдів Україна заробила на деревині URL: <https://agronews.ua/node/126201> (дата звернення 09.03.2020).

17. Столетие учреждения Лесного департамента (1798–1898). – Спб., 1898;

18. Український ліс незаконно купують європейські компанії-гіганти: дослідження URL: <https://agropolit.com/news/10024-ukrayin-skiy-lis-nezakonno-kuuyut-yevropeyski-kompaniyi-giganti> (дата звернення 09.03.2020).

19. Фаас В. В. Леса и экспортная лесная торговля Юго-Западного края. – СПб., 1913.

20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК). – Ф.442. – Оп.65. – Спр.223. – 1833 р. – 30 арк.

21. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.65. – Спр. 384. – 1833 р. – 3 арк.

22. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 10443. – 1853 р. – 19 арк.

23. Шишков С. М., Вілінов Ю. А. Спадщина. Краєзнавство: розвідки, знахідки, дослідження. – Кн.2. – Запоріжжя, 2018. – 335 с.

Віталіна Горова (м. Київ)

До питання про розвиток ярмаркової торгівлі у Києві в 60–70-х роках XIX століття

У другій половині XIX ст. Київ був містом, де поєднувалися різні форми торгівлі. Співіснування ярмаркової (періодичної) і стаціонарної (постійної) торгівлі давало містам більші можливості для їх розвитку. У Києві, окрім ярмарків і базарів, функціонувало 1 057 магазинів, займалися торгівлею 446 купців (з них – 131 іноземець) [1, с. 162]. Оскільки постійна торгівля не завжди могла замінити ярмаркову і повністю задовольнити потреби населення, значення ярмарків у цей час не зменшувалося.

Ярмарки тривали один чи декілька тижнів. Існували й одноденні ярмаркові торги. У торговельній діяльності населення Правобережжя місто Київ вирізнялося значними обсягами торгових операцій. Навіть ярмарки у Бердичеві, який у 60-х рр. XIX ст. належав до важливих торговельних центрів України, не мали такої ваги і важливої ролі як у Києві [1, с. 162]. Згідно даних архівних документів, переважна кількість київських ярмарків існували з давніх часів, за заведеним звичаєм, без отримання спеціального дозволу владних структур на їх проведення. На них дозволялося торгувати всілякими товарами без оформлення торгових посвідчень. Зі списку існуючих торгів та ярмарків у Київській губернії, складеного на вимогу Міністерства внутрішніх справ, у 1868–1876 роках у Києві існувало п'ять ярмарків, які проводилися здавна за традицією: «збірний» (відбувався у перший тиждень Великого посту), Миколаївський, Троїцький, Петропавлівський, Вознесенський. У цей список потрапили і ті ярмарки, які відбувались у відповідних населених пунктах згідно дозволів і були затверджені встановленим порядком з визначеними для них термінами. До них відносяться Хрещенський ярмарок, який тривав з 15 січня до 1 лютого (згодом його термін проведення кілька разів змінювався – з 5 до 20 лютого, з 5 до 25 лютого і нарешті з 5 лютого до 1 березня), і Онуфріївський – з 15 червня до 1 липня [2; 3]. Хрещенський ярмарок був заснований ще у XVI ст. за наданими Києву привілеями короля Сигізмунда II. З ним, згідно з розпорядженням Павла I після третього розподілу Польщі, у 1795 році, об'єднано Контрактовий ярмарок, перенесений до Києва з Дубного. Вперше київський Контрактовий ярмарок було відкрито на Подолі у будинку Магістрату у січні 1798 року [7]. Онуфріївський ярмарок у Києві засновано у 1857 році. Його відкриття розпочалося служінням молебню, хресним ходом і освяченням усієї ярмаркової площі (кроплення свяченою водою людей та облаштованих для торгівлі лавок) [6]. Вважалося, що ритуал

освячення мав сприяти успішній торгівлі. Онуфріївський літній ярмарок мав місцевий характер. Протягом 60–х рр. XIX ст. його обіг щорічно мав 200 тис. крб. Основним завданням ярмарку було забезпечення товарами повсякденного вжитку жителів Києва та околиці. Зі збільшенням ролі постійної торгівлі значення цього ярмарку поступово зменшилося [1, с. 162; 5].

На київських ярмарках торгували цукром, олією, хлібом, тютюном, худобою, хутром, рибою, сіллю, різними промисловими виробами, кам'яним вугіллям. Також укладалися договори про купівлю-продаж і оренду землі [4]. У 1863 році на Хрещенський Контрактовий ярмарок було привезено 42,5 тис. пудів цукру-рафінаду і 28 тис. пудів цукру-піску (разом на суму 0,6 млн крб). Оптом його було продано на 83 тис. крб. На київському Контрактовому ярмарку здійснювалися значні торговельні операції, в яких брала участь велика кількість торговців. За умов відсутності у 60–х роках XIX ст. на Правобережжі постійно функціонуючих бірж та низького розвитку кредитно-банківської сфери київський Контрактовий ярмарок брав на себе частину їх функцій. Тут проходила велика оптова торгівля сільськогосподарською та промисловою продукцією, укладання угод про оренду, продаж нерухомості, найм робочої сили тощо. У 1862 р. обіг купівлі-продажу становив 1370 тис. крб, а вартість укладених угод – 235,4 тис. крб. Реєстрація актів і продаж гербового паперу давали прибуток у розмірі 34 тис. крб. Серед прибулих – 490 поміщиків та чиновників, 520 купців, 154 торгівці із закордону та ін. У 1869 р. вартість привезених товарів складала 2,15 млн крб, а продаж – 750 тис. крб. Обороти приватних банківських установ у 1870 р. досягли 800 тис. крб, а вартість укладених угод – 2 млн крб. Основний обсяг серед привезеного товару займали цукор і тканини [1, с. 160–161].

У підсумку зазначимо, що київські ярмарки другої половини XIX ст. як вид регулярної торгівлі широкого значення відбувалися як за давньою історичною традицією, так і з дозволу

органів влади. Їх відкриття, зазвичай, не обходилося без участі священнослужителів. Вони збиралися у встановленому місці і у певні дні року. Періодичність та тривалість ярмарку визначалися владними структурами. Великі ярмарки відігравали важливу роль у внутрішньому і зовнішньому товарообміні. Дрібні ж ярмарки задовольняли місцеві потреби.

Джерела та література

1. Гуменюк А. Розвиток торгівлі у міських поселеннях Правобережної України (60-ті роки XIX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: КПДПУ, 1999. Т.3 (5). С. 159–164.

2. Дело об открытии и проведении ярмарок и базаров в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Списки местечек и сел, в которых проводились ярмарки. 1868–1876 гг. // Центральный державный историчный архив України в м. Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 442. Київський, Подільський і Волинський Генерал-губернатор. Оп. 47. Спр. 90. Арк. 297–327 зв.; Оп. 47. Спр. 90. Арк. 398–429.

3. Дело о перенесении существующей в г. Киеве Стретенской ярмарки на срок с 5 по 25 февраля // ЦДІАК. Оп. 534. Спр. 334. Арк. 1–2.

4. Крещенская ярмарка // Промышленность. 1861. № 17. С. 519–521.

5. Летняя Киевская ярмарка // Акціонер. 1862. № 26.

6. О церемониале по случаю открытия в городе Киеве ярмарки. 1857 г. // ЦДІАК. Ф. 127. Київська духовна консисторія. Оп. 659. Спр. 390. Арк. 1–2 зв., 5–6.

7. Толочко Л. Історія Контрактового ярмарку і Контрактового будинку в м. Києві на Подолі // Київська старовина. 2002. № 1. С. 134–147.

«Селітряна компанія» в містечку Опішня на Полтавщині

У XVI–XVIII ст. роль виробництва селітри в країнах Центральної та Східної Європи була надзвичайно великою. Починаючи з XVI ст. селітряний промисел набуває розповсюдження в Україні, він пов'язаний з отриманням селітри – важливого компонента (75% ваги) для виготовлення чорного димного пороху. Майже триста років територія Полтавщини відіграла одну з найголовніших ролей на землях України у галузі видобування селітри. Війни спонукали селітроварів до пошуку нових сировинних баз та удосконалення способів виробництва цієї органічної сполуки. Сьогодні, в зв'язку зі збільшенням кількості віднайдених археологічних та історичних джерел, науковці вивчають історію зниклого селітроварного промислу в Україні, що підтверджує актуальність обрання авторкою теми статті.

Вивчення питання історії селітроваріння на Полтавщині обмежувалося статистичними роботами, археологічними дослідженнями майданних комплексів, описами розвитку селітроварного промислу істориками: Апанович О. М. [2], Белько О. А. [3], Коротя О. В. [6], Кулатовою І. М. [7], Осадчим Є. М. [8]. Вчений В. О. Городцов [5] довів, що майдани – це залишки селітроварного виробництва доби козацтва. Аналіз майданів наприкінці 1960-х рр. XX ст. як комплексних пам'яток археології та промислового виробництва належить В. П. Андрієнку [1]. Одним із дослідників селітроваріння Полтавщини є В. В. Шерстюк, який описав способи видобутку селітри в Україні, сировинну базу селітроваріння Східної Європи в XVII–XVIII ст. [9]. Питання розвитку селітроварної справи в Полтавському краї досліджували: Варвянська Т. В. й Супруненко О. Б. [4] та Щербань А. Л. «Історія селітроваріння в Опішньому» [10].

Територія Полтавщини, багата на сировину для селітряного виробництва, відкривала широке поле для діяльності підприємливих людей. Зважаючи на це державні органи управління Російської імперії намагалися контролювати виробництво стратегічно важливого продукту. Перші згадки про видобуток селітри на Полтавщині датуються початком XVI ст. До 1620 р. полтавські землі належали князеві Янушеві Острозькому, а після його смерті передані привілеєм польського короля Сигізмунда III для вироблення селітри Яну Чернишевському. В зв'язку з великою потребою пороху польський король Сигізмунд III Ваза на Лівобережжі України створив промислову провінцію – «Селітряну державу». Це поля: Дике Білгородське, Путивльське, Очаківське, біля річок Псел, Ворскла, Орель та поля, де знаходилися придатні для видобутку селітри кургани та городища. Перше місце в «Селітряній державі» належало Полтавщині, яка за доби козаччини стає одним з найбільших центрів селітроварного промислу на українських етнічних землях. Населення селища Опішне Зіньківського району Полтавської області, свого часу, зробило великий внесок в розвиток промисловості Російської імперії кінця XVII – третьої чверті XVIII ст. В ті часи Опішне було містечком, що належало до Гадяцького полку і знаходилося на межі між Слобожанщиною та Гетьманщиною, на перехресті двох важливих торговельних шляхів. Тож не дивно, що селітроваріння для деяких опішнянських родин було головним джерелом збагачення.

Королівський комісар шляхтич Бартоломій Обалковський розгорнув масштабні промислові роботи під Миргородом та у Середньому Поворсклі. У 1630 р. «за службу» йому ж була пожалувана на той час «пуста слобода» Полтава з правом заснування тут містечок та слобод, але добування селітри було заборонене, воно контролювалося королівським привілеєм. Коли рішення про створення «Селітряної держави» було декретовано, вакантні староства були розділені між Костянтином Вишневецьким, який

отримав Черкаси і Канів та Янушем Заславським – міста Переяслав, Миргород. В 1630-х рр. Ярема Вишневецький прибрав селітряні промисли до своїх рук. Великі королівські селітряні заводи братів Кирякових, Балясних, Івана Корецького знаходилися біля містечка Опішні. Поблизу Диканьки (Полтавський полк) діяв селітряний завод Василя Кочубея, в Бірках Гадяцького полку – завод генерального судді І. Черниша. З кінця XVII – початку XVIII ст. опішнянські селітровари видобували найбільше селітри в Російській імперії. З 1710-х рр. українське селітроваріння підтримувалося й стимулювалося на державному рівні: цар Петро I в 1712–1714 рр., під час Північної війни зі шведами, видавав укази про необхідність «селитренные заводы размножать и селитру всем варить без остановки» [10, с. 8].

Опішнянське селітроваріння залишило вагомий слід в історії України та Росії, оскільки з селітри, яку поставляли до державної казни виготовляли порох для зброї. Це позитивно позначилося на побуті мешканців містечка Опішного й дало поштовх для стрімкого кар’єрного росту власників селітряних заводів. Домагаючись вигідних умов для своєї діяльності та пільг від уряду в 30-х рр. XVIII ст. вони об’єдналися в найбільшу на той час в Російській імперії Опішнянську селітряну компанію, яку очолив Яким Балясний. До її складу увійшли жителі Опішного, селітровари Гадяцького полку: Федір Кирилович, Яків Федорович, Іван та Олексій Кир’яки, Іван, Данило і Петро Тимченки, Григорій Коновалов, Яким, Роман, Федір і Петро Балясні, – зазначає А. Щербань [10, с. 9]. За своєю організацією це утворення нагадувало форму монополістичного об’єднання малих підприємців – синдикат. Компаньйони зберігали власність на засоби виробництва, але втрачали комерційну самостійність у збуті селітри. Частина родин-засновників Опішнянської селітряної компанії та місце розташування заводів постійно змінювалося через розбіжності в питаннях збуту сировини. Незмінним залишалося місце локалізації центру

Селітряної компанії – містечко Опішня. А. Щербань наводить дані про структуру та місце в селітряній компанії кожного підприємця за 1765 р. «Цього року опішнянським селітроварам належало 29 селітряних заводів на 42 котли у полках Лівобережної й Слобідської України. Найбільше їх було в Полтавському (7), Миргородському (5) та Лубенському (5) полках» [10, с. 9]. Опішнянська селітряна компанія, яка нараховувала до 20 селітрозаводчиків, зосередила виробництво селітри на Лівобережжі. До Канцелярії Головної військової артилерії селітровари висунули вимоги: звільнення їх від служб, надсилення на заводи робітників із Слобожанщини, щорічно видавати аванс у розмірі половини чи третини загальної суми одержаної за продаж селітри. Канцелярія відмовила компанії, мотивуючи відмову тим, що ціна яку прохали селітровари занадто висока. Виварену селітру компанії було запропоновано продавати на Шосткинський пороховий завод за ціною, що була встановлена контрактом (2 рублі за пуд). Опішнянська селітряна компанія підлягала розпуску, кожен із селітроварів повинен був укласти з Канцелярією Головної військової артилерії окремий контракт. Селітроварники відмовилися продавати селітру за низькими цінами, а це спричинило проблеми з постачанням селітри на порохові заводи. У 1773 р. Селітряна компанія уклала контракт, за яким зобов'язувалася постачати на порохові заводи щороку по 9 тисяч пудів селітри. У 1787 р. розпочалася війна з Туреччиною, а через рік – зі Швецією. Потреба у селітрі зросла. Переговори про укладення нового котракту призвели до поступового розпаду Селітряної компанії через низьку ціну на стратегічний продукт – селітру. Останні відомості про Опішнянську селітряну компанію датовані 1790 р. поставкою до казни від 40 000 до 80 000 пудів селітри щорічно [10, с. 13].

Російська імперія зацікавлена в отриманні для ведення воєн у XIX ст. – селітри, тому організовує закупку її у виробника, а постачання через генерал-губернаторів. В 1842 р. видано наказ

про закупку 50 тис. пудів селітри в Курській, Харківській, Полтавській, Чернігівській губерніях. У 1852 р. на Полтавщині працював 91 селітряний завод, 1859 р. – 57 селітроварень, 1878 р. – 35 селітряних заводів крім Миргорода, Гадяча [10, с. 16].

Отже, державна політика Росії щодо селітроваріння у ХІХ ст., яка проявилася у замовленні сировини за низькими цінами, спричиняла занепад селітряного промислу через дешевизну чилійської селітри, відкриття хімічного способу її добування. Це призвело до зникнення селітро-видобувної справи на Полтавщині та в Україні.

Джерела та література

1. Андрієнко В. П. Майдани й майдановидні споруди України: навч. посіб. Харків: вип. 5, ХНПУ, 1971. С. 65–76.

2. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини ХVІІ ст.: Київ, 1969. С. 76–84.

3. Белько О. В. Пам'ятки археології Полтавщини: проблеми вивчення і збереження: наук. вид. Полтава: вип.. 2, АЛЛУ, 1999. С. 3–4.

4. Варвянська Т. В., Супруненко О. Б. Розрита могила: наук. вид. Полтава: Вид. центр «Археологія», 1996. 123 с.

5. Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. / В. А. Городцов // Труды ХІV АС: Москва: Изд. МАО, 1911. Т. 3. 93–161 с.

6. Коротя О. В., Осадчий Є. М. Селітрований комплекс у Верхньому Посуллі. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. пр., Київ, 2013. – Вип. 22, ч.1. – С. 44–48; Коротя О. В. Неруйнівні методи вивчення пам'яток селітроваріння. *Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра ХV – ХVІІІ ст.*: зб. мат. І-ї міжрегіон. археолог. чит., м. Охтирка 19 – 20 жовтня 2015 р. Суми, 2015. С. 80–84.

7. Кулатова І. М. Розвідки в Полтавському районі: наук. вид. Полтава: вид. АЛЛУ, 1998. С. 84–86.

8. Осадчий Є. М. Пам'ятки селітроварного виробництва межиріччя Псла та Ворскли. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* : зб. наук. пр., Київ, 2013. – Полтава: Центр пам'яткознавства

НАН України і УТОПК, 2013. – С. 280; Осадчий Є. М. Селітроваріння на території Північно-Західної Слобожанщини XVII століття. *Праці Центру пам'яткознавства*: зб. наук. пр., Київ, 2011. – Вип. 20. – С.116–125.

9. Шерстюк В. В. Сировинна база селітроваріння XVI–XVII ст. Східної Європи. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. пр., Київ, 2012. – вип. 21, ч. I. – С. 47–53 ; Шерстюк В. В. Хронологія та етапи розвитку селітроваріння в Лівобережному Подніпров'ї. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр., Київ: Центр пам'яткознав. НАН України і УТОПК, 2013. – вип. 6. – С. 204–208.

10. Щербань А. Л. Історія селітроваріння в Опішному (кінець XVII – XVIII ст.) *Харьковский историко-археологический сборник*: зб. наук. пр., Харків, 2019. – Вип. 6. – С. 6–14.

Ігор Левитський (м. Київ)

Пам'ятні місця та пам'ятки, пов'язані з діяльністю «артільного батька» української кооперації М. В. Левитського» у Києві

**Левитський
Микола Васильович**

Стаття містить матеріали про пам'ятні місця і пам'ятки, що пов'язані з активною життєдіяльністю у Києві **Левитського Миколи Васильовича** – видатного громадського і державного діяча України, маловідомого сучасному суспільству, але широковідомого наприкінці XIX – на початку XX ст. серед народу – селян, міського трудового люду, творчої інтелігенції, письменників, науковців, діячів культури,

борців за незалежність і самостійність України. Людини з поетичною душею, зачинателя перших землеробських артілей в Україні та Європі, а надалі одного з лідерів українського артільного і кооперативного руху майже всіх напрямків трудової діяльності того часу, організатора промислових, виробничих і ремісничих кооперативів, члена Української Центральної Ради, державного посадовця уряду УНР, одного із засновників Українбанку та Дніпросоюзу, члена Наглядової Ради Кооперативних Центральних Союзів, постійного члена Ревізійної Ради кооперативних Центральних Рад, учасника Конгресів міжнародного кооперативного альянсу та Соборів Української Автокефальної Православної Церкви 1921, 1927 років, публіциста, автора понад 300 національно-патріотичних віршів, більш ніж 150 статей, кількох поем, розповідей, дум, пісень, які зберігаються в Інституті рукопису (ІР) НБУВ [1].

Народився М. В. Левитський 25 березня (6 квітня) 1859 р. в селі Хмільне Київської губернії в сім'ї православного священника. У 1881 р. поступив, а в 1885 р. успішно закінчив юридичний факультет Харківського університету і повернувся додому в с. Федвар Херсонської губернії до матері (вже вдови з 1883 р.) де сім'я проживала починаючи з 1863 р. Упродовж 1885–1886 рр. брав участь у статистичному переписі Херсонського губернського земства, працював секретарем Олександрійського повітового земства, займався адвокатською діяльністю. 30 вересня 1894 р. на прохання селян с. Федвар (нині с. Підлісне Кіровоградської обл.) Микола Васильович заснував першу в Україні і Європі хліборобську артіль. Далі була велика і важка робота з поширення артілей спочатку на Херсонщині, потім по всій Україні, а надалі на теренах всієї царської Росії від її центральної частини до Уралу, Сибіру, Далекого Сходу. Як юрист, він зміг подолати перепони усталеної на той час процедури оформлення трудових

об'єднань шляхом розробки необхідних дозвільних документів (артільний договір, типовий статут), що дало можливість спростити отримання дозволу на створення артілей як землеробського, так надалі і інших напрямків. Його могутня діяльність була високо оцінена міжнародною кооперативною спільнотою і з 1896 р. він став постійним учасником Конгресів міжнародного кооперативного Альянсу (Франція, Париж, 1896 р.; Сербія, Ягодина, 1898 р.; Італія, Кремона, 1907 р.; Германія, Гамбург, 1910 р.; Швеція, Стокгольм, 1928 р.). Більш докладнішу біографічну довідку про М. В. Левитського можна знайти в електронному журналі «Історія науки і біографістика» [2]. Незважаючи на потужну діяльність з поширення артільного і кооперативного руху він знаходить час для спілкування з молоддю. Відомо, що у 1897 році Микола Васильович читав студентам Києва реферат про сільськогосподарські артілі і кооперацію взагалі. Ця зустріч сталася з ініціативи студента історико-філологічного факультету Василя Доманицького в помешканні на вулиці Жилианська, 20, де проживав на той час професор історії університету св. Володимира В. Б. Антонович [3, с. 71]. На жаль, будинок не зберігся, після війни він був зруйнований [4]. Далі, протягом 1899–1902 рр. Микола Васильович працював у складі комісії при Міністерстві фінансів над розробкою Закону про артілі. Вже тоді серед земляків і учасників артільно-кооперативного руху його називали не інакше як «артільний Батько». В яких би справах своєї неосяжної діяльності протягом усього свого довгого життя він не брав участі, поруч з ним завжди йшло його життєве захоплення ділитися своїми думками, почуттями, особистим розумінням того, що відбувається навколо за допомогою римованих рядків, які самі по собі поступово склалися в непрофесійні, але дуже душевні, світлі, пронизані любов'ю вірші. Наведемо деякі приклади фрагментів віршів, які були написані ним у ті роки:

«Туга України», дума, 1901 рік [5].

Ой ти, ненько, Україно,
Ти ж рідная мати,
За що ж маєш, сиритна,
Отак, пропадати.
У Мадьяра трудно й жити,
В Галичині тяжко,
Тут... бодай не говорити,
На серці як важко.

Доки-ж буде всяк, хто схоче,
Колись мов Татари,
Так знущатись, рвати в клочча,
Та й гнать, як отару?
Доки ж будуть так прилюдно
Тебе грабувати,
Злі ж сусіди тебе бідну –
Отак обирати? ...

«Сироти України», дума [6].

З Богдана Вкраїна попалась
В Московську пекельну неволю,
Весь час же слізьми обливалась
В кайданах кляла свою долю.
На вік же тоді обіцявся
Не рушити нашої волі,
Тай в душу з ногами втаскався,
Зазнали гіркої ми долі.

Та скоро ж минеться неволя,
Прокляті кати вже не будуть
Над нами знущатись, і доля
Ще й нам усміхнеться як людям.
Поб'є ж їх лихая година
Не вік же їм тут панувати,
Воскресне ж та рідна Вкраїна, –
Ще й буде вона спочивати...

Революційні події 1917 року не оминають М. В. Левитського стороною. Він як і завжди активно включається до праці. Від територіального представництва Єлисаветградської української громади 17 (4) березня 1917 р. його обирають членом Української Центральної Ради (УЦР) [7, с. 54, 64, 66, 239, 378, 533; 8, с. 109, 266, 297; 9, с. 100–101, 114, 222, 232, 238]. Збереглися дві промови Миколи Васильовича на засіданнях УЦР, в яких він закликає до захисту селян і всього українського народу, що проживав на той час за межами України «на Московщині» [8, с. 266]. В другому виступі він звертав увагу всіх депутатів на те, що «не можна ставити до Української держави та її правительства такі самі вимоги, як до тих держав, що існують уже сотні літ...» [8, с. 297]. Докладнішу інформацію про цей період життя М. Левитського можна знайти у збірнику матеріалів науково-практичної конференції [10, с. 98-106].

Фото будинку
Української
Центральної Ради
1917–1918 рр.
(колишній
Педагогічний музей,
зараз споруда
Київського міського
будинку вчителя по вул.
Володимирській, 57).

Фото Троїцького
Народного Дому,
розташованого на розі
вул. В. Васильківської
та Жилианської (сучасна
вул. В. Васильківська,
53), де відбувались
пленарні сесії УЦР [11],
на яких як депутат був
присутній
Левитський М. В.

Ще одним кроком в житті Миколи Васильовича на користь Української Народної Республіки була його діяльність на посаді Директора відділу Державного майна при Міністерстві земельних справ у Києві, куди він переїжджає з Єлисаветграда (Єлизавет) у травні 1918 року [12]. В Інституті рукопису НБУВ збереглися деякі матеріали над якими працював у той час Микола Васильович. Так, наприклад, діяльність М. В. Левитського в уряді УНР представлена приблизним статутом трудової артілі, доповідними записками міністру фінансів і міністру внутрішніх справ про затвердження «Устава Южно-русского кооперативного банка Днепровского потребительского общества», «Законом про шлюб та розлучення, про

реєстрацію актів шлюбу, розлучення, народження та смерті. Проект», «Проектом Конституції Української Народної Республіки», доповідною запискою з приводу організації товариства «Кооперативного Флоту», «Статутом Народного інституту» тощо [13].

Фото будинку Міністерства Земельних Справ УНР. У березні 1918 р. ця установа мала назву Народне міністерство земельних справ, яке розташовувалося в доходному будинку по вулиці Володимирській, 19. Будинок зазнав значних руйнувань у часи Другої світової війни і на його руїнах збудовано новий у стилі «сталінського бароко» [14].

1918 рік став знаковим в житті М. В. Левитського. Це був рік його 40-річної праці на благо рідної кооперації з привітаннями, аплодисментами й найкращими побажаннями від державних установ, громадських організацій, а також всіх його учнів, соратників і послідовників по кооперативній діяльності. Водночас, так сталося, що в кінці цього бурхливого року йому довелося пережити лихо. Але, все по-черзі. Отже, у вересні 1918 року Київська громада активно готується до ювілейного свята Левитського М. В, а 30 вересня в Києві відбулося урочисте святкування його 40-річної трудової кооперативної діяльності. Надаємо назви деяких установ, що брали участь

у вшануванні Миколи Васильовича з адресами і фото споруд, які нам вдалося розшукати в архівах, виданнях, мережі Інтернет: Центральний Український Кооперативний Комітет, Управа (вул. Велика Васильківська, 14) [15], фото будівлі не знайдено, історична довідка [16]; Товариство «Просвіта», Київ (вул. Терещенківська, 2) [15], фото будівлі, історична довідка [17]; Правління Центральної «Просвіти» (вул. Пушкінська, 1) [15], фото будівлі, історична довідка не знайдено; Дніпросоюз (вул. Інститутська, 4) [15], фото будівель Дніпросоюзу (Інститутська, 4; Володимирська 42, 44, 46; на Подолі) [18, с. 200, 213, 650], історична довідка [19]; Управа Всеукраїнської спілки Земств [20], фото будівлі не знайдено, історична довідка: Управа виявилася у 1918 р. в опозиції до уряду УНР [21]; Українбанк [9], [22], фото будівлі не знайдено, історична довідка: адреса у 1918 р. Хрещатик, 27, будинок не зберігся [23].

Ювілейні заходи скоро закінчилися, хоча ще довго йшли до ювіляра вітальні листи і телеграми (більш 100 од.), але нові справи вже закликали до праці. На той час на Кубані планувалися два кооперативних з'їзди і Микола Васильович 8 листопаду 1918 року їде до Катеринодару для участі в їх роботі. На цьому його Київська діяльність переривається аж на два роки. Справа в тому, що після завершення роботи з'їздів почалася активна фаза громадянської війни збоку Денікінської чорної сотні і шлях до України виявився відрізаним. Настали важкі часи. Довелось пережити білогвардійський арешт, коли власне життя було поруч зі смертю, голод, самотність, але міцний характер, власна сила волі та своєчасна підтримка місцевих кооператорів допомогли подолати усі негаразди. Повернутись до Києва він зміг лише у грудні 1920 року. Докладніше про цей період його життя можна ознайомитись з публікацією В. П. Рекрута [24]. На цьому етапі діяльність М. В. Левитського в уряді УНР завершується, але продовжується ще довгий

трудоий шлях. У 1920–1922 рр. він бере участь в організації кооперативного інституту, кооперативного музею, звертається до комісара народної освіти України про організацію шкільних артілей, до Державної Правопрописної Комісії про доцільність змін в Українському правописі, займається питаннями Київського Союзу кооперативних установ (б. Дніпро-союз), бере участь в роботі першого Собору Української Автокефальної Православної Церви у 1921 році, пише статті, вірші. Наприкінці грудня 1922 року він повертається до Єлисаветграду (Зінов'євськ у 1924–1934 рр.) і перебуває там десь до 1925 року, щоб потім знову повернутись до Києва [25]. Цей період перебування Миколи Васильовича на Херсонщині знаменується ще одним фактом, досі невідомим багатьом сучасним дослідникам його життєдіяльності, але дуже важливим для того часу. Йдеться про його активну, як завжди, діяльність, пов'язану з формуванням ідеологічних настроїв прогресивної частини українського суспільства з прагненням до відновлення УНР. В архіві зберігається «привітальний» лист до XIII з'їзду РКП [26], який свого часу наробив «багато шуму» і задав роботи органам влади з нагляду за безпекою. Виявляється, що Микола Васильович був автором 10 віх (рідний дім, свідомо нація, українська національна культура та інші), усної газети під назвою «Радіо». Про це докладніше можна дізнатися з книги В. М. Дангиленка [27].

Пройшло 10 років, як українська громада святкувала 40-річний ювілей кооперативної і взагалі трудової діяльності В. М. Левитського. З неменшим ентузіазмом вона готується до 50-річного ювілею у 1928 році. Йдуть вітальні листи і телеграми від приватних осіб, багатьох державних установ і громадських організацій, включаючи кооперативний інститут і кооперативний музей. Надаємо їх фото [28] з різних ракурсів і в різні часи, а також коротку довідку про створення Київського кооперативного інституту [29]:

1919 р. – ухвалено Положення про кооперативний інститут (КІ), приміщення на вул. Прорізна, 19; січень 1920 р. – початок роботи Київського кооперативного інституту ім. Туган-Барановського (ККІ), восени 1920 р. ККІ приєднано до інституту Народного господарства; самостійна робота поновлена у липні 1922 р. на правах кооперативного технікуму (ККТ), окремо приміщення: вул. Нероновича, 24 позмінно з трудшколою № 67; вересень 1926 р. перереєстрація на Київський кооперативний інститут (ККІ) ім. В. Я. Чубаря; у 1930 р. ККІ розподілений на 6 окремих інститутів і музей кооперації; у 1934 р. ККІ ім. Чубаря перенесений до Харкова. Зараз це Київський кооперативний інститут бізнесу і права (вул. М. Ломоносова, 18).

Довідка про назву вул.: до 1911 р. – вул. Бульваро-Кудрявська \ в 1911 р. клопотання до Думи про перейменування в вул. Льва Толстого \ з 1919 р. – вул. Нероновича \ в 1923–1937 рр. – вул. Хрещатик \ з 1937 р. – вул. Вацлава Воровського \ з 2014 р. – вул. Бульварно-Кудрявська [30].

Далі йдуть звичайні трудові будні з нескінченною низкою різних справ і подій. Так, у вересні 1927 р. Київський Кредитсоюз запрошує М. Левитського на збори, у жовтні 1928 р. він присутній на відкритті дому-музею Т. Г. Шевченка і наступного

дня присвячує цій події вірш, у травні 1929 р. бере участь в роботі XI з'їзду Рад Київщини [31]. У жовтні 1928 р. Микола Васильович разом з керівником театру ім. І. Франка Гнатом Юрою та президентом Всеукраїнської академії наук України Д. К. Заболотним вітає учасників святкування 10-річчя комсомолу [32].

Ще одним штрихом широкомасштабної діяльності М. В. Левитського може слугувати той факт, що він був запрошений і брав активну участь в роботі Соборів Української Автокефальної Православної Церкви у жовтні 1921 і 1927 рр. з понад 20 промовами [33], [34]. Місце проведення – Київський Софійський Собор (фото [35]).

Далі йде наступна (і остання в рамках цієї статті) сторінка з життя М. В. Левитського, яка дає, на нашу думку, відповідь на питання: кого він любив, поважав, довіряв і на кого міг покластися в той час, коли знову опинився поруч зі смертю. Мова йде про записку «На случай моей смерти ...», яку він написав перебуваючи в Москві на початку 1930 року [36]. Що змусило його це зробити невідомо, але є відчуття, що це могло бути відголоском його «неофіційної» діяльності, про яку йдеться в книзі «Українська інтелігенція і влада» [27]. В «Записке» вказується адреса близьких йому людей і назви деяких установ. Першим пунктом він ставить «Правління Всекопромсоюзу» за адресою: «Петровка 10». В записці також згадуються такі установи, як: «кооперативний музей і с-х інститут». Фото будівлі «Всекопромсоюзу» (українська філія) не знайдено. Коо-

перативний музей у 1930 р. в Києві був розташований в будівлі Київського кооперативного інституту за адресою: вул. Нероновича, 24. (історична довідка [29]). Історична довідка про Сільськогосподарський інститут, та його фото [37], [38].

Головний корпус УСГА

У 1926 році Микола Васильович повертається з Зінов'євська до Києва де проживає за адресою: вул. Чудновська (Терещенківська), 17, кв. 4 до 30 січня 1936 р. (дата смерті).

Історична довідка: у 1882 р. будинок № 17 був проданий підприємцю і меценату Н. Терещенку, який у 1887–1888 рр. на вільному місці побудував двоповерховий будинок (тепер № 15). У 1888 р. він розділив садибу і продав № 15 своїй дочці Варварі Ханенко, а № 17 заповів у 1900 р. іншій дочці – Єфросинії. Після націоналізації у 1919 р. будинок № 17 використовувався як житловий. Рішенням київської влади у 1986 р. будинок було передано Музею Ханенків (тоді – Київському музею західного та східного мистецтва). У 2001–2005 рр. у будинку № 17 було проведено ремонтно-реставраційні роботи, а у 2006 році там відкрилася нова експозиція музею [39].

Враховуючи значні заслуги М. В. Левитського перед українським народом його ім'я було включено до Постанови Верховної Ради України (№ 2654 –VIII від 18.12.2018) про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2019 році. Ця подія стала підставою для проведення 18 квітня 2019 р. в залі засідань ученої ради Інституту історії України НАН України Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 160-річчя від дня народження Левитського Миколи Васильовича. Конференція підтвердила доцільність відродження пам'яті про М. В. Левитського в середовищі істориків, літераторів, науковців, аграріїв, кооператорів, молоді, всіх пересічних громадян та рекомендувала здійснити заходи щодо увічнення його пам'яті:

- Встановлення меморіальної дошки на будинку, де проживав М. В. Левитський.

- Встановлення пам'ятника на місці його поховання на Байковому кладовищі (зліва по центральній алеї, 1 ділянка, 1 ряд).

Виконання цих та інших пунктів рекомендацій конференції – буде нашим спільним внеском до вшанування пам'яті про безліч видатних діячів минулого, які працювали і творили історію разом з «артільним Батьком» української кооперації – М. В. Левитським.

*Я частка люду в нас та й краю
Чи я пишу що, чи роблю,
Зв'язок з народом почуваю,
Його шаную і люблю [40].*

Джерела та література

1. Воронкова Т. І. Левитський Миколай Васильович // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 303–311, ІР НБУВ. Ф. 327, № 1–2171.
2. Левитский И. Е. Левитский Николай Васильевич (1859–1936) – кооператор и общественный деятель с поэтической душой // Історія науки і біографістика (електронне фахове видання). – 2015. – № 2 (№13).
3. Ленченко Ф. І. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.). – К., 2000.
4. Інтернет-ресурс: https://uk.wikipedia.org/wiki/Антонович_Володимир_Боніфатійович
5. Інститут рукопису Національній бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ). Ф. 327. Оп.1. Спр. 333.
6. Там само. – Спр. 573.
7. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: у 2 т. / Нац. акад. України, Ін-т історії України. – К. : Наук. Думка, 1966; Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / В. Верстюк. – К., 1996.
8. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: у 2 т. / Нац. акад. України, Ін-т історії України. – К. : Наук. Думка, 1966; Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / В. Верстюк. – К., 1998.
9. Діячі Української Центральної Ради : біогр. довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998.
10. Левитський І. Київські сторінки трудової, громадської і творчої діяльності Миколи Васильовича Левитського / Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 29 березня 2017 р.). – К.: «Фоліант», 2017. – 502 с.
11. Інтернет-ресурс: [ttp://wikiinfo.mdpu.org.ua/index.php?title=Українська_Центральна_Рада;uk.wikipedia.org/wiki/Троїцький_народний_дім](http://wikiinfo.mdpu.org.ua/index.php?title=Українська_Центральна_Рада;uk.wikipedia.org/wiki/Троїцький_народний_дім).
12. ІР НБУВ. Ф.327. Оп.1. Спр. 556.
13. Там само. – Спр. 881, 882, 884, 886, 888, 889.

14. Інтернет-ресурс: Кучерук О. Київ 1917 – 1919 рр. – 2. Установи УНР; <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Kyiv1917-1919/lls/Volod19.html>.

15. Державний архів м. Києва. Ф. 1447. Оп.1. Спр. 42.

16. Інтернет-ресурс: https://uk.wikipedia.org/wiki/Центральний_український_кооперативний_комітет

17. Там само. - https://uk.wikipedia.org/wiki/Всеукраїнське_товариство_«Просвіта»_імені_Тараса_Шевченка

18. Гелей С. Д. Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення : монографія / За заг. ред. С. Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2013. – 976 с.

19. Інтернет-ресурс: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=22205:
http://esu.com.ua/search_articles.php?id=30016

20. Державний архів м. Києва. Ф. 1447. Оп.1. Спр. 76.

21. Козаченко А. І. Земське самоврядування за доби Української держави Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) / Теорія і практика правознавства. – 2018. – Вип. 1 (13). – С. 4-6.

22. Енциклопедія українознавства. – Л., 1993. – Т. 1. – 400 с.; Т. 3. – 1994. – С. 1126; Т. 4. – 1996. – С. 1264.

23. Інтернет-ресурс: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Файл:Nova_Rada_1918_048.pdf

https://www.dsnews.ua/nasha_revoljutsiya_1917/kopcheni-gusi-podarunki-vid-gedzya-i-palmove-gillya-yak-13012018200000

24. Рекрут В. П. Маловідомі сторінки життя М. В. Левитського на Кубані та Північному Кавказі у 1918–1920 роках // Красзнавство. – 2019. – № 2. – С. 50–56.

25. ІР НБУВ. Ф. 327. Оп.1. Спр. 916.

26. Там само. – Спр. 920.

27. Даниленко В. М. Українська інтелігенція і влада: зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд.: В. М. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – 750 с.

28. Інтернет-ресурс: <https://mik-kiev.livejournal.com/26768.html>

29. Дідківська Л. В. З історії Українського кооперативного інституту імені М. І. Туган-Барановського // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2018. – Вип. 51. – С. 86–88, 91–92, 95–96. – Інтернет-ресурс: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.078>

Мельник О. Маловідома сторінка з історії економічної освіти 1920-х років. – Інтернет-ресурс: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Heritage/CooperationInstitute.html>

30. Інтернет-ресурс. - https://uk.wikipedia.org/wiki/Бульварно-Кудрявська_вулиця

31. ІР НБУВ. Ф. 327. Оп.1. Спр. 1641, 228, 979.

32. ЦДКФФА ім. Г. С. Пшеничного\ Ветеран кооперації виступає на урочистих зборах, присвячених 10-річчю ВЛКСМ в м. Києві, № 1382, Київ, 1928 р., «Кінотиждень» № 49/92, 1928 р., (16 мм), розділ іменний.

33. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 1921 р. Документи і матеріали. Т. 1. – Київ, 1999.

34. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 1927 р. Документи і матеріали. Т. 2. – Київ, 2007.

35. Інтернет-ресурс: https://uk.wikipedia.org/wiki/Всеукраїнський_православний_церковний_Собор_1921

36. ІР НБУВ. Ф. 327. Оп.1. Спр. 724.

37. Інтернет-ресурс: <https://nubip.edu.ua/about/history>

38. Там само. - https://nubip.edu.ua/sites/default/files/stages_of_growth_of_nubip.png

39. Там само. – <http://kyiv-heritage-guide.com/page/tereschenkivska-vulicya> <https://khanenkomuseum.kiev.ua/index.php/uk/pro-musey/istoriya/budivli-muzeyu>

40. ІР НБУВ. Ф. 327. Оп.1. Спр. 287, зошит 13.

Київ в історії формування чехословацької державності (1914–1918 рр.)

Чехословацька республіка утворилася 1918 р. внаслідок комбінованої дії багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, але насамперед завдяки збігові національних інтересів і міжнародної ситуації. Неабияку роль відіграли зручне географічне становище і високорозвинена економіка Чеських земель, культурно-освітній рівень людності, її етнонаціональна свідомість і політичний досвід, історико-правова традиція чеської державності і корисна школа плюралістичного парламентаризму в Австро-Угорщині, а також поразка Четверного Союзу в Першій світовій війні й піднесення визвольних рухів на тлі загальної революційної ситуації в Європі. Важливе стимуляційне значення мала пропаганда емігрантів, їхня активна розвідувальна і військова чинність на користь США і Антанти. Чехословацька Національна Рада в Парижі (1916 р.) з усіма її філіями в столицях Європи і США й конспіративною організацією «Маффія» (1915 р.) на батьківщині заклали підвалини інституційної влади. Утворення добровольчих легіонів за кордоном започаткувало розбудову Збройних сил республіки. Провідна ж роль в державотворчому процесі належала ініціативі чеських та словацьких інтелектуалів, підтриманих народом та визнаних дружніми державами (Т. Г. Масарик, Е. Бенеш, К. Крамарж, М. Р. Штефаник) [5, с. 287].

З початком Першої світової війни Київ, де проживала значна колонія колишніх підданих Франца-Йосифа, переважно мігрантів, виявився одним з центрів чеського політичного життя. Тут в умовах розгортання антиавстрійського руху були закладені підвалини чехословацької державності, її політичних, економічних та військових структур.

Історичною особливістю становлення Чехословаччини було те, що за чотири роки до її появи у військовому відомстві Російської імперії утворилося формування, зародок армії ще неіснуючої держави – Чеська дружина. Вона являла собою батальйон російської армії, сформований в Києві в серпні-вересні 1914 р. з добровольців-чехів, які мешкали на теренах імперії. Згодом Чеська дружина послужила ядром Чехословацького корпусу (легіону) та Чехословацької армії. В день св. Вацлава, 28 вересня, на Софійській площі відбулося освячення прапора, прийняття присяги та стройовий огляд підрозділу, що носив ім'я чеського реформатора – Яна Гуса. 9 листопада 1914 р. Чеська дружина, особовий склад якої поповнювався за рахунок чехів і словаків – австрійських військовополонених, була відправлена на фронт та брала активну участь у військових діях. Тогочас розпочали роботу «Київський чеський комітет допомоги жертвам війни, вдовам і сиротам» (вулиця Володимирська, 36; готель «Прага») та Фонд Чеської дружини, заснований Товариством ім. Я. А. Коменського (вулиця Велика Васильківська, 10-а). Ініціатором їх створення та головою був представник чеської громади Ї. Інджишек [4; 7, с. 57–58; 10, с. 261–288].

Упродовж 1914–1918 рр. Володимирська вулиця стала своєрідним «Проспектом чехословацьких воїнів», котрий зв'язував гарнізони Михайлівського монастиря та Першого реального училища з «гарнізоном» Університету св. Володимира, а в середині його, біля Золотих воріт, містився «Чехословацький головний штаб». З часом готель «Прага» перетворився на штабквартиру чеського антиавстрійського руху і водночас прихисток для багатьох чехів, які не хотіли воювати в роки Великої війни. Одним з них виявився письменник Я. Гашек [1; 3; 10, с. 209–226].

Починаючи з 1916 р. у Києві працювало правління Союзу чехословацьких товариств на Русі (В. Вондрак, В. Гірса), проходили з'їзди його делегатів. Діяли філія (одбочка) Чехословацької

Національної Ради (ЧНР) – вищого представницького органу нації, першооснови майбутнього чехословацького уряду, провід чехословацьких легіонерів, численні чеські об'єднання та видавництва. «Слов'янське видавництво у Києві», приміром, крім тижневика «Чехослован» (В. Швіговський), друкувало книги чеською та російською мовами, календарі, словники, поштові листівки для військовополонених, а також книжкову серію «Бібліотека Чехослована». Після лютого 1917 р. побачили світ газети і журнали різних політичних партій, напрямів і груп («Слов'янський вісник», «Революція», «Свобода», «Чехословацький солдат», «Чехословацький щоденник» та ін.). Було закладено й перший камінь у фундамент майбутнього Держбанку Чехословаччини. В грудні 1916 р. в Пасажі почала роботу банківська структура під назвою «Úvěrový ústav» (Кредитне товариство), що мала філіали у Житомирі та Здолбунові [8, с. 372, 492–495].

Саме в Києві розгорнулася діяльність Т. Масарика – майбутнього президента ЧСР – з розбудови чехословацької державності та розпочалися його перші контакти з діячами Центральної Ради. Т. Масарик тричі приїздив в Україну й провів тут в цілому понад чотири місяці [2, с. 46]. Його резиденція знаходилася на перехресті вулиць Хрещатик та Прорізна, де розташовувався «Отель де Франс» або готель «Франція» (будинок зруйнований у 1941 р.; наразі за адресою Хрещатик, 30 – Міністерство енергетики України). Там він мешкав і працював під псевдонімом «доктор Марсен, громадянин Великобританії». Після артилерійського обстрілу будинку у січні 1918 р. Масарика переселили в більш безпечне місце – до лікарні в Георгіївському провулку. Деякий час він жив на квартирі одного з чеських діячів, О. Червеного, за адресою Киянівський провулок, 2, на розі з Вознесенським узвозом. Відправною точкою ЧСР став будинок, розташований за адресою вулиця Ярославів Вал, 1, за яким закріпилася назва

«Замок барона Штейнгеля». В ньому розмішувалися відділи і комісії Союзу чехословацьких товариств, а з липня 1917 р. до лютого 1918 р. – філія ЧНР в Росії, якою керував професор Т. Масарик [1; 4].

Поселившись у Києві, Т. Масарик займається публіцистичною і громадсько-політичною діяльністю, не минаючи можливості зустрічей з політиками, громадськими діячами, військовими, а також публічних виступів на різних заходах. Зокрема, 1 серпня 1917 р. він виступив з промовою у дворі Університету св. Володимира на зібранні чехів і словаків; 20 жовтня – з лекцією про сучасний момент у залі Купецького зібрання; 29 жовтня – на конгресі народів Австро-Угорщини; 25 листопада – на зборах в залі Педагогічного музею з приводу приєднання Галичини до Польщі; 12 грудня – у цирку на мітингу поневолених народів [2, с. 47–49; 6, с. 21–23].

Підтримуючи національно-визвольні змагання українського народу, Т. Масарик активно співпрацює з М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульгіним та іншими діячами Центральної Ради, закладає підвалини конструктивних чехословацько-українських взаємин. ЧНР, а також за наказом останньої – чехословацьке військо, розташоване на території України, визнають УНР. Щоправда, прийняття IV Універсалу та підписання Брест-Литовського мирного договору помітно змінило ставлення майбутнього президента Чехословаччини до Центральної Ради. Принагідно, повне усамостійнення України суперечило його поглядам на українське питання та післявоєнний устрій нової Європи [9, с. 38–44, 55–65].

На жаль, після перемоги більшовиків і відходу чехословацьких легіонерів з України у лютому 1918 р. припинив свою діяльність Союз чехословацьких товариств, а до кінця року згасло все чеське життя в Києві та Україні загалом. В цей час поступово позакривалися підприємства, організації, видавництва

українських чехів. Чимало з них змушені були рятуватися втечею назад на батьківщину, полишивши все рухоме та нерухоме майно.

Отже, є всі підстави стверджувати, що Київ відіграв визначну роль у розвитку антигабсбурзького руху опору, реалізації концепції вирішення чеського та словацького питань. Саме на берегах Дніпра було закладено фундамент нової європейської держави – Чехословаччини.

Джерела та література

1. Где в Киеве можно «найти» Чехию [Электронный ресурс] // Сегодня.– 2014. – 27 июня // Режим доступа: <https://www-segodnya-ua.cdn.ampproject.org> (Дата обращения: 3 марта 2020). – Название с экрана.

2. Євсеєнко І. В. З історії становлення українсько-чеських відносин / І. В. Євсеєнко // Т. Г. Масарик і нова Європа / відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: ПП «АДІ», 1998. – С. 45–51.

3. Киев глазами чешских военнопленных [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://www.interestniy.kiev.ua/kiev-glazami-cheskikh-voennoplennyih/> – (Дата обращения: 28 февраля 2020). – Название с экрана.

4. Киркевич В. Київські адреси чехословацької державності [Електронний ресурс] / В. Киркевич // ZN.UA. – 2004. – 12 листопада // Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETI/kiyivski_adresi_chehoslovatskoji_derzhavnosti.html – (Дата звернення: 7 березня 2020). – Назва з екрану.

5. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років / М. Кірсенко. – К.: СП «Українська книга», 1997.– 336 с.

6. Масарик Т. Г. Право і демократія: вибрані праці / Т. Г. Масарик / передмова, упоряд. М. М. Нагорняка . – К.: Логос, 2007. – 336 с.

7. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. / отв. ред. В. В. Марьина. – М.: Наука, 2005. – Кн. 1. – 453 с.

8. Dějiny Čechů na Ukrajině / Історія чехів в Україні. – К.: НАУ, 2013. – 600 с.

9. Dokumenty československé zahraniční politiky. Vznik Československa 1918 / k vydání připravili: A. Klimek [a kol.]. – Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1994.– 439 s.

10. Muratov A., Muratova D. Osudy Čechů v Rusku, 19. – 20. století. Cesta z Kyjeva do Vladivostoku / A. Muratov, D. Muratova. – Praha: Scriptorium, 2017. – 408 s.

*Валерій Капелюшній,
Марина Чубата (м. Київ)*

Національна символіка в умовах розгортання подій Української революції 1917–1921 рр. у Києві: відоме, маловідоме, дискусійне

Складовою частиною національної державотворчої політики за доби Української революції 1917–1921 рр. було питання утвердження державної символіки. Відродження державності України викликало в 1917 р. визнання національно-історичної символіки як одного із об'єктивно необхідних атрибутів країни. Однак питання національних барв української символіки не стало лише в революційному 1917 р. Сама революція лише підняла це питання з теоретичної в практичну площину. Підкреслюючи роль символіки у національно-визвольній боротьбі, сучасний дослідник цієї проблеми В. Паучок констатував: «Прагнення до волі – це прагнення, щоб національна символіка стала державною» [1, с. 175]. Серед багатьох визначень цього терміну одним з найбільш вдалих, на наш погляд, є визначення, запропоноване С. Кульчицьким: «Державна символіка – це набір

уречевлених ідей, які зв'язують минуле із сучасністю. Історична традиція, унаочнена, зокрема, в символіці, перетворює населення на народ, формує націю. Досконала символіка впливає на свідомість і підсвідомість, несе в собі велике емоційне навантаження» [2, с. 11]. Події 1917 р., зокрема у революційному Києві, переконливо підтверджують ґрунтовність цього визначення.

Варто зазначити, що в значенні символіки в публікаціях представників української діаспори зустрічаємо і термін «інсигнії». Проте, на нашу думку, крім того, що цей термін уже застарілий і використовується дослідниками досить зрідка, він за змістом більше відповідає поняттю атрибутука, ніж символіка [3].

Аналіз наявних досліджень з проблеми дозволяє нам зазначити таку особливість символіки, як потенційна можливість переходити не лише з національної в державну, а й, навпаки, з державної знову в національну. Так, в добу 1917–1921 рр., з відродженням української державності національна символіка утвердилась як державна, а з втратою державності в результаті поразки Української революції, державна символіка знову переходить у статус національної (протягом 1920–30-х років вона стає саме національною символікою українського визвольного руху в Галичині, на Буковині та Закарпатті, а також, в ці ж та пізніші часи, ще й в емігрантському середовищі) і лише з відродженням державності з початком 1990-х років знову національна символіка утверджується законодавчо як державна символіка України.

За кількісною характеристикою національна символіка є ширшим та більш об'ємним поняттям, ніж державна, бо включає в себе значно більшу кількість символів та атрибутів. Так, національні символи, навіть при утвердженні національної державності, не завжди переходять у статус державних. Наприклад, козак з мушкетом, архангел Михаїл, малинові козацькі прапори, національні гімни «Заповіт» Т. Шевченка (у Центральній і Східній Україні), «Не пора» І. Франка (у Західній Україні), «Я русин бив, єсьм і буду...» (у Закарпатті) та інші

символи в 1917–1921 рр. широко використовувались як національні символи, але не стали державними, бо державними стала лише частина національних символів, зокрема, тризуб, золотий лев (ЗУНР), блакитно-жовтий (і жовто-блакитний за доби Центральної Ради) прапор та гімн «Ще не вмерла Україна», правильніше буде не державним, а загальнонаціональним, бо в добу національно-визвольних змагань цей гімн як державний законодавчо так і не був затверджений.

Простежимо, як саме і за яких обставин національні символи в досліджуваній період перетворювались в державні. Важливим джерелом для проведення такого дослідження є перші публікації з цього аспекту проблеми, надруковані ще в 1917–1921 рр. [4].

На нашу думку, одним з перших звернувся до питання національної символіки в досліджуваній період В. Різниченко, аналізуючи в своїх брошурах та статтях події, започатковані ще першими березневими маніфестаціями. Його, як учасника маніфестацій, схвилювало те, що коли колір прапорів у маніфестаціях був майже виключно «жовто-блакитним», то «гербів українських можна було бачити аж кілька: жовтого лева на блакитному тлі, комбінованого герба з левом і архангелом, запорожця, нарешті, золотого одноголового орла на синьому фоні і навіть турецького півмісяця з зорями і хрестом над ним» [5, с. 3]. Аналізуючи, який з символів-претендентів міг відігравати загальноукраїнське значення, автор пише: «Яскраво, рельєфно і головню зафіксувались на тлі історичного розвитку гербового життя України такі 4 герби: запорожець, орел, лев і Арх. Михайл. Котрий же з них мусімо ми тепер визнати за свій герб національний?» [5, с. 11]. Зауважимо, що звертає на себе увагу відсутність у цьому переліку, як і у переліку емблем, що використовувались у березні 1917 р., ще одного знака – тризуба! Стисло охарактеризуємо загальну інформацію, яку подають дослідники щодо понять «тризуб» і «герб». Термін «тризуб»

першим у науковий обіг увів у 1815 р. російський історик М. Карамзін стосовно гербового знаку на срібляниках і златниках Володимира та його наступників [6, с. 51]. На думку професора Є. Онацького, слово «герб» не наше, навіть не слов'янське, воно, мабуть, німецького походження, бо в німецькій мові існувало здавна слово «ерб», тобто – родовий, спадковий [7, с. 31]. В усякому разі, як стверджував автор, у нас до XVII ст. воно не було відоме [7, с. 32]. Принагідно зазначимо, що в значенні терміна «герб» і як його синонім вживається в літературі термін «знамено», тепер в основному в діаспорній, а в попередніх століттях він був популярним і у вітчизняних дослідженнях.

До перших публікацій з досліджуваної проблеми слід також віднести низку статей М. Грушевського в Народній волі [8]. В них не лише висвітлюються події, пов'язані з становленням державної символіки, але й чітко прослідковується еволюція поглядів та позиція самого М. Грушевського в цьому питанні. Спробу проаналізувати доробок М. Грушевського, присвячений становленню державної символіки, першим, чи одним з перших, на нашу думку, здійснив ще в 1927 р. Т. Скотинський [6]. Більш ґрунтовно та в значно ширшому аспекті дослідив це питання Р. Климкевич, причому піддавши аналізу і частину дореволюційного доробку історика, в тому числі й відповідні параграфи його монументальної «Історії України-Руси» [9].

Серед сучасних дослідників діяльності М. Грушевського в царині державної символіки слід виділити Б. Буяка, О. Гайдая, М. Траф'яка, Б. Хаварівського, [10], а також К. Гломозду та О. Павловського, які ще до проголошення незалежності України, в одній зі своїх брошур подали стислий аналіз трьох статей М. Грушевського, присвячених утвердженню державного герба, назвавши цей матеріал «Герботворчість Центральної Ради» [11, с. 4–22]. Дослідники вказують, що, на думку М. Грушевського, право вважатися українським гербом мають, по-перше, «гарно стилізований геральдичний знак неясного

значіння, щось вроді трезубця» з монет Київської держави, по-друге, «пізніший київський герб, як його бачимо на печатках київського магістрату XVII–XVIII ст. – лук або арбалет, самостріл» і, по-третє, «традиційний козак з мушкетом і шаблею» як герб козацького війська [11, с. 4–5].

На жаль, автори не звернули уваги на той факт, що М. Грушевський не лише був непослідовним у своїх поглядах щодо державного герба УНР, але й відкидав попередні підходи до вирішення цього питання. Так, в листопаді 1917 р. у статті «Державний герб України» М. Грушевський, вважаючи, що жоден із колишніх українських гербів для нового державотворення не підходить, писав: «ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого» [12, с. 96]. Особисто лідер УНР вважав, що гербом України міг би стати «як символ творчої мирної праці..., золотий плуг на синім тлі... плуг в гербі має Ліберія, республіка визволених з неволі негрів» [12, с. 96]. А в лютому 1918 р. він писав зовсім протилежне: «Українська Народна Республіка, ставши наново державою самостійною, незалежною, мусіла вибрати собі й державний герб... найбільш натуральна річ для неї звернутись до тих старих державних знаків чи гербів, які вживались нею за старих часів. Найстарший такий знак уживавсь на київських грошах часів Володимира Великого, його й бере собі за герб наша відновлена Українська держава» [12, с. 97].

Варто наголосити, що тризуб залишався державним гербом України протягом всієї доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Як стверджує В. Ульяновський, продовжуючи традицію Центральної Ради 29 квітня 1918 р. герб з тризубом був затверджений як особистий герб Гетьмана П. Скоропадського. Однак тут тризуб відіграв роль «нашоломника» над головним елементом – «козак з мушкетом» (герб Війська Запорізького та Гетьманщини). Після перевороту 14 грудня 1918 р.

тризуб використовувався в гербі Головного Отамана Симона Петлюри [13, с. 3–4]. Після поразки українських визвольних змагань тризуб залишився символом українського національного руху різних політичних орієнтацій, тому затвердження тризуба на державному рівні у сучасну добу символізує зв'язок як з державотворчими традиціями Київської Русі, так із боротьбою за державність в 1917–1921 рр. та впродовж ХХ ст.

Щодо традицій українського прапорознавства (вексилології), то, як відомо, їх витоки сягають ще доби середньовіччя. Зокрема, увага дослідників зосереджувалась на національних барвах прапорів козацької доби, на українських теренах Австро-Угорщини, в умовах революції 1905–1907 рр. на території Російської імперії тощо. Напередодні буремних подій 1917 р., як твердить А. Гречило, ще «в 1911–1913 роках на сторінках київських і львівських часописів зав'язалася полеміка про українську національну символіку (у ній брали участь І. Крип'якевич, К. Широцький, С. Томашівський та ін.), – питання національних барв не викликало жодного сумніву (не був погоджений тільки порядок розміщення синього та жовтого кольорів на прапорі) [14, с. 18–19].

Висвітлюючи революційні події 1917 р., дослідники вказують, що, наприклад, на маніфестації, яка відбулася 1 квітня 1917 р., очевидець нарахував понад 320 прапорів [15, с. 46]. Професор В. Сергійчук зазначає, що під малиновими і жовто-блакитними прапорами проходили маніфестації українців, крім центральних, у багатьох інших містах Росії, наприклад, в Омську, Томську [16, с. 30–31]. Отже, ці барви, як бачимо, були достатньо поширеними. Тому, як свідчать джерела, 14 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила «Тимчасовий закон про флоту Народної Української Республіки», в якому зазначалося: «2. Прапором Української Військової флотії є полотнище о двох – блакитному і жовтому кольорах... 3. Прапором Української торговельної флотії є полотнище о двох – блакитному

і жовтому – кольорах» [17, с. 3], а 22 березня 1918 р. УЦР ухвалила Закон про Державний прапор республіки, затвердивши жовто-блакитний прапор державним символом УНР.

Варто наголосити, що цей порядок кольорів сприймався не всіма. Про ці розбіжності у середовищі Центральної Ради згадує в своїх споминах М. Ковалевський [18, с. 385–386]. Прихильники синьо-жовтого прапора піднімали на щит свою концепцію: символіка синього неба в Україні над її золотими пшеничними полями. Навіть у Центральній Раді ця ідея знайшла своїх прибічників [9, с. 88–89; 19, с. 30]. З'ясовуючи роль М. Грушевського в справі утвердження жовто-блакитного прапора, К. Гломозда і Д. Яневський зазначають, що «22 березня 1918 р. був затверджений жовто-блакитний державний прапор – внаслідок категоричної позиції М. С. Грушевського» [20, с. 114].

В літературі без необхідних роз'яснень лише зазначається, що за правління гетьмана П. Скоропадського прапор було змінено на синьо-жовтий, який залишався таким і при Директорії [14, с. 8]. Наголосимо, що синьо-жовтий прапор був державним символом і Карпатської України, яка у 1938 р. проголосила свою автономію, а у 1939 р. незалежність. Кінець дискусіям, як констатує М. Андрусак, поклала у червні 1949 р. Українська Національна Рада, постановивши «прийняти до часу скликання Конституційних Зборів на Україні за єдиний український національно-державний прапор – блакитно жовтий (блакитний колір угорі і жовтий унизу)» [21, с. 33]. Аналіз джерел і літератури дозволяє стверджувати, що символами України в новітньому їх трактуванні є безхмарне небо або символ миру – синій колір, та жовті пшеничні лани або символ достатку – жовтий колір.

Таким чином, в історіографії проблеми слід виокремити важливу особливість розвитку державної символіки доби визвольних змагань 1917–1921 рр. – це її спадкоємність, адже символіка, прийнята в ході дискусій Центральною Радою, уточнювалась, удосконалювалась при Гетьманаті, ЗУНР, Директорії,

але основні її атрибути залишались незмінними на всіх етапах цієї доби. Друга особливість історіографії проблеми полягає в тому, що вона, на наш погляд, недостатньо персоніфікована.

Джерела та література

1. Паучок В. К. Етногенез українського народу і становлення національної символіки. Тернопіль, 1993. 200 с.

2. Кульчицький С. Символи сучасної Росії. *Історія України*. 2001. № 2. С. 11–13.

3. Битинський М. Державні інсигнії України. *Записки Українського Науково-дослідного інституту Родознавства та Знаменознавства*. Т.І. 1949. С. 46–47; Міллер М. Інсигнії. *Енциклопедія Українознавства*. Львів, 1994. Т.3. С. 870.

4. Різниченко В. Національний колір України: В справі українських національних емблем. Звенигородка, 1917. 15 с.; його ж. Герб України. *Шлях*. К., 1918. №3. С. 53–59; Леонід К. В справі герба України. *Шлях*. 1918. Ч.2. С. 33–40; Назарук О. Формальні проблеми української державності: герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги. К.: Вернигора, 1919. 32 с.; Цегельський Л. До питання українського державного гербу. *Українське слово*. Львів, 1918. № 11, 12, 14, 15, 16 та ін.

5. Різниченко В. Герб України: (В справі українських національних емблемів). Звенигородка, 1917. 15 с.

6. Скотинський Т. Герб України. *Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1928 р.* Львів-Київ, 1927. С. 49–53.

7. Онацький Є. Наше національне ім'я. Наш національний герб. Б. м.: Перемога, 1949. 40 с.

8. Грушевський М. Про гербові знаки України. *Народна воля*. 1917. 3 вересня; його ж. Державний герб України. *Народна воля*. 1917. 12 листопада; його ж. Український Державний герб. *Народна воля*. 1918. 15 лютого та ін.

9. Климкевич Р. О. Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики. *Український історик*. Нью-Йорк – Мюнхен, 1966. №1–2 (9–10). С. 82–90.

10. Буяк Б. М. Грушевський та проблеми української національної символіки. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного інституту*. Серія: історія. Вип. V. Тернопіль, 1997. С. 55–56; Гайдай О., Хаварівський Б. Михайло Грушевський і українська боністика. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного інституту*. Серія: історія. Вип. V. Тернопіль, 1997. С. 171–174; Траф'як М. Михайло Грушевський про герб України. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного інституту*. Серія: історія. Вип. V. Тернопіль, 1997. С. 56–61.

11. Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля. К., 1989. 33 с.

12. Грушевський М. С. На порозі Нової України: Гадки і мрії. К., 1918. 120 с.

13. Ульяновський В. І. Державні символи України. К., 1991. С. 3–7.

14. Національна символіка. Книга I. К., 1990. 50 с.

15. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Ужгород, 1932. Т. 1. 437 с.

16. Сергійчук В. Доля української національної символіки. К.: Знання, 1990. 48 с.

17. Вістник Ради народних міністрів Української Народної Республіки. К., 1918. № 16.

18. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Інсбрук, 1960. 720 с.

19. Національна символіка незалежної України. Черкаси: ЧПІ, 2001. 41 с.

20. Гломозда К., Яневський Д. Українська національно-державна символіка: особливості історичної традиції. *Філософська і соціологічна думка*. 1990. № 2. С. 107–114.

21. Андрусак М. Прапор. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. К., 1994. Т. I. С. 32–33.

Хроніка непокори. Повстання проти влади в Києві в 1917–1920 роках

За 39 місяців, від березня 1917 до червня 1920 року, влада в Києві змінилася 14 разів – тобто в середньому швидше, ніж раз на три місяці [1, с. 9]. Одним із перших, хто озвучив цю цифру, був Михайло Булгаков. У його фейлетоні “Київ-город”, написаному в 1923 році, правильному твердженню (“я точно могу сообщать, что их было 14”) передувала фраза: “[П]о счету киевлян, у них было 18 переворотов” [2, с. 794]. Ця завищена цифра виникла, ймовірно, не випадково. На наш погляд, вона відображає той факт, що, крім власне переворотів, тобто змін влади, у Києві в ці роки мали місце неодноразові *спроби* повалення чинної влади – причому деякі з них були тією чи іншою мірою близькі до успіху.

Перший із чотирнадцяти київських переворотів (Лютнева революція) став наслідком подій у Петрограді. Другий (прихід до влади Центральної Ради, проголошення УНР) так само був спровокований подіями в Петрограді (Жовтневою революцією), але безпосередньо здійснений у самому Києві. П’ятий (гетьманський переворот, проголошення Української держави) був здійснений місцевими силами, але за активної підтримки зовнішньої сили (німців). Решта одинадцять – спричинені входом у місто збройних сил іззовні. Тут ми розглянемо питання: окрім цих випадків, коли, чому і як самі кияни, *зсередини*, намагалися позбутися поточної влади, і чому ці спроби не були успішними?

Лютнева революція в самому Петрограді була ініційована зсередини: відбулося повстання, безпосереднім поштовхом до якого став дефіцит хліба [3]. Примітно, що в Києві в ці самі дні, наприкінці лютого (за старим стилем) 1917 року, сталися

свої заворушення, також на ґрунті нестачі хліба, однак тут до відкритого бунту проти влади не дійшло [4, с. 10–11].

Одразу ж після падіння самодержавства в Києві була заснована Центральна Рада – майбутній український парламент. Протягом наступних двох місяців стали очевидними її розбіжності з загальноросійським Тимчасовим урядом (Рада наполягала на якнайшвидшому оголошенні автономії України, з чим Петроград не погоджувався), але до відкритої непокори спочатку не доходило. Втім, перше збройне повстання в Києві (невдале) здійснили солдати українського полку. Йдеться про так званий путч полуботківців, 4–6 (17–19) липня 1917 року. Фактична сторона подій добре з'ясована: повсталі дійшли від Шулявки до центру міста, але розвинути успіх не змогли через брак сил. Точна ж їх мотивація невідома. За однією з версій, вони мали намір передати владу Центральній Раді, за іншою – їх дії були інспіровані більшовиками; на користь цієї версії говорить те, що тими самими днями більшовики перший раз – так само невдало – спробували захопити владу в Петрограді [4, с. 113–122].

Достеменно відомо, що саме більшовики ініціювали наступні три спроби повалити владу в Києві. Перша відбулася безпосередньо після жовтневого перевороту в Петрограді й вилася в так званий “трикутний бій” – збройне зіткнення на вулицях Києва за участю більшовиків, військ штабу Київського військового округу (які захищали вже фактично позбавлений влади Тимчасовий уряд) і військ, вірних Центральній Раді, 29–31 жовтня (11–13 листопада). Більшовики фактично виграли бій, але скористатися своїм успіхом не змогли [4, с. 188–200]. “Вакуум влади”, що утворився, був швидко заповнений: фактичною владою стала Центральна Рада. Через декілька днів, 7 (20) листопада, це було зафіксовано III-м Універсалом, який проголосив створення УНР.

Більшовиків це, природно, не влаштувало. Другий раз вони спробували підняти збройне повстання в Києві в останніх

числах листопада. Але вони не зуміли зберегти свої плани в таємниці, і Центральна Рада вміло зіграла на випередження: у ніч проти 30 листопада (13 грудня) українські війська роззброїли більшовизовані частини, і повстання закінчилося, не розпочавшись [4, с. 271–280].

Третя спроба більшовиків захопити владу відома як Січневе повстання. Основним центром його став завод “Арсенал”, але важливими осередками були також робочі райони (Поділ, Шулявка, Деміївка, Солом’янка). Бої в місті точилися близько тижня, з 16 (29) січня до 22 січня (4 лютого) 1918 року. Повстанці не досягнули своєї мети через нечисленність сил і відсутність координації між різними осередками. Українські війська, також нечисленні (кілька сот бійців), провели вдалий штурм “Арсеналу” (це була перша перемога Симона Петлюри як воєначальника) і впоралися з повсталими в інших районах (останні бої відбулися в районі залізничного вокзалу) [4, с. 362–401]. Однак тепер уже українцям не вдалося скористатися військовим успіхом: через кілька днів Київ захопила армія під командуванням Михайла Муравйова, і в місті запанували більшовики.

Останні відразу ж вдалися до терору (який вони розглядали, зокрема, як помсту за придушення Січневого повстання), але зчинити їм організований опір населення не встигло. Більшовиків вигнала з Києва німецька армія (за підтримки української, далеко не такої численної). Було відновлено владу Центральної Ради, проте фактично почалася німецька окупація України [5]. Наступний переворот – прихід до влади гетьмана Скоропадського, проголошення Української Держави 29 квітня 1918 року – формально був організований силами українців (гетьмана “обрали” на з’їзді хліборобів у Києві), але фактично був, поза сумнівом, інспірований німцями.

Гетьманська влада, у свою чергу, незабаром викликала незадоволення населення. Але воно було в основному зосереджене в селах (оскільки нова влада, за підтримки тих самих нім-

ців, скасувала соціалістичні експерименти Центральної Ради в аграрній сфері). У Києві, навпаки, настав відносний добробут. Тож влада гетьмана впала в результаті повстання (його так і назвали – Антигетьманське повстання), але його центром був не Київ.

На зміну гетьману, у грудні 1918 року, прийшла Директорія; їй на зміну, у лютому 1919 року – знову більшовики. Останні, як і роком раніше, активно зайнялися викоріненням супротивників своєї влади. Не дивно, що охочих скинути цю владу виявилось чимало. Найвідоміший епізод – Куренівське повстання 9–10 квітня 1919 року. Воно почалося в північних передмістях Києва (Межигір'ї, Вишгороді, Петрівцях), але повстанці швидко проникли в Київ, оволоділи Куренівкою й частиною Подолу. Їхній лідер, отаман Ілько Струк, стверджував, що “[в] Києві Українська Управа по моєму наказу вивісила на помешканні Мійської Думи Український прапор” [6, с. 475–476] (втім, незрозуміло, що таке “Українська Управа”, через що все твердження слід поставити під сумнів). Однак більшовики швидко мобілізували свої сили та придушили повстання.

За твердженням тодішнього голови Всеукраїнської ЧК Мартина Лациса, у Києві навесні-влітку 1919 року було також розкрито “контрреволюційну змову в авіапарку” та “змову петлюрівців”, організаторів цих змов – розстріляно [7, с. 26–27]. І тут виникають запитання (більшовики, як відомо, вміли знаходити не тільки справжніх ворогів, але й уявних), хоча факт наявності значної кількості незадоволених радянською владою сумнівів практично не викликає.

Наступна влада – Збройних сил Півдня Росії (Добровольчої армії, білогвардійців), восени 1919 року – також була не дуже популярною серед населення України. За твердженням Михайла Ковальчука, “наприкінці 1919 р. повстансько-партизанський рух на Київщині став головним чинником дестабілізації

денікінської влади в регіоні” [8, с. 191]. Однак, як і у випадку з владою гетьмана Скоропадського, сам Київ не був осередком цього опору. Причина, на наш погляд, та сама: сільське населення мало більше підстав для невдоволення владою, ніж міське (хоча у випадку з гетьманом, вочевидь, більше через соціально-економічні чинники, а у випадку з білогвардійцями – через національні). Щоправда, повідомлялося, нібито в перших числах жовтня (за старим стилем), коли білогвардійці на декілька днів відступили від Києва під напором більшовиків, кияни обстрілювали відступаючих бійців Добровольчої армії з будинків (у першу чергу звинувачували в цьому євреїв). У газетах опублікували цілий ряд адрес, звідки нібито велася така стрілянина [9] – проте перевірка показала, що всі ці адреси були фальшивими. Отже, є сумніви, чи опір в такій формі взагалі мав місце.

Більшовики знову прийшли до влади в грудні 1919 року. На цей раз, за спогадами Олексія Гольденвейзера, “никаких репресій не було. Че-ка несколько присмирела” [10, с. 275]. Відповідно, і масштабного спротиву цій владі в Києві, наскільки можна судити, не було. Щоправда, коли наприкінці квітня більшовики знову пішли, на цей раз під напором поляків, то, за Давидом Заславським, “[б]ольшинство населения не жалело об уходе советской власти” [11, с. 10]. Він же стверджував, що взаємини населення з польською владою були подібними до таких за гетьмана або білогвардійців: у Києві було відносно спокійно, а “[к]рестьяне с недоверием, с враждой встречали польскую армию” [11, с. 29].

Отже, інтенсивність опору владі в Києві в 1917–1920 роках спадала з часом: спочатку були повстання та спроби таких, потім – не більше ніж пасивний опір. Більшовики спочатку були ініціаторами непокори, а згодом – коли прийшли до влади – стали основною її мішенню.

Джерела та література

1. Машкевич С. Два дня из истории Киева. Киев: ВАРТО, 2010. 160 с.
2. Булгаков М. Полное собрание пьес, фельетонов и очерков в одном томе. Москва: Альфа-Книга, 2010. 1087 с.
3. Ход революционного движения в Петрограде // Биржевые ведомости. 1917. 5 марта.
4. Машкевич С. Киев 1917–1920. Т. 1. Прощание с империей. Харьков: Фолио, 2019. 461 с.
5. Машкевич С. Німецька окупація Києва в 1918 році (за даними німецьких джерел) // Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 29 березня 2017 р.) Київ: Фоліант, 2017. 502 с.
6. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. Київ: Правда Ярославичів, 1998. 615 с.
7. Лацис М. Два года борьбы на внутреннем фронте. Москва: Государственное издательство, 1920. 88 с.
8. Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.) Київ: Стилос, 2012. 352 с.
9. Стрельба из домов // Вечерние огни. 1919. 5 октября. № 39. С. 2.
10. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.) // Архив русской революции, издаваемый Г. В. Гессеном. Т. VI. Берлин, 1922. 368 с.
11. Заславский Д. Поляки в Киеве в 1920 году. Петроград: Былое, 1922. 47 с.

Київські адреси дипломатичного представництва Фінляндії у 1918 – на початку 1919 року

Невдовзі по прийнятті Парламентом Фінляндії закону про зовнішні дипломатичні представництва, 26 липня 1918 р. за поданням міністра закордонних справ Отто Стенрота Сенат Фінляндії призначив доктора філософії Германа Гуммеруса тимчасовим дипломатичним представником для особливих доручень (*agent diplomatique en mission spéciale*) при уряді Української Держави у Києві.

Заснування фінського дипломатичного представництва в Україні мотивувалася тоді торговими інтересами. Фінське керівництво хотіло імпортувати з України продукти харчування, в першу чергу цукор, а експортувати папір [5, с. 147].

Герман Гуммерус приїхав до Києва 22 серпня 1918 р. За його спогадами «Після урочистої зустрічі на вокзалі й коротких промов нас відвезли на державних автомобілях до готелю Гладинюка на Фундуклеївській вулиці, де для нас були заброньовані номери» [1, с. 54].

Отже, цей київський готель ненадовго став першим місцем розташування дипломатичного представництва Фінляндії в Україні.

Готель був розташований за адресою Фундуклеївська, 8 (зараз Б. Хмельницького, 8) і належав до найкращих готелів Києва кінця XIX початку – XX ст. Його почали будувати наприкінці XIX ст. за проектом, складеним у 1888 р. архітектором В. Ніколаєвим, а завершив будівництво архітектор О. Кривошеєв у 1892 р. Замовником проекту і власником домоволодіння був Г. Гладинюк – відомий київський підприємець і добродійник. Готель містився на двох верхніх поверхах, а на першому були ресторан і торговельні приміщення [4, с. 1751].

Колишній готель Григорія Гладинюка

Будинок був зведений у неоренесансному стилі з елементами цегляного стилю і став важливою містобудівною ланкою забудови вулиць Фундуклеївської (Б. Хмельницького) та Ново-Єлизаветинської (Пушкінської).

На час приїзду Германа Гуммеруса ситуація з місцями у київських готелях була дуже скрутною. За спогадами Г. Гуммеруса «До міста приїхало 100 тисяч біженців з північних губерній, які опинилися під владою більшовиків. У готелях неможливо було зняти навіть найскромніший номер, якщо не даси чималого хабаря порт'є, або не увійдеш в аналогічні зносини з німецькою чи українською владою. З їхньою допомогою можна було «бронювати» номер. Це часто означало, що попереднього мешканця без жалю виганяли на вулицю» [1, с. 55].

У готелі Гладинюка Г. Гуммерус пробув лише декілька днів, оскільки будинок зайняла німецька установа.

Другим місцем, де розташувалось дипломатичне представництво, Фінляндії, став готель «Марсель», який знаходився на Бібіковському бульварі, 3 (зараз бульвар Тараса Шевченка).

Колишній готель «Марсель»

Цей готель був значно нижчого класу. За спогадами Дмитра Дорошенка це був готель «другого, коли не третього сорту, де звичайно знаходять собі притулок веселі дівчата та їх кавалери» [2, с. 287]. До того ж, за спогадами Г. Гуммеруса дипломатичне представництво Фінляндії розмістили «у неприємному для мене сусідстві з номером консула Росії. Відтак я змушений був заявити про те, що негайно повернуся додому, коли не отримаю іншої квартири» [1, с. 75]. Дійсно, у 1918 р. тут працювало Російське генеральне консульство, а у травні – жовтні цього ж року – Російська мирна делегація, на чолі Християном Раковським.

Скарга подіяла і Г. Гуммеруса переселили до значно кращого готелю «Франсуа» на вулиці Фундуклеївській, 17. Пізніше він згадував: «Я мав у своєму розпорядженні одну кімнату, яка

була одночасно і спальнею, і приймальною, і канцелярією посольства. Газета «Svenska Tidningen», що виходила в Гельсінкі, опублікувала коротке жартівливе повідомлення про те, як поважні дипломати прийшли у гості, а в цей час посол Фінляндії лежав хворий за ширмою. Проте вже мусили обходитися, як могли. В усякому разі, життя було змістовним і цікавим. У готельному ресторані ми смачно їли. Магістр Алфтан по приїзді не зміг знайти собі номер, і йому довелося спати на підлозі у моєму. Але ми сприймали це з гумором. Умови, в яких жили інші зарубіжні дипломати, були набагато кращими» [1, с. 75–76].

Готель «Франсуа»

«Франсуа» був респектабельним готелем з комфортабельно мебльованими за зразком першорозрядних закордонних готелів номерами. За часів Української Держави у квітні – грудні 1918 р. тут працювало Морське міністерство.

На жаль, цей будинок не зберігся. Наприкінці 1980-х років його почали реставрувати, але натомість вщент зруйнували. Зараз на його місці знаходиться бізнес-центр «Леонардо».

І, нарешті, останнім недовготривалим місцем перебування дипломатичного представництва Фінляндії в Україні став особняк М. П. Шестакова. Докладно про історію та архітектуру цього будинку можна прочитати у книзі Друг О. М. та Малакова Д. В. «Особняки Києва» [3, с. 259–263].

Колишній особняк Михайла Шестакова

Герман Гуммерус згадував: «Після від'їзду німців звільнялося багато будинків, які займали їхні установи. Серед них був і чудовий особняк на вулиці Левашовській, 12 (зараз Шовковична, 14 – В. П.) у Липках. Він належав графині Уваровій, яка тоді жила в Парижі. В будинку знаходився німецький залізничний центр. Я домовився з його директором майором фон Фельзенном, щоб після евакуації він залишив будинок у моє розпорядження. Особняк був побудований у стилі неокласицизму з колонами на фасаді. В ньому було вісім кімнат на першому поверсі, які призначалися для прислуги, чотири на другому і вісім на третьому (тут Г. Гуммерус помилився. Будинок був двоповерховим – В. П.). Управляючий графині зрадив, коли дістав можливість здати будинок в оренду фінському посольству у такий неспокійний час. Мабуть, під охороною фінського прапора життя здавалося безпечнішим. Плата була до смішного малою. Кімнати були повністю умебльовані, причому частково

дорогими меблями. На стінах висіли картини найкращих російських художників. У залізничного центра я придбав фарфоровий і скляний посуд, господарчі товари, скатертини та багато інших корисних речей. Будинок був ніби спеціально створений для посольства. У ньому було достатньо місця і для голови місії і для співробітників. За величезним столом у залі могло розміститися принаймні 36 осіб. В розкішно умебльованій бібліотеці на вікнах були шовкові штори з цінними мереживами, у стіні – сейф. З меблями німці поводитися обережно. Рояль «Стейнвей» був у відмінному стані, хоча від частого використання стрій зовсім розладнався. Чудові килими зберігалися на першому поверсі у гувернантки-французенки, яка залишилася охороняти будинок після від'їзду хазяйки. У будинку була система опалення, і мені вдалося дістати партію кам'яного вугілля. 18 січня ми переселилися» [1, с. 147–148].

Через 10 днів у зв'язку з наступом з'єднань Червоної армії дипломатичне представництво Фінляндії було змушене евакуюватись з Києва і більше до міста не повернулось.

Джерела та література

1. Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві. / Пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка. – К.: Академперіодика, 2018. – 168 с.

2. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 543 с.

3. Друг О. М., Малаков Д. В. Особняки Києва. Київ: «Кий», 2004. – 824 с.

4. Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. / Голов. редкол.: В. Смолій та ін. – К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999–2011. Київ: Кн. 1, ч. 3. – С. 1217–2197.

5. Ремі Й., Пилипенко В. Дипломатичні відносини між Україною і Фінляндією у 1918–1921 роках // Етнічна історія народів Європи. 2008. Вип. 24. – С. 146–157.

**Борис Лазаревський – Галина Кузнєцова:
київська ностальгія паризьких емігрантів
(за матеріалами «щоденників» 1928–1933 рр.)**

Джерелами розвідки є матеріали двох «щоденників», які вели у Франції в еміграції Б. Лазаревський та Г. Кузнєцова, обидва письменники, кияни. Коротко про них. Борис Лазаревський є сином Олександра Матвійовича Лазаревського (1834–1902) – видатного українського історика та джерелознавця, одного із засновників журналу «Киевская Старина», людини близької до Тараса Шевченка. За місцем служби батька сім'я переїхала до Києва у 1880 р. Тут Борис закінчив 2 гімназію, пройшов курс навчання у Колегії Павла Галагана, здобув юридичну освіту в Університеті Св. Володимира.

Виявивши літературний таланти, почав друкуватися 1894 року в газеті «Киевлянин», досить швидко став популярним російським белетристом, в оповіданнях якого переважала українська тематика та образи. Зібрання творів у 7 томах витримало два накладу (СПб, 1911–1916). Не забував Борис Лазаревський і про своє українське коріння. Його критичні нариси з'являються на шпальтах місячника «Киевская старина» 1902 р., у Севастополі, де служить у військово-морському суді, виступає на вечорі пам'яті Т. Шевченка 17 (4) лютого 1902 р. Служив і у Владивостоці, обіймаючи посаду прокурора у морських справах під час російсько-японської війни 1904–1905 рр.

У 1918 році – у розпорядженні Українського військового прокурора та офіцер для доручень при військовому міністрі Української держави. У 1919 році за Директорії УНР служив у Севастополі, Миколаєві та Херсоні. Шлях до Парижа був непростим: залишений назавжди із відступом Директорії Київ, денікінський Ростов-на-Дону, професія квиткового контролера на французькому рейсовому пароплаві Батум – Марсель, далі –

Константинополь, Берлін, Прага, Ніцца, Париж, де Лазаревський остаточно оселився у 1927 році і прожив до своєї раптової смерті у поїзді метро у 1936 р.

«Щоденники» Б. Лазаревського – унікальні історіографічні джерела, він їх вів протягом всього життя, уклавши, за деякими підрахунками, близько 60 томів. Кожен том охоплює один або декілька років. Вони зберігаються у різних архівах та книгосховищах Російської Федерації, Літературному архіві Музею національної писемності у Празі. Розвідка ґрунтується на матеріалі тому із записами від 1 листопада 1927 р. і до липня 1929 р. Цей грубий зошит у палітурці із чорної шкіри з тисненими золотом літерами: «MA VIЕ». «Paris 1927–1928» є власністю автора статті, сімейною реліквією, знайденою у 1945 р. нашим дідом, у м. Крайова (Румунія), де спецкор армійських газет «переглядав літературу, що була награбована фашистськими окупантами в приватних та публічних бібліотеках». Своім змістом і наповненням «щоденник» повторює і продовжує традицію попередніх років. Листи, листівки, фотографії, малюнки, записи-автографи, газетні вирізки (рецензії, відгуки на твори та публікації) – це все вклеєно поміж записів самого Бориса Лазаревського.

Тут саме нас і зацікавили, поміж іншого, матеріали на київську тематику і, головне, листи і записки Г. Кузнецової до Б. Лазаревського, фрагменти яких публікуються вперше.

У контексті теми розвідки ми звертаємось, звісно, і до знаменитого «Грасського щоденника» Г. Кузнецової, виокремивши з нього київські рядки, зміст яких стає краще зрозумілим із листування з Лазаревським.

Галина Миколаївна Кузнецова народилась у 1900 р., 1918 – закінчила в Києві першу жіночу гімназію Плетнєвої, в 1920 р. разом з чоловіком, білим офіцером, виїхала до Константинополя, звідти до Праги, а в 1924 р. оселилася в Парижі. Писала вірші і прозу, з 1922 р. її публікації стали з'являтися в емігрантській пресі, журналах, їх помітила критика. У 1926 році стався «сонячний удар» при зустрічі з Буніним, Кузнецова роз'їхалася з

чоловіком. З 1927 р. жила разом з сім'єю і домочадцями Буніна в Грассі, періодично навідувались у Париж.

Мрія Г. Кузнецової стати відомою письменницею так і не здійснилась у той час, попри успіх окремих оповідань і віршів, літературна слава прийшла до неї лише з публікацією «Грасського щоденника» у 1967 р. у Вашингтоні. «Щоденники» Лазаревського і Кузнецової ведуться майже синхронно. Обидва починають записи у 1927 р., ми не знаємо про інтенсивність їх творчого та дружнього листування з 1930 до 1933 р., але з отриманням Нобелівської премії Буніним, у житті Кузнецової новий карколомний поворот, записи завершуються, як і контакти дописувачів.

Перейдемо до джерел. **«Грасський щоденник»:**

[7 вересня 1928]

«На бульваре в Ницце, в идущей навстречу худой светлотовалосой женщине с бледным лицом и нарисованными, изломанными, мучительно тонкими бровями, узнала актрису Соловцовского театра, Янову. Вспыхнуло в душе то, что было давно-давно... Она – на сцене, в каких-то необыкновенных, вычурных, сложных туалетах, она на Крещатике, в прекрасный весенний день, в большой шляпе с поднятым впереди краем, под прозрачной светлой вуалью, прижавшей ей слегка ресницы, взгляд ее сквозь эту вуаль... Цикламены, которые посылали ей мы с моим женихом, живущим у ее родственников, которые и просили его послать ей цветы ко дню Ангела, а главное, та зима, воздух той зимы, снег, Киев, радостное возбуждение во всем моем существовании – ведь мне шел восемнадцатый год, я была невестой, я была влюблена в какую-то будущую, ожидающую меня жизнь...» [1, 84]*

[6 березня 1930]

«В этом году часто ухожу одна из дома на час, на полтора. Вчера зашла в церковь на гие Дарю. Службы еще не

* Варвара Янова відома актриса театру і кіно дореволюційної доби (Петербург, Київ) та еміграції (у Парижі з 1920 р.)

было. Остывший ладан, лампадки, которые по три зажигал и на блоке подымал сторож, – как все это пахнет детством, юностью. Гимназические увлечения, потом Дима-муж как-то связаны с этим запахом и лампадками. А главное – дед и детство! И как это было давно! ... Во мне произошли десятки изменений, но, должно быть, сердцевина души не меняется. Должно быть, во мне жива девочка из Печерска, только обросла какими-то новыми образованиями, как дерево – кольцами древесины и коры». [1, 141–142]

[15 квітня 1933]

«Вчера на минуту задремала перед обедом и представила себе «детский» Киев. Какой уют, безопасность, сказочность в детстве! Каждое самое малое ощущение приобретает особый смысл, в каждое хочется войти в самую середину, поворачиваться в нем, почувствовать все своим теперешним, «знающим» существом». [1, 289]

[17 квітня 1933]

«За эти два праздничных дня истинно хорошее – только промежутки между сборищами, питьем, едой и сором разговоров. Истинно же прелестное – ветки и запах белой сирени, положенной на приборы у Самойловых... Наш сад, первый мой сад в жизни, был полон сирени. Я не знала тогда, что буду любить ее потом... Сирени было так много в Киеве, что ее не считали благородным цветком. Но вот теперь, в постоянной разлуке с предметами моей первой жизни, я испытываю к ней какое-то благодарное, нежное, сложное чувство. И в запахе ее есть что-то возвышенное». [1, 290]

«МА VIЕ». «Paris 1927–1928» :

Поштова листівка Г. Кузнецової до Б. Лазаревського
[21. 03. 1928, Грасс вілла Бельведер]

«Благодарю Вас за все ваши добрые и ласковые слова, за внимание, столь редкое в наше время. Получить такое внима-

тельное письмо теперь редкость. Очень надеюсь получить Вашу книгу: от самого автора. Еще раз сердечно спасибо. Вы меня очень тронули. Галина Кузнецова».*

[2, листівка вклеєна між с. 55 і 56]

Лист Г. Кузнецовой до Б. Лазаревського
[6. 04. 1929, Грасс вілла Бельведер]

«Вы меня неизменно трогаете вниманием – а как это редко в наши дни и особенно в нашем городе. Все так разрознены так думают только о своем и о себе, всем так все все равно.. Последний «рассказ» не рассказ, а отрывок из повести, начатый два года назад.. «Спутницу» прилагаю. В ней начало опять в Киеве. Вы очень родным звуком говорите о нем. Да все это так и лоза, торчащая из мутной быстрой воды и кресты Аскольдовой и лодки у Добровольского – какой родиной повеяло на меня от одной этой напomenной Вами фамилии! У нас была своя лодка, шлюпка, называлась она «Галина» и стояла она у водокачки – на этом берегу напротив дачи Марголина – помните? Мы с дедом пропадали на Днепре целыми днями и это он, без слов, выучил меня любви ко всем красотам и запахам и медовым цветам и всему всему, чего не опишешь.. Видите, Вы во мне задели самую дальнюю струну.. Хотя, с другой стороны, я боюсь возвращения. А что если бы нам с Вами да стало там тесно? Спасибо Вам за многое, то о чем не говорится. Храни Вас бог. Галина К.». [2 , 348]

* 1928 р. був найбільш плідним у творчості письменника часів еміграції, він видає збірки оповідань «Голос родини», «Грех Парижа», «Новые рассказы» де відчутні мотиви ностальгії за Україною і Києвом. У щоденнику є список осіб, яким Б. Лазаревський розіслав одну зі своїх паризьких збірок (наводимо деякі з них): «Бунин и Галина, библиотека Ниццы, Эррио (прем'єр-міністр 1924–1925, міністр освіти Франції 1928), Савченко и Билибину, Гинцбургу особенно, Г. Струве, Айхенвальду, Юркевичу, Масарику (президент ЧСР), Милюкову..». [2 , 341–342].

Чи має ностальгія Б. Лазаревського щось спільне чи схоже з почуттями його грасської знайомої? Досвідченому, вже не молодому чоловікові, якого життя поводило по усіх усюдах, звісно не притаманна романтична ностальгія. Спогади про юність, гімназичні і студентські роки давно відійшли у минуле. Він назавжди запам'ятав жорстокість і підлість революції, жахи терору і не має жодних ілюзій до повернення назад.

У «Щоденнику» за 17 березня 1929 р. вкlesно газетну вирізку про оборону Порт-Артура, в якій згадуються генерал Роман Сидорович Кондратенко (1857–1904), інженер-полковник Сергій Олександрович Рашевський (1866–1904), командувач 28-м стрілецьким полком Генерального штаба підполковник Науменко (? – 1904 рр.) та інші загиблі. Тут же Борис Олександрович записав: *«Неделю назад вспоминали 25-ю годовщину падения Порт-Артура. Вспомнил и я, сколько украинской крови пролилось за Россию... И каких людей крови. Ведь фамилии Кондратенко, Науменко и Рашевский – совсем не похожи на фамилию Куропаткин; даже сами эти люди считали себя русскими; – много, много дала Украина России... А что получит в благодарность? Так мы не увидим. Внуки увидят... А гвардейская кавалерия, а гвардейская пехота.... – 75% украинцев полягли и в благодарность получили большевиков из Петербурга и из Москвы, но не из Киева и не из Полтавы...*

Ах какие люди зря погибли! Совсем совсем зря. А Владимир Павлович Науменко ... мой учитель расстреляный в Киеве. За что?» [2, 269 за 1929 р.]*

* Володимир Павлович Науменко (1852–1919) – український педагог, філолог, громадський діяч ... викладав словесність у Другій київській гімназії, колегії Павла Галагана.

У березні 1917 року протягом двох тижнів тимчасово очолював Українську Центральну раду до повернення із заслання Михайла Грушевського. Міністр освіти та мистецтв в останньому уряді гетьмана Павла Скоропадського ... Заарештований 7 липня 1919 року ЧК, протягом 24 годин засуджений та розстріляний за «контрреволюційну діяльність».

24.02.1929 р. Б. Лазаревський вміщує свій відгук на концерт першого і єдиного у довоєнний час туру хорової капели «Думка» з радянської України в Парижі, на якому був присутній:

«Вышли дівчата и парубки в странных костюмах, в костюмах будущей Украины. Белые платья и внизу вышит кусок плахты. Чоловіки в украинских сорочках, но вышитых неярко и в длинных черных штанах. ...Интересно но почему то больно. Если бы отец мой встал из гроба и взглянул на Гиривку или зашел бы в Украинскую академию наук в Киеве, то вероятно припомнил нечто позабытое. Пение... «Світе та не гріє». Техника и дисциплина колоссальные, но не слышно народных мелодий или они так обструганы, что от них ничего не осталось. В антракте .. исполнили «Интернационал», но на него никто не обратил внимания, а раздались голоса с требованием «Заповіт!». Городовенко подумал и без слов и движений сказал своему хору «Заповіт». Многие и я в том числе встали.

Страшно, страшно было думать что все эти несчастные должны вернуться в Киев под власть московского Кремля... Ах как они придушены. Никогда при царях не были так придушены. Ни одной улыбки... Хор Кошица гулял в антрактах среди публики, подходили в партер, разговаривали с публикой о костюмах. А эти что – солдаты в отказ. Страшная картина. Механизм пения идеален, но души казацкой нет, ни одной мелодии церковной, – ведь все хоры пошли из Киевского Братского монастыря». [2, 257–258]

Туга за батьківщиною постійно звучить у записах Лазаревського. Київ для нього лише частина України, в якій такими саме рідними є і Конотоп, і Полтава, і батьківська садиба у Гирявці, пов'язані із роками дитинства. Доволі часто в своїх записах письменник звертається до образу батька, який завжди залишався для нього моральним авторитетом, ідеалом українця.

У запис від 20.11.1927 р. вклеює замітку з російської емігрантської газети з інформацією про останнє число київського журналу «Україна», присвяченого 25-річчю від дня смерті

Олександра Лазаревського, де говориться що в номері вміщені статті про небіжчика М. Грушевського, М. Василенка, К. Лазаревську, І. Житецького.. [2, 7 за 1927 р.] Через два місяці, 25.01.1928 р., Лазаревський отримує від друзів фотокопію журналу, про що робить запис : *«...к стыду моему многие сведения об отце я узнал только отсюда, через 25 лет.. Великое волнение испытал я глядя на его портреты, на кабинет Подлипский. Огромной учености и чистоты был мой отец, я – совсем иной. Жадно, жадно читал я эти листы...»*. [2, 17а за 1928 р.]

То що ж зблизило, хоч і на короткий час, у французькій еміграції Бориса Лазаревського і Галину Кузнецову таких, на перший погляд, різних і за віком, і за життєвим досвідом та уподобаннями людей? Думаємо, що в теплих почуттях один до одного не останню роль відіграло їх київське минуле.

Джерела та література

1. Кузнецова Г. Н. Грасский дневник / Книга о Бунине и русской эмиграции. – М.: Аст, 2017. – 464 с.
2. Лазаревський Б. О. Паризький щоденник: «МА VIЕ». «Paris 1927–1928».

Володимир Сергійчук (м. Київ)

Втрати Київщини в 1932–1933 роках

Трагедія Голодомору-геноциду 1932–1933 років боляче зачепила Київщину. Одна з найбільших областей УСРР вона і зазнала чи не найбільших втрат серед усіх регіонів України. На жаль, через знищення більшовицькою владою великого масиву статистичних документів улітку 1941 року досі не встановлено

конкретних даних про кількість жертв столичної області навіть і в її нинішніх межах, хоч останнім часом і з'явилося чимало досліджень на цю тему.

Незважаючи на відсутність і справді вкрай необхідних у цьому випадку статистичних матеріалів, зокрема, первинних даних обліку міського й сільського населення в 1931 році, а також результатів Всесоюзного перепису 1937 року, все таки необхідно максимально опрацювати ті первинні документи, які збереглися. Частина таких матеріалів переховується в Державному архіві Київської області, аналіз яких дає можливість відтворити рух населення в 1932–1934 роках, що необхідно для висновків з даної проблематики. Про це, зокрема, свідчать дані з нижченаведеної таблиці про кількість населення в районах Київської області станом на 1 січня 1932 і 1933 років, народжених у 1933, померлих тоді, в тому числі до 1 року, відтак залишок на 1 січня 1934, різниця за 1932–1933 роки, а також довідка про нездані щомісячні звіти сільрад за 1933 рік:

Райони	1.1.32	1.01.33	нар. 33	пом.33	до 1 р.	1.01.34	+ - 32-33	Незд./звіти
Андрушівський	71,0	63.739	1.131	8.258	239	56.612	- 14.358	8
Бабанський	95,9	74.321	892	9.124	310	66.089	-29.811	18
Базарський	33,2	26.672	543	1.862	103	25.353	-7.847	10
Баранівський	49,0	50.871	977	2.494	162	49.354	+354	19
Барашівський	34,5	29.252	608	3.312	104	26.548	-7.952	6
Барішівський	85,3	71.270	893	9.344	260	62.819	-22.481	14
Боришпільський	72,5	62.211	792	5.739	266	57.264	-15.236	16
Білоцерківський	144,0*	84.600	888	10.570	308	74.918	-22.482	80
Богуславський	140,6	106.739	1.196	16.118	298	91.817	-48.783	0
Борodianський	45,3	35.493	454	2.446	80	33.501	-11.799	14
Брусилівський	83,5	74.581	1.115	5.702	225	69.994	-15.306	5
Буцький	117,9	90.503	909	11.020	160	80.392	-37.508	47
Василківський	95,3	83.751	974	8.022	238	76.703	-18.597	36
Вищедубечанський	35,4	33.445	557	2.068	117	31.934	-3.466	4

* Включено і населення Білої Церкви, якого тоді нараховувалося 46,6 тисячі осіб.

Райони	1.1.32	1.01.33	нар. 33	пом.33	до 1 р.	1.01.34	+ - 32-33	Незд/звіти
Володарський	51,7	34.815	309	8.335	148	26.789	-24.911	28
Володарсько – Вол.	56,6	49.983	1.108	3.256	176	47.835	-8.765	28
Гельм'язівський	55,1	42.198	491	8.800	202	33.889	-21.211	7
Городницький	30,5	26.719	881	997	118	26.603	-3.897	32
Димерський	41,3	38.858	540	1.684	107	37.714	-3.586	3
Смільчинський	62,7	57.032	1.728	2.943	220	55.817	-6.883	23
Жашківський	50,4	41.568	662	5.189	76	37.041	-13.359	6
Житомирський	112,0*	31.432	653	1.593	147	30.492	- 4.408	0
Звенигородський	87,2	55.738	500	8.400	95	47.838	-39.362	11
Златопільський	50,5	39.669	341	4.871	107	35.139	-15.361	2
Золотоніський	91,6	62.664	864	5.640	172	57.888	-33.712	8
Іванківський	43,1	39.006	672	2.211	98	37.467	-5.633	28
Кагарлицький	58,1	49.077	642	5.784	163	43.935	-14.165	7
Кам'янський	122,4	101.821	1.245	11.212	294	91.854	-30.546	14
Канівський	87,2	64.200	840	8.903	112	56.137	-31.063	47
Київський	769,9**	142.718	2.222	8.252	453	136.688	-20.312	46
Коростенський	84,3	58.029	1.403	4.331	234	55.101	-29.199	8
Коростишівський	49,3	48.686	1.153	1.874	172	47.965	-1.335	10
Корсунський	94,3	77.178	861	6.692	166	71.347	-22.953	38
Лисянський	66,5	51.252	536	8.990	126	42.798	-23.702	12
Лугинський	36,7	35.618	786	1.759	134	34.645	-2.055	74
Макарівський	58,2	51.005	766	3.450	99	48.321	-9.879	14
Малинський	89,5	68.413	797	5.022	192	64.188	-25.312	95
Мархлевський	49,4	50.143	916	2.034	153	49.025	-375	80
Монастирищенський	72,4	61.887	1.143	8.664	301	54.366	-18.034	20
Народицький	41,5	39.638	695	1.532	101	38.801	-2.699	9
Новоград-Волинськ.	92,9	65.745	1.736	3.489	284	63.992	-28.908	35
Обухівський	80,7	69.445	674	8.195	128	61.924	-18.776	14
Овруцький	68,8	55.038	1.301	3.244	202	53.095	-15.705	15
Олевський	51,1	45.386	1.560	1.475	162	45.471	-5.629	5
Оратівський	50,8	41.791	593	7.491	125	34.893	-15.907	1
Переяславський	106,0	79.798	969	12.823	360	67.924	-38.076	26
Ім. Петровського	127,6	108.389	1.082	9.797	177	99.674	-27.926	9
Плисківський	56,3	45.995	556	7.975	108	38.576	-17.724	16

* Включено і населення Житомира, якого тоді нараховувалося 77,1 тисячі осіб.

** Включено і населення Києва, якого тоді нараховувалося 612,9 тисячі осіб.

Райони	1.1.32	1.01.33	нар. 33	пом.33	до 1 р.	1.01.34	+ - 32-33	Незд./звіти
Погребіщенський	70,4	60.174	884	7.477	123	53.581	-16.918	101
Попільнянський	96,8	85.351	969	11.101	180	75.219	-21.581	41
Потіївський	42,0	39.568	905	2.370	206	38.103	-3897	22
Пулинський	36,7	31.246	953	1.811	194	30.388	-6.312	5
Радомишльський	67,0	47.396	873	2.974	158	45.295	-21.705	38
Ржищівський	71,2	55.055	432	10.630	138	44.857	-26.343	29
Розважівський	43,5	36.383	572	3.492	183	33.463	-10.037	12
Рокитянський	102,5	82.316	894	10.958	136	72.252	-30.248	15
Ружинський	103,8	89.723	1.372	12.258	418	78.837	-24.963	33
Сквирський	106,7	96.516	1.154	12.801	302	84.869	-21.831	20
Словечанський	35,7	31.687	950	1.826	140	30.811	-4.889	12
Смілянський	130,0	87.029	1.048	9.884	245	78.193	-51.877	5
Ставищенський	65,9	51.106	604	10.179	132	41.531	-24.369	8
Тальнівський	108,6	91.688	1.023	8.774	120	83.937	-24.663	45
Таршанський	81,6	54.588	639	8.787	123	46.440	-35.160	7
Тетіївський	57,2	44.403	596	12.000	327	32.999	-24.201	12
Троянівський	49,3	42.969	956	4.326	199	39.599	-9.701	6
Уманський	144,0*	77.527	677	9.279	197	68.925	-34.575	13
Фастівський	81,6	54.689	471	6.130	93	49.030	-32.570	44
Хабнянський	40,1	33.157	471	3.051	117	30.577	-9.523	20
Христинівський	57,2	46.021	545	4.284	109	42.282	-14.918	27
Черкаський	147,5**	75.833	505	8.056	121	68.282	-29.118	20
Черняхівський	59,6	54.356	1.050	3.089	199	52.317	-7.283	34
Чигиринський	92,7	84.185	957	6.077	261	79.065	-13.665	0
Чорнобаївський	97,7	83.235	1.075	7.985	284	76.325	-21.375	14
Чорнобильський	70,5	58.268	1.172	2.138	179	57.302	-13.198	38
Шполянський	99,3	90.946	726	7.781	194	73.891	-25.401	8
Ярунський	38,7***							
Разом село	5.257,8	4.493.797				4.086.900	-1.396.961	1677
Міста	1.090,0	996.650	13.198	51.296	3.160	958.552	-131.448	
Разом	6.347,8	5.490.447				5.045.452	-1.489.709.	

[3; С. 6 – 8; 1; Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 1 – 108].

* Включено і населення Умані, якого тоді нараховувалося 40,5 тисячі осіб.

** Включено і населення Черкас, якого тоді нараховувалося 39,9 тисячі осіб.

*** Звітних даних про природний рух населення в Ярунському районі за 1933 рік не виявлено. – В. С.

У Київській області, як бачимо, абсолютні втрати в 1932–1933 роках – щонайменше 1.489.709 осіб (не здано в 1933 році 1677 місячних звітів з окремих сільрад, що значно зменшило смертність). До речі, ознайомлення з документами, що збереглися в Державному архіві Київської області, засвідчує, що ніяких змін у звітність після виявлення спеціальною перевіркою в 1933 році недообліку смертей не було внесено, відтак і донині тодішня офіційна статистика не дає реального результату про втрати, які повинні були бути зареєстрованими за місцем проживання в 1932–1933 роках.

І треба мати на увазі, що йдеться лише про зареєстровані смерті. Тут не враховані ті голодні, хто помер на теренах Росії чи Білорусі, куди вони подалися за хлібом, розстріляні радянськими прикордонниками на Поліссі, Збручі чи Дністрі, або втопився в цих річках через невміння плавати, або трупи яких по дорогах розтягнули здичавілі собаки, кого погубили канібали тощо.

Більш реальна картина смертності на Київщині постає зі звітів органів народної освіти про кількість учнів початкової школи в цей період. Скажімо, коли порівняти наповненість її на 1 січня 1932 року, тобто тих, хто прийшов до школи 1 вересня 1931 року, з тим контингентом, який учився після Голодомору 1932–1933 років, то бачимо значне зменшення учнів відповідних класів і в цілому в початкових класах. Особливо ж звертає на себе увагу порівняльний аналіз наповненості 1 класів у 1931–1932 навчальному році з відповідними показниками в 1934–1935 – йдеться про ті райони тодішньої Київської області, документи вже яких виявлені. Наприклад, якщо 1931 року в перші класи в Бориспільському районі сіло за парти 2250 учнів, то до 4 класу в 1934 їх залишилося тільки 1590. Таким чином, зменшення на 660 дітей серед першачків 1931!

Подібна картина і в інших районах: Васильківський відносно 2859 і 1699 (- 1160), Володарський – 1607 і 1018 (- 589), Лугинський – 1780 і 837 (- 943), Лисянський – 2155 і 1407 (- 748),

Макарівський – 1598 і 1230 (- 368), Малинський – 3136 і 1705 (- 1431), Обухівський – 2405 і 1346 (- 1059), Ржищівський – 2249 і 1348 (- 901), Радомишльський – 2192 і 1180 (- 1012), Фастівський – 2682 і 1641 (- 1041):

		1кл	2кл	3кл	4кл	Разом
Бориспільський	1931	2250	2648	1575	1299	7772
	1934	2148	1884	1808	1590	7430
Васильківський	1931	2859	3066	2272	1598	9795
	1934	2634	2136	1958	1699	8427
Володарський	1931	1607	1666	1296	890	5459
	1934	900	1004	936	1018	3858
Лугинський	1931	1780	1500	1093	694	5067
	1934	1386	1200	909	837	4414
Лисянський	1931	2155	1990	1726	1597	7468
	1934	1454	1481	1258	1407	5600
Макарівський	1931	1958	2473	1551	1223	7205
	1934	1776	1608	1477	1230	6138
Малинський	1931	3136	3132	2279	1697	10244
	1934	2245	2014	1772	1705	7736
Обухівський	1931	2405	2636	2633	1491	8565
	1934	1677	1545	1449	1346	6017
Ржищівський	1931	2249	2348	1778	1539	7734
	1934	1470	1309	1287	1348	5491
Радомишльський	1931	2192	1933	1460	1094	6679
	1934	2217	1706	1497	1180	6666
Фастівський	1931	2682	2229	1954	1575	8437
	1934	2398	2073	1881	1641	8092

[2; Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 356. – Арк. 1 – 104; 1; Ф. Р-144. – Оп. 1. – Спр. 1765. – Арк. 1 – 116].

Але точніші дані щодо втрат дітей під час Голодомору-геноциду 1932–1933 років дає порівняльний аналіз наповненості перших класів дітьми 8-річного віку, які тоді вперше мали йти до школи, з кількістю народжених у відповідному році і в конкретному населеному пункті. Це наглядно демонструють результати прийому до першого класу в 1936–1937 навчальному році в школах Таращанського району (п – початкових, нс – неповно-середніх і с – середніх) дітей, які народилися 1928 року, тобто восьмирічних (8р). Водночас аналіз руху учнів 2–4 класів дає можливість зорієнтуватися і щодо їхніх втрат, оскільки народжуваність наприкінці 1920-х років була стабільно високою.

Школи (виділені належали до однієї сільради)	Народ. у 1928 р.	Пішло до початкових класів у 1936 році				
		1кл	8р	1927/2кл	1926/3кл	1925/4кл
Поточанська п	40	36	22	33 / -	27/20	- / 24
Станишівська п	54	20	15	73 / 23	52/24	55 / 18
Лісовицька п2	193	27	24	236 / 29	231 / 28	251 / 32
Лісовицька п3		14	14	- / 23	- / 22	- / 23
Лісовицька нс		58	29	- / 42	- / 42	- / 67
Крив'янська п	40	30	20	39 / 18	43/20	32 / 20
Червоноярська п	51	23	20	57 / 24	62 / -	42 / 21
Красючанська п		-		/ 13	- / -	- / 12
Косяківська п	94	31	24	93 / 26	100 / 29	109 / 36
Антонівська п		16	15	15	–	–
Бовкунська п	40	30	24	53 / 30	38 / 28	48 / 24
Крутогорбівська п	75	40	37	85 / 42	70 / 32	94 / 39
М. Березянська п	42	36	21	62 / 29	55 / 25	63 / 26
Ріжецька п	147	31	29	137 / 20	142 / 20	144 / 29
Ріжецька нс		36	30	45	38	51
Улашівська п	40	29	29	44 / 37	45 / 49	55 / 33
Лучанська п	208	64	56	210 / 71	208 / 69	181 / 45

	у 1928 р.	Народ. Пішло до початкових класів у 1936 році				
		1кл	8р	1927/2кл	1926/ 3кл	1925/ 4кл
Лучанська с		68	35	39	49	69
Маковецька п		17	17	–	17	–
В. Березянська нс	165	83	52	156 / 41	162 / 55	140 / 53
Кислівська нс	65	48	18	74 / 47	81 / 50	79 / 49
Ківшоватська нс	203	87	63	197 / 83	214 / 78	189 / 45
Ківшоватська с		42	42	40	47	42
Петрівська нс	137	56	50	142 / 56	133 / 56	133 / 53
Площанська нс	78	54	41	98 / 54	106 / 61	113 / 41
Таращанська п	323	31	31	339 / 41	386 / 38	371 / 37
Таращанська с1		39	36	43	46	45
Таращанська с2		51	34	51	46	45
Затонська с	234	97	82	216 / 85	233 / 86	219 / 107
Чернинська нс	98	48	33	112 / 45	118 / 42	113 / 32
Северинівська нс	136	62	44	153 / 36	149 / 36	154 / 36
Дубівська нс	54	49	46	61 / 35	71 / 36	57 / 31
В. Вовнянська	118	46	25	139 / 39	136 / 77	131 / 44
Ясинівська нс	103	36	30	90 / 31	92 / 36	- / 42
Володимирівська нс	42	31	27	59 / 34	68 / 25	64 / 35
Кирданська нс	69	42	34	74 / 45	60 / 37	80 / 37
Лук»янівська нс	80	46	39	102 / 40	73 / 37	95 / 43
Степківська нс	61	38	34	76 / 28	75 / 34	75 / 24
Веселокутська нс	70	61	48	89 / 38	82 / 63	83 / 29

[1; Ф. Р-5634. – Оп. 1. – Спр.1036, 1037, 1038, 1039, 1040, 1041, 1042, 1043, 1044, 1045, 1046, 1047, 1048, 1049, 1060, 1061, 1062, 1063, 1064, 1065, 1066, 1067, 1068, 1069, 1070, 1071, 1072, 1073, 1074, 1086, 1087, 1088, 1089, 1090, 1091, 1092, 1093, 1094, 1095, 1096, 1097, 1098, 1099, 1100, 1111, 1112, 1113, 1114, 1115, 1116, 1117, 1118, 1119, 1120, 1021, 1022, 1023, 1024; Ф. Р-144. – Оп. 1. – Спр.2060. – Арк. 1 – 5; Спр. 2066. – Арк. 11 – 45].

Наглядним є порівняльний аналіз наборів дітей до 1 класів і в 1937 й 1939 роках. Скажімо, серед першокласників 1937 року у районах уже дещо розукрупненої на той час Київської області народжених у 1929 році виявилось тільки 55.428 із загальної кількості 76.326. Привертає увагу, що тоді вже не намагалися активно залучати до 1 класу семирічок, як це робили в 1933, коли великих втрат зазнала 8-річна вікова група. Тепер левову частку в перших класах у селах становили другорічники. Щоправда, ця тенденція в принципі збалансовувала ситуацію щороку. А в цілому віковий склад першокласників Київщини в 1937 і 1939 роках виглядав так:

	Усього	7р	8р	9р	10р і б.
Міста	1937 5176	203	4193	596	184
	1939 5689	290	4581	672	146
Села	1937 71150	4533	51235	11839	3543
	1939 48776	2733	36822	7202	2019
Разом	1937 76326	4736	55428	12435	3727
	1939 54465	3023	41403	7874	2165

[1; Ф. Р-144. – Оп. 1. – Спр. 2253. – Арк. 1 – 235;
Спр. 2471. – Арк. 2 – 54зв.].

Подібні результати маємо і в підсумку аналізу матеріалів про прийом учнів до перших класів у 1940 році. Скажімо, в Баришівському районі Київщини з 1189 далеко не повністю врахованих уродженців 1932 року до 1 класу в 1940 році дожили тільки 625. Така ж диспропорція і в русі учнів 2 – 4 класів, оскільки, ще раз наголошуємо, наприкінці 1920-х років народжуваність в українському селі була стабільно високою, а після Голодомору в 1930-х роках до школи прийшло набагато менше дітей:

	Народ. у 1932 р.	Пішло до початкових класів у 1940 році				
		1кл	8р	1931/2кл	1930/3кл	1929/4кл
Баришівка	46	26	23	46/35	75/34	85*/35
Бзів	40*	13	13	52/24	76/29	60/36
Борщів	16	5	4	24/3	33/14	28/15
Війтовці	108	19	10	151/56	148/59	60*/78
Власівка	27*	10	8	32/19	39/33	46/44
Волошинівка	24*	14	13	41/20	39/38	46/20
Гостролуччя	76	57	51	107/77	121/73	114/64
Дернівка	38	13	13	28/23	34/26	42/34
Коржі	20*	7	5	12/12	23/20	27/20
Корніївка	40	9	7	53/29	64/52	66/35
Липняки	39	24	19	-/23	38/32	40/27
Лукаші	26*	28	27	64/38	84/40	68/38
Лук'янівка	41	15	10	50/17	55/32	61/31
Мала Стариця	17	9	7	23/20	27/19	26/11
Морозівка	44	20	17	49/34	75/44	77/35
Масківці	47	8	6	47/26	69/28	64/12
Паришків	51	23	16	63/35	61/29	73/49
Пасічна	20	20	12	16/15	-/18	-/33
Рудницьке	35	16	16	39/15	43/17	63/35
Селичівка	58	28	17	63/35	68/36	65/39
Селище	2*	20	15	61/40	58/35	54/29
Сизенків	21	13	12	18/17	32/29	23/14
Скопці	96*	29		118*/72	205/93	187/80

[1; Ф. 5634. – Оп. 1. – Спр. 324, 325; Ф. Р-144. – Оп. 1. – Спр. 2538. – Арк. 1 – 26].

Порівняльний аналіз навіть далеко не повних (*)даних про долю народжених у Баришівському районі за 1929–1932 роки підтверджує вже наведені результати про рух народжених у Таращанському районі за 1925–1928 роки. Така ж ситуація і в цілому по області, коли аналізуємо прийом до 1 класу в 1937 і 1939 роках: більше половини народжених у 1925–1932 роках дітей не сіли вже за парту у визначений для них час. Це означає, що навіть встановлена нами за доступними офіційними документами кількість жертв на Київщині в тодішніх її межах щонайменше в півтора мільйона осіб не може вважатися остаточною – вона може збільшитися ще на сотні тисяч загиблих.

Зрештою, пропонований підхід до визначення реальних результатів втрат від Голодомору-геноциду 1932–1933 років, на наш погляд, може прискорити розв’язання важливої наукової проблеми.

Джерела

1. Державний архів Київської області.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
3. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. – Харків, 1933.

Політичні репресії щодо учителів Києва у 1937–1938 роках

Політичні переслідування й репресії були складовою частиною становлення більшовицької тоталітарної системи, особливо у добу «Великого терору» 1937–1938 років. Значною мірою репресії спрямовувались не лише проти представників української еліти, а й проти усіх соціальних верств тогочасного населення УРСР. Серед жертв політичного терору опинилися й українські учителі, до яких радянський режим ставився з недовірою, а й подекуди вороже з самого початку приходу до влади.

Хоча на сьогодні є чимало наукових праць, присвячених різним аспектам «Великого терору», ще багато питань потребують ґрунтовного вивчення. Розглядаючи історіографічний дискурс, котрий значною мірою розкриває стан наукового дослідження, можна констатувати, що питання політичних репресій щодо учителів Києва, як і усієї Київщини у добу «Великого терору», висвітлювалося переважно в загальному контексті вивчення історії політичних репресій на території України, або вивчалися персоналізовані долі найбільш відомих постатей. Серед таких робіт можна назвати працю В. Марочка й Г. Хіллінга [1], в якій наводяться приклади й життєвий шлях цілої низки репресованих учителів як усієї України, так і міста Києва зокрема. Окрім того, в останній час питання щодо політичних репресій учителів Києва і усього регіону за матеріалами архівно-кримінальних справ розглядалися в доповідях на VII науково-практичній конференції «Феномен тоталітаризму, його прояви й шляхи подолання» (м. Одеса, 17-20 квітня 2019 р.), XVI міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженні молодих науковців» (м. Київ, 19 листопада 2018 р.) та на міжнародній науково-практичній конференції «Науковий та інноваційний потенціал сьогодення» (м. Опале

(Польща), 18 листопада 2018 р.). У той же час слід зазначити, що вивчення політичних репресій учителів міста Києва у добу «Великого терору» є невичерпаною і має великий потенціал у зв'язку з розширенням документальних джерел для вивчення.

Мета цієї роботи – на основі вивчення низки архівно-кримінальних справ репресованих учителів міста Києва польської національності навести основні факти їх фальсифікування та навести приклади звинувачень щодо учителів у добу «Великого терору» 1937–1938 років зокрема.

Досліджуючи тему політичних репресій як учителів, так і інших представників інтелігенції, можна констатувати, що людей розумової праці більшовицька влада завжди критикувала за так звану «дрібнобуржуазну ідеологію», яку вони начебто намагалися нав'язати масам. Саме ця ідея послужила обґрунтуванням і причиною переслідувань й репресій радянською владою багатьох викладачів вузів, учителів шкіл. У своєму листі від 15 вересня 1919 року письменнику Максиму Горькому В. Ленін писав: *«Інтелектуальні сили робітників і селян зростають і міцніють у боротьбі за повалення буржуазії і її поплічників, інтелігентів, лакеїв капіталу, що уявляють себе мозком нації. На ділі це не мозок, а г...»* [мовою оригіналу] [2, с. 48].

Таке «визначення» насамперед дореволюційної інтелігенції суттєво вплинуло на сприйняття викладачів й учителів комсомольцями та комуністами. Яскравий приклад цього у художній формі навів у своєму творі А. Макаренко [3, с. 5].

Політичні репресії щодо українських учителів набули найбільшого розмаху і системності у добу «Великого терору» 1937–1938 років. Саме напередодні «Великого терору» у своїй доповіді «Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників» 3 березня 1937 року Й. Сталін головними ворогами радянської держави оголосив троцькістів, при цьому закликав *«в боротьбі з сучасним троцькізмом»* застосовувати *«не старі методи, не методи дискусій, а нові*

методи, методи викорчовування й розгрому» [4, с. 1–2]. Це фактично стало чіткою вказівкою керівництву НКВС СРСР знищувати («викорчовувати») «ворогів народу». Але людей звинувачували не лише у «троцькізмі», а й у «націоналізмі», «шпигунстві», «контрреволюційній агітації й діяльності», «шкідництві» та інших «антирадянських діях».

Саме ж учительство мало подвійну цінність для влади. Окрім суто освітніх завдань, вчителі повинні були виконувати й виховні, насамперед ідеологічно-пропагандистські. Відповідно на учителів покладалися великі сподівання як на інструмент пропаганди більшовицької політики та активних учасників усіх заходів радянської влади. А відтак, учитель був під пильним наглядом. Ті, хто був не згоден, чи критикував владу, або відрізнявся за соціально-класовим походженням, неминуче підпадали під різні політичні переслідування й репресії.

Особливо це відбувалося у добу «Великого терору», коли учителів Києва, як і інших регіонів радянської України, заарештовували за «нерадянське минуле», «класово чуже походження», «націоналізм», який часто виявлявся тільки в тому, що вони викладали, наприклад, українську чи польську мову та літературу, або викладали українською мовою, або були іншої національності, наприклад поляками, німцями, греками тощо.

Так, 11 серпня 1937 року за вказівкою ЦК КП(б)У в газеті «Комуніст» з'являється стаття, в якій зазначається: *«Не можна забувати, що до лав учителів пролізли чужаки, вороги, троцькістсько-бухарінські фашисти. Не можна забувати того, що є факти проникнення антинародних впливів у школи. Очищаючи органи народів і педагогічні колективи від ворожих недобитків, парторганізації зобов'язані водночас подбати про те, щоб налагодити належну постановку політичного виховання вчительства»* [5, с. 1].

З розгортанням механізму репресій відбувалися чисельні фальсифікації та звинувачення учителів з боку органів НКВС,

особливо представників національних меншин, наприклад польських.

Так, 27 серпня 1937 року була заарештована органами НКВС УРСР та звинувачена у шпигунстві на користь Польщі Яніна Яківна Майзель, колишня викладачка кафедри польської мови Київського польського педагогічного інституту, а з 1937 року учителька СШ № 159 м. Києва. На допиті вона заперечувала шпигунську діяльність [6, арк. 13]. У той же час свідки звинуватили її в контрреволюційній шкідницькій діяльності у школі. Так, 23 жовтня 1937 року директор школи свідчив: *«Майзель на педагогической работе себя показала, как анти-советский человек, выразившееся в следующем:*

Майзель в 159 школе занималась явно подрывной работой среди педагогического состава нашего коллектива. Она старалась создать две группы учителей по национальному принципу, доказывая, что украинский состав учителей – это антисемиты, имея цель создать национальную вражду и травлю среди учителей, в то время что среди учителей нашей школы никакого антисемитизма никогда не было и нет, а коллектив спаянный. [...] Майзель в школе занималась явным вредительством, давала неправильные уроки во время занятия в своей группе, исковеркивала русский язык таким образом, чтобы дети-ученики ее не понимали, давала дурные сведения об успеваемости детей, воспитательной работы никакой не вела» [мовою оригіналу] [6, арк. 19-20]. Проте жодного слова про шпигунство на користь Польщі.

Відповідно до Постанови Наркома СРСР та Прокурора СРСР (так звана «двійка») від 10 листопада 1937 року Яніна Яківна була розстріляна у в'язниці м. Києва.

Не оминула арешту й учителька польської мови СШ № 144 м. Києва, редактор польської газети «Глос Радецький», перекладачка й секретний співробітник НКВС Мошинська Ядвіга Феліксівна, котра 25 серпня 1937 року була заарештована та звинувачена у шпигунській діяльності, і проведенні контрреволюційної

агітації з вихваляння фашистського ладу у Польщі й розповсюдженні наклепницьких чуток про життя трудящих в СРСР, і проявленні антисемітських настроїв й ворожому ставленні до заходів партії й радянського уряду [7, арк. 30]. За такою ж постановою «двійки» від 7 грудня 1937 року вона була розстріляна у в'язниці м. Києва [7, арк. 32].

Така ж сама доля спіткала й учительку польської мови СШ № 114 м. Києва Яцкевич Емілію Казимирівну, яка була заарештована 22 листопада 1937 року та звинувачена у шпигунстві на користь Польщі, що на допиті 25 листопада 1937 року заперечувала [8, том 1, арк. 14]. У провину їй ставили і контрреволюційну діяльність й агітацію, яку вона також заперечувала [8, том 1, арк. 14зв.]. Проте директор школи Саковський Микола Гнатович на допиті 28 листопада 1937 року свідчив: *«Работая учительницей в школе, в её классе не однократно были случаи когда ученики затушевывали портреты вождей коммунистической партии и Яцкевич эти моменты замазывала, не докладывала своевременно... Яцкевич антисоветский человек недоволен мероприятиями советской власти и партии, клеветала на руководителей партии и правительства»* [8, том 1, арк. 19-19зв.]. В звинувачувальному узагальненні додавалося, що в її класі розповсюджувалися фашистські значки і ці та інші контрреволюційні прояви з боку учнів 3 класу вона скривала від адміністрації школи [8, том 1, арк. 26].

21 грудня 1937 року у в'язниці м. Києва за рішенням тієї ж «двійки» Емілію Казимирівну Яцкевич розстріляли [8, том 1, арк. 29].

Усіх згаданих учителів шкіл міста Києва імовірно поховано на території колишньої спецділянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі, хоча документальних підтверджень цьому нема.

На жаль, підрахувати, скільки усього учителів зазнали політичних переслідувань й репресій на сьогодні неможливо. На думку Є. Стрижак, в цілому по Україні у 1930-х роках репре-

совано або зазнало політичних переслідувань біля 20 тисяч учителів й професорсько-викладацького складу середньо-спеціальної й вищої школи [9, с. 60]. Проте ці дані не є повними, а цифри – орієнтовні. Не можна точно вказати кількість репресованих учителів як щодо міста Києва, так і щодо усієї Київщини. Відтак, зазначене питання потребує додаткових досліджень на основі нових архівних матеріалів.

Наведені приклади фальсифікацій органами НКВС справ щодо учителів є типовими для того часу й подібного було багато. Все це промовисто свідчить про усю абсурдність звинувачень щодо жертв сталінського режиму та нехтування органами НКВС прав людини, які мала захищати Конституція, у тому числі і Сталінська.

Джерела та література

1. Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.
2. Ленин В. И. Письмо к М. Горькому от 15 сентября 1919 г. // Полное собрание сочинений. В 55 томах. Т. 51: Письма июль 1919 – ноябрь 1920. – 5-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – 574 с.
3. Макаренко А. С. Педагогічна поема. – К.: Видавництво «Радянська школа», 1978. – 508 с.
4. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників. Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. // Комуніст. – 1937. – 29 березня (№ 73). – С. 1–2.
5. Перед новим навчальним роком // Комуніст. – 1937. – 11 серпня (№ 184). – С. 1.
6. ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58297фп.
7. Там само. Спр. 64028фп.
8. Там само. Спр. 61750фп.
9. Стрижак Є. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої і вищої школи УСРР. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С. Г., 2007. – 72 с.

Спецдіянка НКВС УРСР у Биківнянському лісі

Хвилю репресій 1937–1938 років у СРСР, зокрема й в УРСР, викликала постанова політбюро ЦК ВКП (б) «Про антирадянські елементи» від 2 липня 1937 р. та телеграма Й. Сталіна секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій, у якій пропонувалося через особливі трійки НКВС заарештувати та розстріляти найактивніший ворожий елемент, менш активний – вислати у віддалені райони СРСР. 30 липня 1937 р. народний комісар внутрішніх справ СРСР М. Єжов видав оперативний наказ № 00447. Він ставив перед радянськими органами державної безпеки завдання – нещадно розгромити «банду антирадянських елементів». Операція мала розпочатися 5 серпня 1937 р. й тривати чотири місяці. Згідно з наказом усі репресовані поділялися на дві категорії: перша категорія підлягала негайному арешту й після розгляду справ на засіданні трійок – розстрілу; друга категорія – арешту й ув'язненню в таборах терміном на 8–10 р.

З метою виконання поставлених завдань відбулося затвердження лімітів по обох категоріях. Маховик репресій розкрутився з такою силою, що постійно спускалися додаткові ліміти в середньому на 200–800 осіб для кожної області. Лише за офіційними даними за друге півріччя 1937 р. особливі трійки НКВС при обласних управліннях УРСР використали ліміт по першій категорії чисельністю 32 715 осіб, по другій – 50 340 осіб. До 10 травня 1938 р. по першій категорії – ще 35 483 особи, по другій – 830 осіб [5, с. 128–130].

Київська область посідала друге місце в УРСР за кількістю репресованих у 1937 р. В містах області органами НКВС у період з 1 липня 1937 р. по 1 лютого 1938 р. було заарештовано 10 498 осіб, із них 6 282 особи у м. Києві [1, с. 187]. З огляду на тогочасну практику, значну частину заарештованих було

розстріляно. Київське обласне управління НКВС постійно просило збільшити ліміти по першій категорії, подавши заявку на додаткові ліміти на 1938 р. у кількості 3 000 осіб. Відповідно до нових інструкцій початку березня 1938 р. О. Успенського, ліміти по першій категорії для трійки при Київському обласному управлінні НКВС сягнули 4 800 осіб. За період з 1939 р. по 18 вересня 1941 р. було розстріляно ще 2 563 особи [6, с. 121–122, 125].

Варто зазначити, що НКВС тримала у таємниці долю розстріляних, повідомляючи рідним про ув'язнення їхніх близьких на 10 р. без права листування. Тож поховання розстріляних необхідно було здійснювати таємно, а могили приховувати від громадян. Кладовища використовувати з такою метою було неможливо, адже велика кількість нових поховань або масові поховання безумовно викликали б зацікавлення серед містян. Єдиним виходом було створення спеціальних таємних полігонів для поховання жертв репресій.

Готуючись до спецоперацій НКВС, 20 березня 1937 р. Київська міська рада таємною частиною свого рішення ухвалила відвести та відмежувати земельну ділянку площею 4,2 га для спецпотреб НКВС УРСР у 19–20 кварталах Биківнянського лісу. Попри цю ухвалу, було відведено в половину більшу площу розміром 5,3 га. Її по периметру обгородили парканом з щільно підігнаних дощок висотою 3 м із колючим дротом по верх. Тут же було встановлено спостережну вежу та цілодобову охорону. З метою надійного сполучення від Чернігівського шосе до «об'єкта» прокладено кілька під'їзних шляхів. Для місцевих жителів вигадано легенду про артилерійський склад [2, с. 19–20; 4].

Таким чином на початок масових розстрілів в м. Києві був підготовлений «об'єкт» для захоронення та приховування трупів розстріляних. За словами доктора юридичних наук В. Мунтяна, які базуються на основі розповідей колишнього прокурора

М. Табачного, в Лук'янівській тюрмі в середньому за ніч розстрілювали 100–150 осіб. За спогадами колишнього водія Київського обласного управління НКВС М. Мусоргського трупи розстріляних відвозилися в район селища Биківня, де було оголошено спеціальну територію. На час, коли привозили розстріляних в Биківню, там уже були викопані ями, до яких жертв скидали навалом. За його ж спогадами, в'язнів розстрілювали у підвалі внутрішньої тюрми, завантажували на автомобілі, які покривали зверху брезентом та вивозили вночі на об'єкт [1, с. 188]. Трупи присипали вапном, а зверху ґрунтом. Місцеві жителі згадували, що таких автомобілів інколи приїжджало по 5–6 за ніч [2, с. 20–21]. Влітку 1941 р. безпосередньо у Биківні, ймовірно розстрілювали радянських військовослужбовців, які відступали та виходили з оточення [3].

Відповідно до офіційних документів та на думку вчених масові поховання розстріляних на території спецділянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі проводилися у 1937–1941 рр., хоча існує версія, що захоронення жертв НКВС тут розпочалися ще у 1936 р. [3]. Немає серед дослідників і єдиного погляду на кількість захоронених, на думку дослідників загальна кількість похованих у Биківні сягає від 20 до 100 тисяч осіб [2, с. 22]. Точних даних напевно встановити не вдасться, адже радянська влада зробила все, щоб приховати свої злочини. Частина документів була засекречена і лише зараз відкриває свої таємниці, частина взагалі знищена. Перспективним здається дослідження центральних архівів НКВС у Москві, але вони, на жаль, засекречені і історики доступу до них не мають.

Джерела та література

1. Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК – ДПУ – НКВС – КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2011. № 1 (36). С. 156–234.

2. Биківня. Від території смерті до місця пам'яті. 36 с.

3. Історична довідка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1001.htm> (дата звернення 21.02.2020).

4. Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили». Історична довідка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ua.bykivnya.org/page/storichniy_oglyad (дата звернення 21.02.2020).

5. Оліцький В. Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки): монографія. Суми: Триторія, 2018. 242 с.

6. Реабілітовані історією. Київська область. Книга третя / П. Бачинський, Т. Григор'єва, Л. Остроушко, Г. Іванова, І. Чистик, Л. Шевченко. К.: Основа, 2011. 984 с.

Тарас Мітулінський (м. Київ)

Штрихи до біографії репресованого керівника столиці: Т. С. Мітулінський (1897–1937)

Метою написання статті було розкриття життя й діяльності очільника Київської міськради Мітулінського Тараса Спиридоновича, що обіймав цю посаду у вересні 1937 року. Так склалося, що протягом багатьох десятиліть ім'я цієї особистості практично не згадувалось, навіть не зазначалось в переліку тих людей, котрі керували Києвом. Документи про життєвий шлях Т. С. Мітулінського збиралися нами по крихтах не один рік. На щастя, чимало їх збереглося в архівах України й інших країн. Сподіваюсь, що ця розповідь зацікавить читача, бо містить багато історичних фактів.

Тарас Мітулінський народився в невеликому містечку Тетіїв, що на Київщині. У метричній книзі церкви Успіння Пресвятої Богородиці містечка Тетієва Таращанського повіту Київської губернії за 1897 рік зроблено запис про народження: «№ 24. **ТАРАС**. Народився 25 лютого, хрестили 2 березня 1897 р. Батьки: містечка Тетієва селянин **Спиридон Семенович Мітулінській** (1872–1911) і його законна дружина **Агафія Єлісіївна** (уроджена **Деригузюк** 1875 – ?), обидва православні» [1].

В родині Спиридона та Агафії Мітулінських народилося ще троє дітей – **Степан** (1895–1895), **Давид** (1900–1901) та **Одарка** (1903–?). На жаль, не збереглося свідчень про життєвий шлях Одарки. За спогадами вона брала активну участь у громадянській війні. Дивно, але в жодному з архівів Київської області не збереглося даних про Одарку Спиридонівну. Можливо ця публікація допоможе знайти її нащадків.

Життя Т. С. Мітулінського склалося цікаво і, водночас, трагічно. Син батрака, Тарас зумів закінчити два класи церковно-приходської школи. Потім батракував у місцевої поміщиці. Прагнучи хоч якось вийти в люди, у 1911 р. подався до Києва, де почав працювати чорноробом у зубного лікаря Вишнепольського Іллі Яковича [2, с. 604].

1912 року в його житті відбувся цікавий поворот. Познайомившись у Києві зі скульптором **Сокольніцьким Миколою Станіславовичем** переїхав разом з ним до Парижа і працював у його майстерні протягом двох років [3]. У 1914 р. Н. С. Сокольніцький вперше виставив авторську скульптуру «Атлет», для якої позував молодий Тарас, в салоні товариства французьких художників. У 1939 р. ця скульптура була придбана французьким урядом. З 1954 р. сам скульптор Сокольніцький став почесним пенсіонером Парижа .

У 1914 році Тарас повертається до Петрограду, й опанувавши інноваційну професію – електромонтер, працює в оперному

театрі «Народний дім». З початком Першої світової війни був мобілізований до армії, потрапив на Румунський фронт, де служив у другому електробатальйоні, 12-го інженерного полку (батальйону) наглядачем лінійного телефону [3]. Повернувшись до рідного Тетієва у 1918 р. після стількох років поневірянь, набравшись життєвого досвіду, разом з однодумцями став будувати нове життя в рідному краї. Незабаром молодого й ініціативного хлопця обирають першим головою Тетіївського районного виконавчого комітету [4].

Першою дружиною Тараса Спиридоновича була **Савицька Ніна Василівна** (1899–1941). В шлюбі у них народилася в 1923 р. донька Олена.

1925 року Тарас Мітулінський одружується вдруге зі **Скаржановською Вірою Євстафіївною** (1900–1951). Віра, як свідчить метричний запис, народилася в сім'ї священнослужителя. З часом її батько був висвячений у сан священника і служив в Успенському храмі Тетієва, Покровському храмі Фастова та с. Дорогінка Фастівського району. Останнім місцем роботи Віри Євстафіївни був Наркомздрав, який розташовувався в 1930–50-х рр. у Києві на вул. Рейтарській, 22 [5, с. 91].

Після арешту чоловіка і вироку по його справі була затримана як дружина ворога народу й утримувалася в Київській в'язниці [6]. Мабуть, пошкодувавши Віру Євстафіївну, яка знаходилася на восьмому місяці вагітності, її незабаром відпустили під підписку про невиїзд. Незабаром в січні 1938 р. народився син Ігор. На жаль, через хворобу він не прожив і року. Примітним є запис у метриці про народження Ігоря. У графі «батько» зазначено лише ім'я – Тарас, ні прізвища, ні по батькові [7]. Очевидно, спрацював материнський інстинкт – захистити хоч якось майбутнє своєї дитини. Адже ні вона й ніхто інший в той час не міг передбачити, що в подальшому може бути реабілітація чоловіка та розвінчання культу особи Сталіна.

У 1945 р. Віра Євстафіївна нагороджена медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Пішла з життя рано, на 51 році життя, похована в Києві на Байковому кладовищі.

Протягом 1921–1929 рр., як і більшість господарських керівників того часу, Т. С. Мітулінський змінив чимало місць роботи. Ось короткий перелік міст, де він працював: Тараща, Біла Церква, Корсунь, Городище, Черкаси, Золотоноша, Олександрівка.

Після переїзду до Києва сім'я Мітулінських проживала за адресою: вул. Горовиця 8-б кв. 2 (зараз В. Житомирська), у будинку, який зведений за проектом архітектора І. Зекцера в 1903 р. й був прибутковим будинком графині Роговської. Новим місцем роботи Т. Мітулінського стала обласна контора «Заготзерно».

13 вересня 1937 р. рішенням пленуму Київської міської ради Тарас Спиридонович Мітулінський обраний виконувачем обов'язків голови Київської міської ради, а також затверджено трьох заступників та секретаря [8, с. 1]. Але вже 15 вересня 1937 р. (через два дні (!) після призначення київським очільником) стався арешт за наклепом. Як свідчать матеріали слідчої справи № 42849 ФП на Мітулінського Т. С., він утримувався в стінах сучасного Міжнародного центру культури та мистецтв (Жовтневого палацу), де на той час розміщувалось НКВС УРСР.

Вартим уваги є опис майна арештованого міського голови, датований груднем 1937 р. Серед переліку декількох позицій меблів, є рядок із записом: «книги разные – 50 шт.» [9]. За спогадами мого батька Юрія, сина Тараса Спиридоновича, то була справжня сімейна реліквія – енциклопедія Ф. Брокгауза і І. Ефрона, а для чекістів – просто якісь різні книги.

Слідство, як не дивно для того часу, тривало достатньо довго – два місяці. Основним звинуваченням фігурувала шкідлива діяльність в системі «Заготзерно» м. Києва, де працював

Т. С. Мітулінський до призначення міським головою. Тоді по всій Україні відбулися показові звинувачувальні процеси, які торкнулися як районних керівників, так і верхівки «Заготзерна» республіканського значення [10, с. 298–305.].

Інформація про пленум Київської міської ради
(Пролетарська правда 14.09.1937)

Слідча справа
Мітулінського Т.

Мітулінський Т. С. з дружиною Вірою
і сином Юрієм. 1937 р.

17 листопада 1937 р. відбувся суд. Вироком виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР за статтями 54-7 (шкідництво), 54-8 (тероризм) і 54-11 (участь в контрреволюційній організації) КК УРСР Мітулінський Т.С. засуджений до розстрілу. Список осіб, що підлягали суду Військової колегії Верховного суду СРСР, де було і прізвище Мітулінського, 13 листопада 1937 р. завізували особисто Сталін, Молотов, Каганович, Ворошилов. Вирок виконано 18 листопада 1937 р. Після арешту дружина Віра ще довго носила передачі для чоловіка. Їх приймали, не кажучи близьким, що чоловік вже давно розстріляний. Ймовірне місце поховання – Биківнянський ліс під Києвом. У матеріалах слідчої справи відомостей про місце поховання немає. У червні 2014 року в меморіальному комплексі у Биківні встановлена пам'ятна гранітна дошка Т. С. Мітулінському. Показовими є спогади колеги Мітулінського Калашника Афанасія Івановича, який бачив свого керівника в коридорі тюрми НКВС, коли того вели на допит. З його слів Т. С. Мітулінський був абсолютно сивим і практично без зубів, що свідчить про тортури, яким він був підданий. А йому було лише 40 років ... Сам Калашник А. І. отримав 10 років таборів, але був у 1950-і роки реабілітований і працював згодом в Київському зоопарку. За спогадами сина Тараса Спиридоновича Юрія, який знайшов пана Афанасія наприкінці 1950-их років, той стверджував, що після пережитого з «людьми працювати більше не хоче»...

В державному галузевому архіві СБУ України і досі зберігається слідча справа Мітулінського Т. С. з поміткою «зберігати довічно». Читаючи всі ці документи, розумієш в який страшний час жили наші батьки і діди...

Після перегляду справи в 1957 р. рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР Т. С. Мітулінський був повністю реабілітований (посмертно).

Людина продовжує жити в своїх нащадках.

Син **Юрій Мітулінський** (1926–1988), який довгий час жив з тавром «син ворога народу», зумів отримати з відзнакою вищу освіту. Працював в Інституті кібернетики Академії наук України. Ним був пройдений шлях від інженера до директора Спеціального конструкторського бюро математичних машин і систем (зараз це самостійний інститут Національної академії наук України), яке він створив у 1963 році під керівництвом академіка В. М. Глушкова. Цією організацією, яка налічувала 3 300 співробітників, Ю. Мітулінський керував упродовж 20 років. Мав орден «Знак Пошани» і медалі, звання «Заслужений машинобудівник УРСР», був лауреатом кількох державних премій. Виховав двох синів. Похований на Байковому кладовищі Києва.

Донька **Олена Мітулінська** (1923–2007) була дуже чуйною і доброю людиною. Пройшла усю війну рядовою. За проявлену мужність нагороджена орденами «Вітчизняної війни», «За мужність» та 13-ма медалями.

Сподіваюсь, що київська влада та спільнота належним чином увіковічить пам'ять про керівників міста, які стали жертвами страшною машини репресій 1937 року. Історія не буває а ні білою, а ні чорною – вона просто лишається історією. Щоб зробити об'єктивну оцінку потрібно якнайбільше знати. Тому нехай ця історія стане ще одним фрагментом у полотні усвідомленого розуміння минулого.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України. Ф.127. Оп.1078. Спр. 2951. Арк. 87зв.
2. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. – К.: Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, Трехсвятительская ул. д. 5, 1911. – 936 с.
3. Російський державний архів соціально-політичної історії. Особова справа Мітулінського Т. С.

4. Краєзнавчий музей м. Тетієва.
5. Список абонентів Київської міської телефонної сітки, 1935 р. – Київ. –161 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Спр. 35463 фп. Арк. 8.
7. Архів РАГСу м. Києва, метричні записи про народження і смерть Мітулінського І. Т.
8. Пленум Київської міської ради // Пролетарська правда. – 1937. – 14 вересня (№ 212).
9. Галузевий державний архів СБ України. Ф.6. Спр. 42849 фп. Арк. 7 а.
10. Бривко М. Голова Київської міської ради Мітулінський Тарас Спиридонович – жертва сталінських репресій / М. Бривко // Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): Збірник статей науково-практичної конференції, м. Київ, 8 грудня 2016 р. / Упоряд.: Б. Б. Біляшівський, Т. Л. Шептицька. – К., 2017. – 340 с.

Андрій В'ялець (м. Київ)

Загадкові «Сталінські» тунелі під Дніпром – історія будівництва та перспектива музеєфікації

11 жовтня 2019 року виповнився 81 рік з початку наймасштабнішого та водночас і найзагадковішого будівництва доведеного Києва. До сьогодні серед житлової забудови та заповідних земель збереглися окремі фрагменти цього гігантського комплексу, що отримав в народі назву «Сталінське метро». Нема, мабуть, жодного киянина, який би не чув або особисто не побував на об'єкті. На жаль, більшість інформації про об'єкт

це чутки і легенди, що не дозволяють створити цілісне уявлення про нього. Насправді, це фрагменти комплексу підруслоних переходів під Дніпром, що мав кодову назву «Будівництво НКПС № 1». Тож про передумови, історію будівництва, сучасний стан та перспективи музеєфікації і піде мова у цій статті.

Передумови будівництва

Досвід оборони фортець та ведення бойових дій на фронтах Першої світової війни показав, що ефективно оборонятись здатні лише такі фортеці, які мають зв'язок з тилом та вписані в суцільну оборонну лінію. Тобто питання безперервного забезпечення оборони всім необхідним має чи не найголовніше значення [1].

Наприкінці 20-х років Київ, як стратегічно важливий центр в загальній системі оборони держави, був прикритий окремим укріпленим районом, що отримав № 1. Цей укріплений район півкільцем охопив Київ, впираючись флангами в р. Дніпро. Таке розташування виключало можливість обійти УР з флангів, але робило його вкрай вразливим в разі знищення мостів саме через складність налагодження постачання через таку величезну перешкоду як р. Дніпро.

Початок

Тож було прийняте рішення про будівництво тунелів під руслом річки Дніпро, які мали надійно забезпечити КІУР всім необхідним для ведення стійкої оборони в умовах, коли існуючі мости та переправи будуть знищені. За деякими відомостями, ця ідея належала безпосередньо Сталіну, на підставі чого РНК СРСР в березні 1938 року було прийняте відповідне рішення. Остаточо рішення про початок будівництва було закріплено в Постанові Ради Народних Комісарів УРСР та ЦК КП(б)У від 11 жовтня 1938 року «Про будівництво № 1» [2]. Саме цю дату і прийнято вважати початком будівництва. Постановою, зокрема, приймалось до виконання та керівництва в роботі Рішення

РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 21 вересня 1938 р.; вирішувались питання, пов'язані з земельними ділянками, які відводились під будівництво № 1, та забезпеченням його робочою силою з різних областей України. Керівництво роботами було доручене досвідченим московським метробудівцям, яких відрядили до Києва. Головтунельметробуд НКПС СРСР направив до Києва досвідченого інженера-будівельника Михайла Олександровича Терпигорєва, який очолив «Будівництво № 1». Разом з ним з Москви прибули і головні керівники робіт, в тому числі заступник начальника будівництва Микола Олексійович Кузнєцов (в майбутньому керівник ленінградського «Метробуду») та Михайло Семенович Коваленко. Споруджували об'єкт працівники київського тресту «Гідрошляхбуд» та вільнонаймані, які проходили ретельний відбір [3].

Про важливість будови свідчить і те, що особисто опікував будову перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, який перед цим опікувався спорудженням метро в Москві.

Проектом передбачалося спорудження під Дніпром двох тунельних переходів: Північного (від залізничної станції Петрівка на південний захід від с. Троєщина – Вигурівщина) і Південного (від села Чапаєвка через Жуків острів та острів Водників на лівий берег через село Осокорки в бік села Бортничі). Від ст. Жуляни до с. Пирогів планувалося прокласти колію на відкритій місцевості, далі колія заходила в наземний тунель, який простягався до Жукового острова з ухилом під русло Дніпра в напрямку о. Водників. На лівому березі також передбачався поступовий вихід тунелю на поверхню, який закінчувався біля с. Бортничі. Північна ділянка пролягала північніше (приблизно в 1.8–1.7км.), паралельно існуючій гілці залізниці (Петрівка – с. Троєщина), але в районі сучасної Оболоні заглиблювалась під русло Дніпра і Десенки і виходила на поверхню в районі сучасного Райдужного масиву. Далі колія мала пройти просто неба до станції Дарниця. В результаті

навколо Києва утворювалось замкнене залізничне кільце, яке рівномірно забезпечувало увесь КІУР від лівого до правого флангів. Будівництво мало повністю завершитись до 1944 року. Проектна довжина на Південному переході, з урахуванням наземних ділянок, мала складати близько 6.5 кілометрів. На Північному переході значно менше, близько 2–2.5 км. Безпосередньо підрусловий перехід складався з наземної та підземної частин. Підземна частина споруджувалась методом шахтної проходки за допомогою опускних кесонів, в яких розміщувались прохідницькі щити. Наземна частина будувалась відкритим способом з влаштуванням навколо колії залізобетонного тунелю, який потім засипався ґрунтом і маскувався. Ці залізобетонні тунелі при довжині близько 800–1000 м. мали циркулярну кривизну, завдяки чому маскували місце і напрямок самого підруслового тунелю.

Складові частини

Головним елементом при будівництві підруислової частини був кесон, або, точніше, тунельно-кесонна секція (ТКС) – складна монолітна залізо-бетонна інженерна конструкція розміром основи 52'17 м. В нижній частині розміщувалась камера-кесон (5'52'17), по периметру якої встановлювались металеві ножі, на них, власне, і спиралась вся ТКС. Над кесоном знаходилась горизонтальна кесонна камера (внутрішній діаметр 8.2 м, зовнішній 9 м), зачаток майбутнього залізничного тунелю, в яку під тиском подавали повітря, що забезпечувало тут роботу людей. Торці тунельної секції закладались цеглою, а внутрішній простір поділявся на три частини. Бокові слугували для розміщення всередині прохідницького щита (з одного боку) та прийому щита з сусіднього титулу (з іншого боку). Винятком був Титул № 4, в ТКС якого знаходились відразу два щити. Над середньою секцією споруджувався вертикальний шахтний ствол, який забезпечував зв'язок з поверхнею, слугував для технічних цілей та переміщення людей.

Всередині стволу, по мірі опускання ТКС, за допомогою тюбінгів монтувалась металева шахта діаметром 6 м, в якій розміщувались шлюзові камери, вантажний ліфт, драбина, труби для подачі повітря, води, пульпи, технічного масла та інші комунікації.

Далі в кесон під тиском 4–6 атм. подавалась вода, що вимивала ґрунт з під кесона, а «ножі», встановлені по периметру камери, забезпечували рівномірне опускання всієї конструкції під власною вагою. Пульпу (суміш води та вимитого з під кесона ґрунту) спеціальні ґрунтосмоки відкачували назовні. Весь комплекс приходив в рух. По досягненні ТКС рівня ґрунтових вод, закривались шлюзові камери, а всередину робочих приміщень починали подавати повітря під тиском 2–3 атм. Цей надлишковий тиск дозволяв утримувати ґрунтові води в товщі породи, не даючи їм можливості потрапляти всередину, але він дуже впливав на умови праці та перебування робітників всередині. Вхід в ТКС, а більш того вихід з нього, потребував декомпресії, і тому здійснювався через шлюзові камери за спеціальними правилами щоб уникнути «кесонної хвороби». По мірі спуску ТКС, вертикальна шахта нарощувалась, а ґрунт з-під кесону укладався зверху на горизонтальну тунельну секцію. Так ТКС спускалась до проектної глибини, на відмітці 30–40 м, після чого кесон в основі споруди бетонувався, шлюзові камери з шахти переносились в тунельну секцію за прохідницьким щитом, тимчасові цегляні заглушки перед щитом демонтувались, а до самого щита прикріплювались гідромонітори, землесмоки, водо-, маслопровідні, електричні та інші системи. Починалась горизонтальна прохідка. 36 домкратів, встановлених по периметру металевого щита зусиллям у 300 тон кожен, проштовхував щит вперед на 70 см, що дорівнювало ширині тюбінгу. Після цього монтувалось металеве кільце із тюбінгів. Впираючись вже в це кільце, домкрати проштовхували щит ще на 70 см вперед. Робітники при цьому вибирали породу, що по похилих

лотках потрапляла всередину. Змонтувати одне кільце за зміну для бригади з 10 осіб вважалось рекордом. При цьому зміна тривала від 6 годин при тиску в 1 атм., до 40 хвилин при 4 атм. Тому роботи велись безперервно, вдень і вночі.

Для забезпечення високих темпів спорудження цього гігантського будівництва, весь комплекс був розбитий на окремі виробничо-будівельні ділянки – титули. Всього заклали 14 титулів. У роботах брало участь понад 12 000 чол. На кожному титулі (штат біля 2 000 робітників), після наміву та підготовки ділянки, споруджувався цілий комплекс, що включав потужні компресорні, гідро-акумуляторні, котельні, душкомбінати, ремонтні майстерні, електропідстанції, завод залізобетонних виробів, склади цементу, сипучих матеріалів. Влаштувались системи зв'язку, каналізації, електро- і водопостачання. Будувались під'їзні шляхи для автомобільного чи залізничного транспорту. Для побутових потреб працювали їдальні, санітарні частини, гуртожитки, магазин, клуби [4]. Титули № 3, 4, 5, встигли збудувати та опустити на проектну глибину. Титул № 12 Північного переходу – збудували ТКС та повністю приготували її для спуску на проектну глибину.

Найбільші темпи будівництва тюбінгових тунелів зовнішнього діаметра 8,2 м велись на Південному переході на титулах від № 1 до № 6. Роботи провадили на обох берегах Дніпра, а також відкритим способом в районі сіл Пирогів, Віта-Литовська (зараз с. Чапаєвка) на Жуковому острові, в селах Осокорки і Бортничі.

Проходка тунелю здійснювалася в таких напрямках:

– від титулу № 3 до титулу № 2 з виходом на поверхню (лівий берег, с. Осокорки);

– від титулу № 4 (о. Водників) в двох напрямках: до титулів № 3 (лівий берег) і № 5 (о. Жуків);

– від титулу № 5 до титулу № 6 з виходом на поверхню (о. Жуків).

У лютому 1941 року на щиті № 4, що рухався з острова Водників в напрямку Титулу № 3 на лівому березі, сталася аварія. При виході щита під русло Дніпра в зону пливунів, стиснене повітря (2,8 атмосфери) вирвалося з тунелю на поверхню води, утворивши на схилі підводної частини острова вирву. Тунель заповнився водою так швидко, що люди ледве встигли врятуватись. Начальника титулу А. П. Бурмистрова звільнили, а в березні призначили нового керівника, інженера Ісака Юліївича Баренбойма, який добре себе зарекомендував на посаді начальника Титулу № 5. Він підібрав нову команду на титул. Начальником аварійного щита став випускник Київського інженерно-будівельного інституту С. А. Ямпольський. Ще в 1939 р., навчаючись у вузі, він працював на спорудженні кесона і тунельної секції титулу № 3. Щит був відремонтований на початку липня 1941 року, але вже в кінці липня надійшла команда припинити всі роботи, а будівництво терміново законсервувати. Прохідницькі щити, покриті шаром технічного мастила, та тюрбінги затопили, інше цінне обладнання, яке не можна було завантажити у вагони, засипали землею. 27 липня 1941 року з 1 800 будівельників об'єкта № 1 були сформовані три мостовідбудівні загони. Перший очолив начальник титулу № 6 І. Л. Москальов, другий – І. Ю. Баренбойм, третій – керівник будівництва М. О. Терпигорєв [4, с. 6].

Під час війни

З початком боїв на підступах до Києва, південна ділянка опинилась в зоні безпосередніх бойових дій. Вже готові залізобетонні конструкції тунелів використовувались солдатами вермахту як укриття. Об'єкти будівництва (крім титулу № 5) були досить добре розвідані, нанесені на бойові карти та визначені цілями для обстрілів. Встановити цю інформацію вдалось завдяки німецькій карті з особистої колекції військового історика Андрія Швачка. На цій карті позначені південний і північний переходи, дороги та залізничні колії, що мали

поєднати всі титули в єдиний комплекс. Цікавинкою є те, що можливу трасу тунелю німці від Жукова острова завертали на північ (паралельно з існуючою залізничною гілкою), повз Корчувате і Лису гору та виводили аж на Звіринець, в район південніше перетину сучасних вулиць Кіквідзе та Бастіонної. Інший край тунелю, на їх думку, починався порталом північніше країни с. Бортнічі. Також карта свідчить, що існувала залізнична гілка, яка доходила майже до Титулу № 3, йдучи паралельно трасі тунелів. За Бортнічами ця гілка приєднувалась до існуючої залізничної колії Дарниця-Бориспіль. В районі титулів № 3–4, та 11–12 позначено наплавні понтонні переправи через Дніпро, та ґрунтові дороги.

Але головним, про що свідчить ця карта, є те, що ще в період свого будівництва підруслові тунелі вже не могли виконати свою головну задачу – забезпечити надійне постачання КІУР та зв'язок між берегами Дніпра, адже вся південна ділянка будівництва потрапляла в зону ураження німецької артилерійської батареї, яка знаходилась перед позиціями укріп району в районі с. Ходосовка. І якщо завдати шкоди підземній та підрусловій частині залізниці снаряди не могли, то знищити вихідний портал (Титул № 6) та всю прилеглу інфраструктуру, цілком були спроможні.

Після війни

Після визволення Києва роботи на Будівництві №1 були поновлені. Так, вже 6 серпня 1944 року Державний комітет оборони СРСР прийняв постанову № 6326 «Про відновлення будівництва Південного залізничного тунельного переходу під р. Дніпро у м. Києві (будівництво № 1 НКПС)». А в листопаді 1944 прийнята спільна постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про забезпечення робіт на Будівництві № 1 НКПС в м. Києві» за підписом М. С. Хрущова (Голова РНК УРСР на той момент) [5]. Знову розгорнулись роботи, які тривали близько 5 років. Завдяки цьому будівництву підіймались і суміжні виробництва. Так, пунктом 11 вищезгаданої постанови Київський облвикон-

ком та Київський обком КП(б)У зобов'язувались направити у 4 кварталі 1944 року 1000 робітників у Дніпропетровськ для відновлення тюбінгового цеху Дніпропетровського заводу металургійного обладнання. Тільки в кінці 1949 р. будівництво повністю зупинили як нерентабельне. В 50-х роках ще робились спроби відкачати воду з тунелю, при цьому підняли багато тюбінгів, труб, але з переходом М. С. Хрущова до Москви і ці роботи згорнули. Добуті матеріали були використані на будівництві київського метрополітену, зокрема на станціях «Вокзальна» і «Політехнічний інститут» [4, с. 8].

Сучасний стан

На сьогодні зберігся і є найбільш відомим серед киян ТКС № 12 в урочищі Наталка на Оболоні. На Південній ділянці найбільшою популярністю користується Титул № 6. Це напівзатоплений внаслідок підйому рівня ґрунтових вод під час будівництва Канівського водосховища залізобетонний тунель довжиною близько 800 м. Поряд збереглись залишки об'єктів інфраструктури. Титул № 5 – збереглись компресорна, електропідстанція та горловина шахти, засипана майже до верху сміттям. Титул № 4, напевне, має найбільший ступінь збереження. Тут уціліли компресорний цех, душкомбінат, електропідстанція, котельня, 2 гідроакумулятори, забетонована горловина шахти та окремі невеликі допоміжні споруди. Титул № 3 знаходиться в щільно забудованій дачними ділянками зоні, де добре проглядається лише гідроакумулятор, який помилково вважають оголовком шахти. Решта споруд поки не знайдені. Титул № 2, 70-ти метрова наземна ділянка тунелю, щільно забудована з усіх боків. Також збереглись окремі об'єкти в різних частинах міста.

Перспективи музеєфікації

Титули № 12 та № 6 активно використовуються в туристичній діяльності вже зараз. Однак існує одна дуже значна й нагальна проблема, без вирішення якої неможливо говорити

про будь-яку перспективу використання цих об'єктів. Вона в тому, що ЖОДЕН з об'єктів Будівництва № 1 не перебуває на державному обліку як пам'ятка, й, відповідно, не існує і комплексу пам'яток «Будівництво № 1», як того вимагає пам'яткоохоронне законодавство. Тобто, в умовах тотальної забудови ті об'єкти, які ще збереглись, можуть зникнути, як це сталось в останні роки з душкомбінатом Титулу № 5.

Користуючись відсутністю охоронного статусу, 2019 року зруйновано фрагмент цегляної закладки на титулі № 12 та проводяться роботи з пристосування його під видовищний заклад. Тобто, як пам'ятці техніки, кесону завдано непоправну шкоду. Тому першочерговим завданням є обстеження існуючих об'єктів, складання на них облікової документації та подальша постановка на державний облік як пам'яток. Після цього можна буде ставити питання про розроблення єдиної концепції музеєфікації та використання пам'яток. Головне на сьогодні – зберегти їх.

Джерела та література

1. Д. М. Карбышев. От крепостей – к укрепленным районам // Красный воин. – 1937 (№ 122). – 30 мая.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Оп.16. Спр.16.
3. В. Дзивалтовский, В. Павлик, А. Нелина, Е. Нелин «Туннели под Днепром: без грифа “Секретно”», електронний ресурс, режим доступу <http://razvedka-vmf.kiev.ua/articles/52-blank-53414916>
4. Дніпровська ділянка Поясу бойової слави: Жуків острів. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2004.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф.2. Оп.7. Спр.1137. Арк. 20–22.

Ранок 22 червня 1941 року в Києві: проблема реконструкції

Загальновідомий, навіть хрестоматійний факт бомбардування Києва на світанку 22 червня 1941 року пропонує досліднику кілька нез'ясованих питань. Різні друковані джерела, згадуючи про цю миттєвість Другої світової війни, подають різні деталі, часом суперечливі, або й позбавлені здорового глузду. Особливо грішили цим книжки советського часу.

Незрозуміло, чому цю подію геть обійшли увагою такі «профільні» видання, як «Київ – город-герой» Д. Григоровича (Москва, 1962 та 1978), «Киевский Краснознамённый» (Москва, 1972), енциклопедичний довідник «Київ» (гол. ред. Української радянської енциклопедії, 1982).

Чи не першим ранок 22 червня змалював колишній київський інженер Федір Пігідо-Правобережний. Його спогади 1947 року опубліковано на Заході 1954 р., на Батьківщині – 2002 р. [1]. Київський поет Ніколай Ушаков згадав про ранок 22 червня у своїй історичній прозі 1959 року [2].

В 70-ті – 80-ті роки видано багато популярних книжок про німецько-советську війну. Тему, що нас цікавить, деякою мірою висвітлили альбом із серії «Міста-герої» [3], мемуари Тимофія Строкача [4], посібник для школярів Наума Матвійчука [5], книжка Петра Тронька [6], нарис про київське комуністичне підпілля [7]. Особливу цінність мають свідчення військового перекладача Бориса Єфетова [8].

В другій половині 80-х років вийшли друком такі відомі наукові праці, як «Історія Києва» та «Становитися город героєм». Вони містять цікаві для нас відомості. Наприкінці існування СРСР видано збірник документів 1941 року [9], що містять деякі подробиці київського ранку 22 червня.

Умови державної незалежності України сприяли виходу в світ багатьох правдивих спогадів. Тему, що нас цікавить, заторкнули «діти війни» Юрій Краснощок [10], Дмитро Малаков [11] та Валентин Терно [12], сталінський в'язень Михайло Ілляшук [13], науковець-кібернетик Катерина Ющенко. Столичні філологи Станіслав Цалик та Пилип Селігей узагальнили дотичні спогади київських письменників [14]. Київський та московський історики авіації – Олександр Котлобовський та Дмитрій Хазанов запропонували ґрунтовне дослідження із залученням німецьких архівних документів [15].

Отже, маємо достатній матеріал для прискіпливого вивчення.

Почну з помилкових тверджень. «*Бомби понівечили Центральний стадіон..., руйнували мирні житлові квартали...*», – написав Н. Матвійчук [5, с. 103]. Інші джерела не містять згадок про стадіон. Аси Люфтваффе бомбардували стратегічні об'єкти, а не житлові квартали. (Свідок Б. Єфетов, спостерігаючи за літаком з незнайомим силуетом, підкреслив: «*Тільки й збивала з пантелику відсутність бомбардування міста*» [8, с. 10].) Науковець Музею історії Києва Анатолій Збанацький ствердив, що ворожі бомби було скинуто на військовий аеродром, що лежав поблизу Дарницького залізничного вузла [16, с. 179]. Але найближчими тогочасними летовищами були аеропорт «Київ» за Броварями (16 км від ст. Дарниця) та військова авіабаза Бориспіль (19 км).

Немає однастайності в повідомленнях про час бомбардування Києва. Генерал Строкач дотримувався найпоширенішої версії про четверту годину [17, с. 26]. З ним погодився Ю. Краснощок [10, с. 91]. А. Збанацький зауважив, що Дарницю бомбардовано о 4-й год 25 хв [16, с. 179]. «Історія Києва» повідомила про шосту ранку [18, с. 303]. Групу німецьких літаків у небі над Хрещатиком Ф. Пігідо-Правобережний побачив дещо пізніше [1, с. 31]. Оперативний документ штабу зони ППО

КОВО зафіксував факт бомбардування Києва о сьомій годині [9, с. 116], а їх колеги зі штабу ВПС ПЗФ уточнили, що це сталося о 7-й год 05 хв. [16, с. 180].

Суттєві розбіжності бачимо також в оцінці кількості бомбардувальників. Ф. Пігідо-Правобережний запам'ятав групу літаків [1, с. 31], воєнні історики з'ясували, що йшли групи літаків [19, с. 108]. Студентка К. Юценко бачила сім літаків над лісом на північний захід од Києва [20, с. 176] за кілька хвилин до бомбардування. Штабісти РККА одразу зафіксували 12 літаків [9, с. 116], а наступного дня повідомили про 19 бомбардувальників «He-111» [16, с. 180]. Кияни-святошинці запам'ятали 16 німецьких літаків [21].

«Скільки літаків було в той перший день, не знає ніхто (з ветеранів письменницького будинку «Роліт»)... А втім, за кілька годин після промови Молотова секретар Сталінського райкому повідомив на партзборах про 56 бомбардувальників, що летіли на Київ» [14]. «Вогнем зенітної артилерії та винищувачами ворожі літаки було розсіяно» [19, с. 108].

Найменше свідчень – про висоту польоту німецьких літаків. Ф. Пігідо-Правобережний повідомив про *«досить значну висоту»* [1, с. 31]. Оперативне зведення штабістів ВПС конкретизувало це поняття: 2000 метрів [16, с. 180]. Воєнні історики вважали, що *«...літаки противника підійшли до міста... на висоті 3000 м»* [19, с. 108]. Втім, сучасні експерти зазначили, що висота польоту над Києвом становила 600 метрів [15, с. 18].

Є розбіжності у переліку об'єктів бомбардування. *«22 червня перші бомби впали на Кукушкіну дачу»*, – повідомив Д. Малаков [11, с. 70]. Це – т. зв. Козловка, частина нинішньої Паркової дороги. Здогадуємося, що мітили в Червонопрапорний завод ім. Сталіна («Арсенал»). *«Першим бомбовим ударам піддали Дарницький залізничний вузол та летовище в Жулянах»*, – уважав Б. Єфетов [8, с. 10]. *«Перші фугаски вибухнули в районі залізничного вокзалу, на льотному полі поблизу заводу*

"Большевик", в розташуванні військових частин», – стверджував П. Тронько [6, с. 62]. «Першими об'єктами бомбардувань... стали заводи Сорок третій та "Большевик"...», – свідчив колишній шулявський підліток В. Терно [12, с. 107].

Протиріччя між двома останніми твердженнями немає, оскільки летовище поблизу "Большевика" належало саме Сорок третьому заводові, який використовував його для випробування відремонтованих бойових літаків. Також, повідомлення про те, що *«бомбардували завод "Большевик", Пост-Волинський та ряд інших об'єктів»* [7, с. 16] потребує деяких уточнень. По-перше, мали на увазі важливу залізничну станцію, тепер – Київ-Волинський. По-друге, стара назва авіабази Жуляни – саме Пост-Волинський. (До речі, у Т. Строкача чітко розписано: *«...Німецькі літаки скинули бомби на станцію Пост-Волинський, на аеродром»* [17, с. 26].)

Бомбардування жулянського летовища бачив з вікна письменницького будинку (з відстані понад 6 км) син Олександра Копиленка, першокласник Любим: *«...На обрії, там, де аеродром, один за одним, щільно, в одну лінію, здіймалися фонтани диму і землі, і почав докочуватися глухий гуркіт»* [14]. Колишній деміївський підліток Ю. Краснощок згадував: *«Ми (з братом) добігли до дротяної огорожі аеродрому і побачили на його полі палаючі ангари і потрощені літаки»* [10, с. 92].

Що ж до «Большевика», то все вказує на те, що мітили не в нього, а в сусідній авіаційний завод (Сорок третій). Вечері 22 червня кияни переказували, що *«одна бомба потрапила в завод "Большевик"»* [13, с. 15]. Тож фраза поета про те, що *«...перші бомби летять на завод "Большевик"»* [22, с. 137], – це, скоріше, символічна метафора, хоч і маємо нові дані про те, що серед цілей на мапах екіпажів німецьких бомбардувальних ескадр був цей машинобудівний гігант [15, с. 18].

Спогади самовидців, оперативні зведення советських ППО та ВПС, історичні та популярні нариси дозволяють вірогідно

реконструювати траси проходження над Києвом груп німецьких бомбардувальників. Адже фрази типу: «...*Над околицями міста кружляють якісь літаки*» [3, с. 13], – не можуть задовольнити.

Наблизившись із заходу до річки Ірпінь, німецькі літаки перетнули повітряний простір над нею десь біля Білогородки, фастівську залізницю – біля Тарасівки, Дніпро – в районі Конча-Заспи. Розвертаючись над Лівобережжям, вони атакували авіабазу Бориспіль, де знищили один стратегічний бомбардувальник «ТБ-7» [15, с. 18]. Відтак, пройшовши вздовж залізничного полотна повз роз'їзд Бортничі, німецькі літаки посунули на місто точно зі сходу – проти сонця. Скинувши бомби на станцію Дарниця, вони розділилися на дві групи.

Перша, орієнтуючись на велику дзвіницю Лаври, незабаром полетіла вздовж Брест-Литовського шосе. Більша чи менша частина літаків відокремлювалися для бомбардування «Арсеналу», ТЕЦ на Солом'янці та – головне – Сорок третього заводу. Друга група продовжила проходження вздовж стратегічної залізниці. Вона скинула бомби на Дарницький міст через Дніпро, товарну станцію Київ-2 (нині – Київ-Деміївський), Жулянське летовище та сусідню залізничну станцію. Відходили обидві групи вздовж Житомирського шосе, об'єднавшись у районі мосту через Ірпінь.

Джерела та література

1. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна». – К.: Смолоскип, 2002.
2. Ушаков Н. Повесть быстroteкущих лет: Киевская летопись. Вдоль горячего асфальта: Роман. – К.: Дніпро, 1981.
3. Города-герои. Киев: Фотоальбом / О. Кравец, А. Роготченко. – М.: Планета, 1977.
4. Строкач Т. Наш позивний – свобода. – К., 1979.
5. Матвійчук Н. На кручах Славутича. – К.: Молодь, 1982.
6. Тронько П. Киев социалистический. – К.: Наукова думка, 1982.

7. Шпилевич В., Федотюк П. И настанет рассвет: Докум. повесть. – К.: Политиздат, 1982.
8. Ефетов Б. Военные диалоги: Записки военного переводчика. – К.: Наукова думка, 1981.
9. Лето 1941. Украина: Докум. и мат-лы. Хроника событий / Коллектив авт.-сост. под рук. В. Замлинского. – К.: Украина, 1991.
10. Краснощок Ю. Диявольська гра: Досєе важливого, але небажаного свідка. – К.: ДрУк, 2003.
11. Малаков Д. Київ. 1941–1943: Фотоальбом. – К.: Київ, 2000.
12. Терно В. Растрєпаннные воспоминания о странном детстве. – К.: Київ, 2003.
13. Ильяшук М. Сталинским курсом: Повесть-быль. – К.: Мемориал, 2005.
14. Цалик С., Селігей П. «Коли у червні почалась війна...» // Літературна Україна. – 2003. – 19 червня.
15. Хазанов Д., Котлобовский А. Битва над Киевом // Авиация и время. – 2001. – № 6.
16. Збанацький А. День, який назавжди розірвав час / У зб.: Київ і кияни: Мат-ли щорічної наук.-практ. конф. – Вип. 9. – К.: Київ, 2009.
17. Рідний Київ: Реком. анот. покажчик для учнів 6–8 кл. – К.: Веселка, 1981.
18. История Киева. В трёх томах, 4-х кн. – Том 3. Киев социалистический. – Кн. 1 / Отв. ред. Н. Супруненко. – К.: Наукова думка, 1985.
19. Становится город героем / Рук. авт. коллектива И. Карпов. – К.: Политиздат, 1986.
20. Малиновский Б. Очерки по истории компьютерной науки и техники в Украине. – К.: Феникс, 1998.
21. Спогади Іллі Тищенко, святошинського довгожителя: відео-запис 2005 р. / Кабінет краєзнавства Святошинського Центру поза-шкільної роботи. – Касета № 7.
22. Ушаков М. Повість швидкоплинних літ / Пер. Л. Корене-вича. – К.: Обереги, 2004.

Володимир Лазаренко (м. Київ)

Трудова звитяга працівників Південно-Західної залізниці в роки Другої світової війни (до 150-літнього ювілею залізниці)

7 червня 2020 р. виповнюється 150 років з дня створення Південно-Західної залізниці і 2 вересня 2020 р. 75 років з дня закінчення Другої світової війни. Вагомий внесок у перемогу над нацизмом здійснили залізничники, які разом з усім українським народом самовіддано працювали і воювали в роки війни.

Запропонована робота базується на матеріалах, що зберігаються в Дорожньому архіві, і є результатом дев'ятирічного дослідження автора. Під час дослідження використана джерельна база із документального фонду Р-4920 відділу кадрів групи з присвоєння звань і нагород (опис 18-Л, шість архівних справ: 175–180).

Новизною дослідження є введення до наукового обігу раніше не досліджуваних архівних джерел, а саме характеристик на 387 працівників керівного складу різних служб Управління Південно-Західної залізниці, поданих до вручення медалі «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» [1].

На основі дослідження цих джерел вдалося встановити на персоналії: роки народження, національність, освіту, партійність, персональні звання, посади, наявність державних і відомчих нагород, трудову діяльність на залізничному транспорті, в тому числі і в період Другої світової війни під час евакуації на інших залізницях СРСР та після повернення в Управління Південно-Західної залізниці після реевакуації. Ці документи розкривають творчі, ділові якості, трудові і бойові подвиги залізничників. Характеристики датовані жовтнем і листопадом 1945 р., підписувались начальниками, парторганами і профорганами відповідних служб.

Нижче наводяться складені автором на основі згаданих джерел короткі біографічні відомості про 24 особи керівного складу.

Гусєв Сергій Васильович генерал-директор руху 2 рангу – начальник дороги (03.11.1943 – 04.09.1946). Колектив магістралі під його керівництвом спромігся виконати надзвичайно важкі завдання з перевезення народногосподарських і військових вантажів та забезпечення відновлення господарства Південно-Західної залізниці [2].

Заступники начальника дороги:

Дорофєєв Михайло Іларіонович – генерал-директор колії і будівництва 3 рангу *«має організаторські здібності і вольові якості командира»* [3].

Дубров Петро Іванович – директор-полковник тяги *«провів роботу з покращення вагонного і паровозного господарства дороги»* [4].

Кукушкін Борис Миколайович – директор-полковник адміністративної служби – заступник начальника дороги по кадрах, *«здійснив роботу з добору кадрів, в результаті якої були відновлені ділянки, які забезпечили безперебійний рух військових вантажів»* [5].

Дубровін Михайло Кузьмич – генерал-директор адміністративної служби 3-го рангу – начальник Управління робочого забезпечення дороги, *«провів велику роботу щодо відновлення господарства залізниці, організації і налагодження робітничого забезпечення дороги»* [6].

Бірюков Олександр Дмитрович – директор-полковник руху – начальник Служби Руху, *«приділяв велику увагу питанням впровадження передових методів в роботі станцій і відділень»* [7].

Козоріз Мойсей Шмулєвич – директор-підполковник руху – заступник начальника Служби Руху, *«всю свою увагу приділяв забезпеченню безпеки руху потягів, відновленню зруйнованого господарства і виконання технічних норм»* [8].

Орлов Микола Костянтинівич – директор-підполковник руху – заступник начальника Служби Руху, *«не рахуючись з часом, всю свою енергію віддавав для забезпечення роботи дороги»* [9].

Браєрський Йосип Іванович – інженер-майор тяги – начальник Служби Енергетичного Господарства, *«завдяки великому досвіду роботи і організаторським здібностям електро-силове господарство швидко відновлене»* [10].

Зінгарєв Соломон Мойсейович – директор-підполковник руху – начальник Пасажирської Служби, *«активно включився у відновлення вокзалів і налагодження пасажирського руху на звільнених дільницях, в результаті чого були відновлені вокзали: Черкаси, Овруч, частково Київський, збудований новий вокзал на ст. Бровари»* [11].

Кульчицький Микола Петрович – начальник Лікарняно-санітарної Служби, *«під його керівництвом лікарняно-профілактична мережа дороги поновлена до рівня довоєнного»* [12].

Калюта Олександр Якович – заступник начальника Управління Робочого забезпечення дороги – *«забезпечив керівництво своїх дільниць роботи»* [12, арк. 63].

Калінін Костянтин Георгійович – директор-полковник колії і будівництва – дорожній ревізор НКШС з безпеки руху, *«оперативно вирішував питання, забезпечуючи просування потягів до фронту»* [12, арк. 13].

Здесенко Степан Якимович – директор-полковник руху – дорожній ревізор з безпеки руху, *«зумів в скрутних умовах прифронтової смуги, мобілізувати колектив ревізорів на відмінне виконання завдань і забезпечення безпеки руху поїздів»* [13].

Тихонюк Іван Никандрович – директор-підполковник руху – заступник дорожнього ревізора НКШС з безпеки руху, *«запровадив у життя організаційно-технічні заходи з ліквідації аварійності на дорозі і підняття технічного рівня працівників, пов'язаних з рухом потягів»* [14].

Щербань Микола Денисович – директор-підполковник тяги – заступник дорожнього ревізора НКШС з безпеки руху на дорозі, *«успішно здійснював боротьбу за безпечну роботу дороги»* [15].

Крилов Олексій Петрович – директор-полковник тяги – начальник Паротягової Служби, *«зумів організувати паровозників на безперерйне просування потягів до фронту, на ремонт паротягового парку і відновлення зруйнованого паротягового господарства дороги»* [16].

Соловицький Олександр Володимирович – директор-підполковник тяги – заступник начальника Паротягової Служби, *«за його участю була організована ремонтна база, яка дала можливість оздоровити паротяговий парк дороги, зруйнований загарбниками»* [17].

Назімок Федір Якович – директор-полковник колії і будівництва – начальник Служби Колії, *«організував відновлювальні роботи колійного господарства, зруйнованого німецькими окупантами при відступі»* [18].

Розенцвайг Абрам Йосипович – інженер-майор адміністративної служби – головний бухгалтер дороги, *«за короткий відрізок часу зумів скерувати колектив рахункових працівників дороги на організацію правильного обліку і звітності»* [19].

Сарно Ісай Самойлович – інженер-майор адміністративної служби – управляючий Справами Управління дороги, *«в короткий термін уміло організував роботу серед колективу, що дало можливість суттєво скоротити час подання і значно покращити якість звітності»* [20].

Циплаков Микола Васильович – інженер-майор тяги – заступник начальника Вагонної Служби, *«брав активну участь у відновленні зруйнованого господарства і оснащення вагонних депо станковим обладнанням, застосовуючи місцеві ресурси»* [21].

Шлаканєв Афанасій Власович – директор-полковник зв'язку – начальник Служби Зв'язку, *«виявив енергію, ініціативу і турботу в справі організації відновлення господарства зв'язку дороги»* [22].

Агупова Єлизавета Денисівна – начальниця Групи з присвоєння звань і нагород – *«провела велику роботу з присвоєння персональних звань і нагород працівникам залізничного транспорту»* [23].

За цими скупими рядками характеристик проглядається звитяжна праця залізничників в екстремальних умовах війни. Всього нами досліджено матеріали про 387 працівників керівного складу різних служб Управління Південно-Західної залізниці, які в грізні роки Другої світової війни своїми діловими здібностями і героїчними вчинками зробили вагомий внесок в економіку СРСР і безпосередньо в розвиток залізничного транспорту України.

Таким чином, архівні справи з характеристиками на вручення медалі «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» є важливим історичним джерелом, яке дозволило дослідити хронологію подій і встановити повну картину становлення персоналій як професіоналів. На основі систематизованого архівного матеріалу автор підготував до 150-літнього ювілею Південно-Західної залізниці біографічний довідник «Нагороди залізничників Південно-Західної залізниці і Південно-Західного округу залізничних доріг». Ця дослідницька робота має практичне значення, оскільки інформація, яка в ній міститься, може бути успішно застосована в краєзнавчій роботі навчальних закладів залізничного транспорту під час дослідження як трудової історії підприємства, так і окремих персоналій, буде слугувати благородній меті військово-патріотичного і трудового виховання молодого покоління залізничників України.

Джерела:

1. Дорожній архів. Ф. Р-4924. Оп. 18-Л. Спр. 175. Арк.1-97.
2. Там само. Спр. 176. Арк. 5.
3. Там само. Арк. 6.
4. Там само. Арк. 23.
5. Там само. Арк. 9.
6. Там само. Спр. 175. Арк. 7.
7. Там само. Спр. 176. Арк. 3.
8. Там само. Арк. 10.
9. Там само. Арк. 16.
10. Там само. Арк. 3.
11. Там само. Спр. 175. Арк. 7.
12. Там само. Спр. 176. Арк. 62.
13. Там само. Арк. 3.
14. Там само. Арк. 20.
15. Там само. Арк. 22.
16. Там само. Спр. 175. Арк. 9.
17. Там само. Спр. 176. Арк. 18.
18. Там само. Арк. 14.
19. Там само. Арк. 3.
20. Там само. Спр.178. Арк.66.
21. Там само. Спр. 176.Арк. 21.
22. Там само.
23. Там само. Арк.2

*Валентина Плетяк,
Дмитро Лук'яненко (м. Київ)*

Київ і його місця опору тоталітаризму

Київ, столиця України радянського періоду, став не лише потужним адміністративним і культурним центром, а й центром формування опозиції панівному режиму. Радянський тоталітарний режим був зацікавлений у посиленні політичного значення Києва як центру саме його панування. У Києві централізовано формувалась культурна політика й, відповідно, механізми формування свідомості «українця радянського». Ця проблема є актуальною і на сьогодні, оскільки радянські культурні архетипи стоять на заваді самовизначення українців, усвідомлення своєї особистості й окремішності й права вибору цивілізаційної ідентифікації. Політика декомунізації дала змогу усунути зовнішні прояви домінування радянських культурних архетипів. Проте, для повного заміщення радянської самоідентифікації важливе практичне значення має відзначення пам'яті про рух опору радянському тоталітаризму. Цей рух мав численні прояви, які, у свою чергу, були культовими місцями як для радянського режиму, так і для української культури та культури національних меншин.

Національна політика СРСР мала на меті сформувати так звану спільноту радянських народів, об'єднаних завдяки дружбі й у «вдячності російському народові». Тому рух опору радянському тоталітаризму саме у столиці України радянського періоду Києві став культурно важливим, оскільки розмивав міф про «дружбу народів» у «вдячності російському народові». Доволі потужно і злагоджено в 1960–1970-ті рр. проявляють себе український і єврейський національні рухи в Києві. Зокрема, єврейське питання в національній політиці СРСР визначалося наслідками Голокосту, а в Україні вони були

чи не найбільш відчутними демографічно, причому, в Україні було таке культове місце трагедії Другої світової війни як Бабин Яр.

Протидія тенденціям до посилення в національному єврейському середовищі тенденцій до консолідації на національній основі зі сторони радянських органів здійснювалась на засадах марксистсько-ленінської ідеології. Власне, на тій самій основі, на якій радянська влада намагалась протидіяти українській національній консолідації і можна констатувати подібність методів впливу та протидії. Проте можемо стверджувати, що набір ідеологічних засобів партійного апарату в УРСР мав обмежений характер, а це, у свою чергу, посилювало консолідацію дисидентського руху незалежно від національності й виховувало в його середовищі основи національної толерантності й поваги до національної пам'яті. Власне, саме цю тенденцію намагалися закласти члени Спілки письменників України у своїх промовах під час мітингу 29 вересня 1966 р. в Бабиному Яру.

Найбільш організованими й несподіваними для правлячої партії й органів державної влади в СРСР стають заходи по вшануванню пам'яті євреїв-жертв нацизму. Так, згідно з даними Доповідної записки «Про випадок проведення неорганізованого мітингу на місці розстрілу німецько-фашистськими окупантами радянських людей у Бабиному яру» ЦК КП України, 29 вересня 1966 року у Бабиному Яру, на місці розстрілу фашистськими окупантами радянських людей, відбувся неорганізований мітинг з нагоди 25-річчя цієї події.

Прагнення до виходу з-під ідеологічного контролю творчої інтелігенції виявилось під час цього мітингу в діяльності кінематографістів. Неорганізований мітинг у Бабиному Яру був знятий кінознімальною групою Української студії хронікально-документальних фільмів у складі режисера Нахмановича та оператора Тимліна. Вказані працівники кіностудії використали

плівку та апаратуру державної установи, а також, виїхали на місце події зі зйомкою самовільно, без вказівки та попереднього розпорядження керівництва студії. Окрім них, присутніми були і представники кінознімальної групи «Моснауцфільму», які аргументували свою присутність необхідністю включити кадри з мітингу до фільму «В одной семье». Після чого Київський міськком КП України поставив до відому державний комітет Ради міністрів СРСР з кінематографії про участь членів знімальної групи «Моснауцфільму» у знятті на плівку проведеного неорганізованого мітингу [1, арк.149.]. Після розгляду даного звернення плівку було вилучено, а працівники отримали догану та попередження про звільнення у разі подібних дій з боку знімальної групи. Кінематографія в СРСР перебувала під дуже жорстким ідеологічним контролем і доволі сміливі дії кінематографістів, причому і з Москви, вказують на високий рівень організації цього «неорганізованого» мітингу.

За вказівкою міськкому КП України партійний комітет Спілки письменників України провів перевірку мотивів появи та поведінки на неорганізованому мітингу 29 вересня 1966 р. в районі Бабиного Яру письменника-комуніста Некрасова, письменників І. Дзюби, Б. Антоненка-Давидовича, Білоцерківського [1, арк.148-149]. Перед Президією Спілки письменників України парткомом порушено питання про притягнення до відповідальності вищевказаних осіб. Власне, із цих членів СПУ І. Дзюба став одним із фундаторів українського національного дисидентського руху і йому належить авторство культового твору «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Цей мітинг був одним із яскравих прикладів спільного українсько-єврейського заходу протестного характеру, який відбувся на національному ґрунті й міг становити реальну загрозу абсолютному авторитету правлячої партії й радянської влади в створенні радянської моделі національної пам'яті

й «дружби народів» у Радянському Союзі. Власне, на цьому мітингу пролунали спроби домогтися від радянської влади покращення становища євреїв та рівноправності серед інших національностей країни.

Пам'ятний знак на вшанування жертв трагедії Бабиного Яру все ж за радянського періоду було встановлено і заходи зі вшанування пам'яті почали проводитися вже зусиллями правлячої партії та організацій – її сателітів. Прикладом є описане в інформації до ЦК КПУ щодо заходів зі вшанування жертв трагедії Бабиного Яру 29 вересня 1972 р., які відбувалися за звичними радянськими канонами. Поряд з тим, діяльність українських та єврейських дисидентів була як спільною, так і окремою [2, арк.18]. Зокрема, в інформації до ЦК КП України про проведення мітингу, присвяченого пам'яті жертв фашизму у місті Києві О. Ботвина від 29.09.1972 року, на який міліція реагувала доволі агресивно й було затримано декілька громадян єврейської національності, котрі, підносячи вінок до меморіалу, надалі відмовились сховати жовто-білу стрічку.

У «Доповідній записці» заступника відділу пропаганди і агітації ЦК КП України Шевеля від 3 червня 1969 р. про проведення в м. Києві фестивального тижня «Київська весна» вбачається, що проведення даного заходу мало великий успіх у населення. Тисячі людей, які брали участь, окрім гулянь, слухали промови представників комуністичних і демократичних організацій щодо «...засудження агресивних дій американських імперіалістів у В'єтнамі та ізраїльських загарбників на Близькому Сході, активно брали участь у фестивальних вечорах на площі ім. Калініна, в парку ім. Фрунзе, біля пам'ятників Т. Шевченку та в деяких інших місцях» [3, арк.1–2].

Протестний рух в Києві мав усі шанси скласти конкуренцію радянському офіціозу в організації масових заходів. Це видно з аналізу доповідної записки для ЦК КПУ щодо проведення фестивалю «Київська весна». У ній відзначено недоліки в організації

і проведенні фестивалю, які певною мірою знижували його політичну значимість, ідейний і емоційний вплив на молодь. Як зазначалося, деякі партійні, комсомольські організації не завжди продумували фестивальні заходи, не провели належної організаторської роботи. «Тому в ряді місць: біля пам'ятників Лисенку, Хмельницького та інших свята проводились без інтересу молоді та в малій присутності людей. 22 травня в парку імені Пушкіна, де виступали поети, слухачами було лише 7 чоловік. Також в парку не було відповідного оформлення і радіофікації. Присутні не чули ні промовців, ні концертів і передчасно розходились» [3, арк. 2–3].

Варто відзначити те, що в записці йдеться про групи націоналістично налаштованої молоді, які намагалися «...використати в своїх будніх цілях дні таких масових заходів, але це їм не вдавалося зробити. По закінченню виступів колективів на фестивалях біля пам'ятників Т. Шевченку, група в кількості 50–60 чоловік, демонструючи, так би мовити, свою згуртованість, до першої години ночі співала пісні на слова Т. Шевченка. В натовпі можна було помітити знайомих за своїми націоналістичними настроями: І. Дзюбу, який пішов від пам'ятника значно раніше інших, Є. Сверстюка, а також тих, які щорічно «виявляють активність» біля пам'ятників: В. Рубана, завідуючого клубом Києво-Святошинського району та ін. Однак, окрім того, що деякі з натовпу вели розмови націоналістичного змісту...» [3, арк. 3–4].

На нашу думку, місця проявів опору радянській тоталітарній ідеології в Києві має бути відзначено й збережено пам'ять про них. Саме у такий спосіб є змога послідовно заміщувати радянські культурні архетипи у ментальності українського суспільства. Пам'ять про ті часи, механізми функціонування тоталітарної машини і способи протидії їй повинна виховувати у суспільства прагнення вибирати свободу і можливість самореалізації.

Джерела

1. «Доповідна записка» про випадок проведення неорганізованого мітингу на місці розстрілу німецько-фашистськими окупантами радянських людей у Бабиному Яру від 1 жовтня 1966 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6160. – Арк. 148–149.

2. «Інформація» заступника відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КП України І. Пересаденка та заступника відділу пропаганди і агітації ЦК КП України Г. Шевеля від 26 червня 1967 року // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6313. – Арк. 87–88.

3. «Доповідна записка» про проведення в м. Києві фестивального тижня «Київська весна» від 3 червня 1969 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 180. – Арк. 1–2.

Олег Бажан (м. Київ)

Петро Шелест: від директора столичного авіаційного заводу до першого заступника голови Київської міської ради

У дослідженнях про партійного і державного діяча Української РСР Петра Шелеста здебільшого переважають публікації, в яких розповідається про його перебування на посаді першого секретаря Центрального комітету Комуністичної партії України. Однак творення мультирівневого біографічного портрету Петра Шелеста вимагає вивчення й так званого «київського допартійного періоду», зокрема його перебування у кріслі директора столичного авіаційного заводу.

Дитинство, юність, початок трудової біографії Петра Шелеста пов'язане з Україною. Народився в селі Андріївці Балаклійського району Харківської області. Ще змалку змушений

був заробляти на хліб у селі Улянівка на Полтавщині. Освіту здобував спочатку в Ізюмській радянсько-партійній школі, згодом у Харківському інженерно-економічному інституті та Маріупольському металургійному інституті. Початок німецько-радянської війни Петро Шелест зустрів на посаді секретаря Харківського міського КП(б)У з питань оборонної промисловості. Разом з групою відповідальних партійних та радянських працівників він буде евакуйований на Урал. Певний час пропрацював завідувачем відділу оборонної промисловості Челябінського обкому партії, а наприкінці літа 1943 року опиняється на Поволжі, де був парторгом ЦК ВКП(б) на заводах Саратова. Після повалення нацистського режиму в Німеччині опиняється в кріслі заступника секретаря Саратовського обкому партії з оборонної промисловості. У липні 1948 року Шелест отримав наказ про призначення директором Ленінградського авіаційного заводу № 272, який виробляв літаки моделі «Як-9». Вологий клімат міста на Неві виявився непридатним для дружини Ірини та молодшого сина Віталія. За таких обставин Петро Шелест став клопотатися про переведення його на роботу в іншу місцевість. Восени 1949 року Головне управління Міністерства авіаційної промисловості СРСР запропонувало Петру Шелесту ознайомитися з роботою Київського авіаційного заводу та повідомити своє рішення щодо переведу до столиці України на посаду директора підприємства.

Скориставшись відпусткою, Петро Шелест завітав до Києва. Відвідав завод та познайомився з керівником виробничої установи № 473 М. Г. Мироновим. Враження від авіабудівного підприємства Шелест виклав на сторінках особистого щоденника: «Завод справив на мене важке враження. Територія не огорожена, прохідна – просто халупа, в'їзні ворота дерев'яні і перекобочені, на території заводу проживають сторонні особи, пасуться кози, корови і бики. Виробничі корпуси низькі і малоприспособані для літакобудування. Завод працює

над випуском літака «Ан-2» конструкції О. Антонова, і хоча пройшло більше двох років, як завод працює над цим літаком, але не випущено ще жодної машини. Фінансовий стан заводу дуже тяжкий, у колективі якась групівщина».

Засмучений побаченим, Петро Шелест став вагатися у прийнятті рішення очолити далеко не передовий завод у Києві. Сум'яття довелося швидко приборкати після того як стало відомо, що Міністерством авіаційної промисловості СРСР, без його особистої згоди та попередніх консультацій з Ленінградським обкомом ВКП(б), підготовлено відповідні документи на переведення до Києва. Бюрократичні процедури та всілякі погодження по інстанціям тривали до весни 1950 року. Лише 17 квітня 1950 року міністр авіаційної промисловості СРСР Михайло Хрунічев підписав наказ про призначення Петра Шелеста директором київського заводу № 473 [6, арк. 1]. Наприкінці квітня 1950 року, після дев'ятирічної перерви, Петро Шелест повернувся працювати в Україну. Першочерговою справою для Петра Юхимовича на посаді директора авіазаводу було налагодження серійного випуску легкого транспортного літака «Ан-2». Познайомився і налагодив ділові стосунки з Олегом Антоновим. Співпраця заводу з конструкторським бюро О. Антонова розпочалося ще у 1948 році і стосувалася випуску літаків марки «Ан». Результатом тісного співробітництва стало виготовлення біплану «Ан-2», випробування якого в небі Києва відбулося на початку вересня 1949 року. З «батьком транспортної авіації» Петро Шелест узгодив суміщений графік виготовлення деталей, вузлів, агрегатів та складання літаків «Ан-2». Виконання державного замовлення на пряму залежало від матеріально-технічної бази підприємства. Було розпочато реконструкцію та модернізацію виробничих потужностей заводу. На літо 1950 року було введено в експлуатацію фрикційний прес вагою 180 тонн, плавильну піч цеху № 33, удосконалено опалювальну систему у приміщеннях будівель і споруд

різного призначення [7, арк. 22, 26; 8, арк. 49]. Спільними зусиллями заводу та конструкторського бюро О. Антонова вже у жовтні 1950 року було випущено першу серію з 5 літаків, які пройшли успішні випробування.

Значну увагу Петро Шелест приділяв зміцненню виробничої та технологічної дисципліни, а також стану техніки безпеки на заводі. Упродовж літа-осені 1950 року випадки травматизму на підприємстві були зменшені на 53 відсотки. За підсумками огляду охорони праці та техніки безпеки та промислової санітарії, проведеному наприкінці 1950 року на підприємствах авіапромисловості СРСР, наказом міністра авіаційної промисловості СРСР Михайла Хрунічева колектив заводу № 473 на чолі з директором П. Шелестом був нагороджений відомчою грамотою [6, арк. 3–4].

Петро Юхимович опікувався благоустроєм та озелененням території підприємства, а також будівництвом житла для робітників, які проживали на території заводу в аварійних бараках [8, арк. 98; 9, арк. 28]. За відсутності впливових зв'язків у столиці України Шелесту було досить складно керувати роботами по зведенню нових виробничих та побутових корпусів заводу. «Виникали навіть деякі конфлікти з місцевою районною і міською владою: то відключають воду, електроенергію, газ, і кожного разу доводилося вступати в конфлікти, то відмовлять у фондах на будівельний матеріал – шлакоблоки і цеглу. Коли зрозуміли мій наполегливий характер і критичні виступи, почалося трохи менше утисків» – журився Петро Шелест [15, с. 101].

На початку 1951 року режимне підприємство під секретною назвою «поштова скринька № 11» наростило потужності, що давало можливість щомісяця випускати по 25–30 літаків. Високу оцінку фахівців здобула розробка заводу під назвою «Ан-2СХ» – сільськогосподарський літак із спецпорядженням для авіахімробіт. За конструкцію і серійний випуск літака «Ан-2», групу винахідників та директора авіаційного заводу, було висунуто на здобуття Сталінської премії. Незважаючи на

підтримку Центрального Комітету КП(б)У та Міністерства авіаційної промисловості СРСР, прізвище Петра Шелеста, з невідомих причин, не потрапило до списку лауреатів, оприлюднених у постанові Ради міністрів СРСР за березень 1952 року «Про присудження Сталінських премій за видатні винаходи та корінні удосконалення методів виробничої діяльності за 1951 рік» [14]. За розробку «Ан-2» Сталінською премією другого ступеня в галузі «Транспорт та зв'язок» були нагороджені лише розробники літального апарату: керівник робіт – Олег Антонов; інженери – Олексій Білолипецький, Володимир Доменіковський, Євген Сенчук; конструктори – Анатолій Батушов, Онуфрій Болбот, Микола Трученков. Петро Шелест не став засмучуватися, а ще більше поринув у роботу.

У 1952 році авіаційний завод під орудою Петра Шелеста став передовим підприємством Міністерства авіаційної промисловості СРСР та міста Києва. Одночасно з серійним виробництвом одномоторного біплана, завод став виготовляти у великих обсягах товари широкого вжитку: ліжка-розкладачки, збільшувані лінзи для телевізорів, алюмінієвий посуд, деталі до першого радянського малогабаритного трактора «ХТЗ-7», запасні частини до сільськогосподарських машин [7, арк. 51].

У 1952 році з Новосибірська до Києва переїздить Олег Костянтинович Антонов зі своїм конструкторським бюро. За спогадами соратників О. Антонова взаємини між головним конструктором та директором авіазаводу певний час були досить напружені. Ускладнення трудових відносин було спричинене як проявами авторитарного стилю директора заводу, так і несподіваним згортанням серійного виробництва «Ан-2».

Влітку 1952 р., під час переходу складальних цехів заводу на установку нового двигуна «АШ-62 ІР» 12 серії на біплан [10, арк. 32], з Москви надійшло розпорядження зупинити серійне виробництво багатопільового транспортного літака та розпочати випуск фюзеляжу та інших агрегатів фронтового

бомбардувальника «Іл-28». Невдовзі на завод прибула група конструкторів та технологів від генерального конструктора Сергія Іллюшина.

Нове державне замовлення директор заводу розцінив як перспективу подальшого технічного зростання підприємства, натомість конструктор Олег Антонов, за спостереженнями Петра Шелеста, «зовсім розгубився, занепав духом» [15, с. 103]. Після смерті Йосипа Сталіна за вказівкою союзного уряду завод припинив виробництво агрегатів «Іл-28», а з червня 1953 року поновив складання одномоторного біплану [11, арк. 22].

Про перипетії навколо переїзду новосибірського конструкторського бюро до столиці Києва, певного роду «тертя» між Олегом Костянтиновичем та Петром Юхимовичем розповідає у своїх спогадах авіаконструктор, доктор технічних наук, дружина Антонова – Єлизавета Шахатуні: «Петро Шелест, тодішній директор Київського авіазаводу, ... сприйняв нашу появу негативно. Він хотів працювати з Туполєвим, з Іллюшиним, робити великі літаки. А тут – якийсь біплан. Ми довго не могли отримати більш-менш пристойне приміщення для КБ. Антонову доводилося звертатися в Москву в міністерство і просити вплинути на Шелеста. Справа доходила до того, що у нашого провідного інженера по впровадженню «Ан-2» в серію неодноразово відбирали пропуск на завод. Але найтяжчим виявився для нас 1952 рік, коли побачила світ постанова уряду про зупинення будівництва «Ан-2». Все оснащення було викинуто на вулицю, цехи очищені: постанова була підписана самим Сталіним. Олег Костянтинович страшенно переживав. Близько півроку жили як на голках. А потім Сталін помер, і в міністерстві розпочалися зміни. Незабаром «Ан-2» повернули у виробництво. Тим не менше Шелест продовжував нас недолюблювати. Коли постало питання про створення військово-транспортного «Ан-8», то директор заводу не зміг утриматися, щоб на партійних зборах, при всій чесній громаді, зауважити: «Ви думаєте, що

після «кукурузника» вам вдасться створити такий серйозний літак?» Він не вірив в нас» [13].

Оповідка Єлизавети Шахатуні про обставини призупинення серійного випуску «Ан-2» дещо дисонує зі щоденниковими записами Петра Шелеста за 1952–1953 роки: «Я суворо наказав берегти все оснащення і заділи щодо Ан-2... З великим бажанням ми повернулися до відновлення виробництва Ан-2, швидко увійшли в ритмічну роботу. Антонов ожив, воскрес. Навіть став більш податливим. Його бюро працює над конструкцією двомоторної машини Ан-24, Ан-10, Ан-12, вимріюється ідея про «Антея» Модернізуємо Ан-2 у різних варіантах: арктичному, десантному, сільськогосподарському, пасажирському, тропічному. Машина вийшла на міжнародну арену, про неї чудові відгуки» [15, с. 104].

Можна припустити, що між двома харизматичними особистостями Петром Шелестом та Олегом Антоновим могли виникати певні розбіжності у ході організації виробничого процесу, однак невідомо про жодну публічну конфліктну ситуацію між директором та конструктором, що негативно позначилася на спільній справі. Після відновлення серійного виробництва легкого транспортного літака колектив заводу та конструкторське бюро спільними силами працювали над оптимізацією витрат, зниженням трудомісткості при виготовленні «Ан-2».

22 лютого 1953 р. відбулися вибори до Київської міської ради. Серед 902 депутатів обраних до місцевого органу самоврядування був і Петро Шелест, який балотувався від 511 виборчого округу столиці [4, арк. 9]. 10 березня 1953 р. на сесії Київміськради Петра Шелеста обрали першим заступником голови міської ради. У телефонній розмові з Міністерством авіаційної промисловості СРСР П. Шелест зізнався, що його нове призначення сталося несподівано для нього самого і він не бажає полишати завод та змінювати роботу. За умов, що склалися, Шелест намагався однаково сумлінно працювати на

двох відповідальних посадах: «Вранці-рано їду на завод, обходжу цехи, проводжу оперативні і технічні наради. На 12-ту годину – в міськраду, до 3–4 години працюю там. Доповіді референтів, підписування паперів, приймання відвідувачів. Увечері знову на завод – так продовжувалося більше двох місяців. У міськраді опікую всю промисловість, будівництво, транспорт і адміністративні органи міста. Обсяг роботи величезний, але він мені не до душі» [15, с. 106]. На засіданнях виконкому Київської міської ради під головуванням П. Шелеста розглядалися різноманітні питання, пов'язані з будівництвом і капітальним ремонтом житла та доріг у столиці, забудовою Хрещатика, Брест-Литовського шосе, історичної місцевості Дарниця, урочища «Теличка», спорудженням республіканської постійно-діючої сільськогосподарської виставки та пам'ятника М. Щорсу, газифікацією приміщень Володимирського ринку, регулюванням цін на товари широкого вжитку для киян. У статусі заступника голови виконавчого комітету Київської міської ради П. Шелест вживав заходи щодо покращення водопостачання столиці, поліпшення стану благоустрою хуторів Позняки, Осокорки, Нивки, Кухмістерської слобідки, висловлював занепокоєння переведенням деяких закладів освіти з української на російську мову навчання [1, арк. 4; 2, арк. 149; 3, арк. 4–5].

Врешті-решт у середині червня 1953 року П. Шелесту таки вдалося домогтися ухвали Київської міської ради про звільнення його від обов'язків першого заступника голови виконкому Київміськради [5, арк. 23] та сконцентруватися лише на управлінській діяльності авіаційного підприємства.

Упродовж 1953 року заводом було випущено 350 літаків «Ан-2» різних модифікацій і призначень, створено службу експлуатації та ремонту, завершено спорудження інженерного та виробничого корпусів для конструкторського бюро Олега Антонова, будівництво дороги в межах літально-випробувальної служби заводу [12, арк. 26].

Вмілого організатора виробництва Петра Шелеста, ЦК КПУ, за згоди Міністерства авіаційної промисловості СРСР, вирішив залучити до партійної роботи. У лютому 1954 р. на міській партійній конференції П. Шелеста було обрано другим секретарем Київського міського КПУ. Його наступником на посаді директора заводу став Василь Степанченко, який до призначення працював головним інженером Омського авіаційного заводу.

Джерела та література

1. Державний архів міста Києва. Ф.1. Оп. 4. Спр. 633.
2. Там само. Спр. 638.
3. Там само. Спр. 641.
4. Там само. Оп. 5. Спр. 399.
5. Там само. Спр. 405.
6. Там само. Ф. 1160. Оп. 1. Спр. 16.
7. Там само. Спр. 17.
8. Там само. Спр.18.
9. Там само. Спр.32.
10. Там само. Спр.33.
11. Там само. Спр.44.
12. Там само. Спр.45.
13. Василь М. Директор Киевского завода Петр Шелест, недолубливавший Антонова, как-то заметил на партсобрании: «думаете, после «кукурузника» вам удастся сделать серьезный самолет?» // Факты. – 2001. – 22 декабря. Режим доступа: <https://fakty.ua/97658-direktor-kievskogo-aviazavoda-petr-shelest-nedolyublivalvshij-antonovakak-to-zametil-na-partsobranii-quot-dumaete-posle-quot-kukuruznika-quot-vam-udastysya-sdelat-sereznyj-samolet-quot>
14. Правда. 1952. 14 марта.
15. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебур та ін.; За ред. Ю. Шаповала. – Київ: Генеза, 2004. 808 с.

Вибори 1990 р. у світлі документів постійних комісій Ватутінської райради ХХІ скликання

Парламентські та місцеві вибори 1990 р. є важливою подією новітньої історії Києва [1, с. 335]. Вивчення їхньої специфіки неможливе без введення до наукового обігу нових конкретно-історичних джерел [2, с. 94].

На сьогодні джерела з історії виборів 1990 р. в м. Києві лише починають досліджуватися [3, с. 214], що обумовлює необхідність їх подальшої актуалізації. Вказана теза стосується, зокрема, документів постійних комісій сформованих за результатами виборів 1990 р. [4, с. 185–186] райрад м. Києва ХХІ скликання. Для дослідження було обрано матеріали постійних комісій Ватутінської райради ХХІ скликання фонду Р-1595 Державного архіву м. Києва [5, с. 398], оскільки вони відображають виборчий процес в одному з двох наймолодших [6, с. 189] районів Києва радянської доби.

Мета доповіді – розкрити особливості відображення виборів 1990 р. в названих матеріалах.

Постійні комісії Ватутінської райради ХХІ скликання були утворені на пленарному засіданні її I сесії 2 квітня 1990 р. [7, арк. 3, 140]. Загалом без обраної мандатної комісії [7, арк. 3, 18–19, 133] їх нараховувалося 9 [7, арк. 72–75, 140], зокрема: 1) планово-бюджетна та по комплексній забудові району [7, арк. 4, 78, 141], 2) по правах людини, соціалістичній законності і охороні громадського порядку [7, арк. 4, 84, 142], 3) у справах молоді, по культурі та спорту [7, арк. 5, 143], 4) по народній освіті [7, арк. 5, 85–86, 144], 5) по охороні здоров'я, дитинства, материнства, соціальному забезпеченню і милосердю [7, арк. 5, 86, 145], 6) з питань екології, охорони навколишнього середовища та ліквідації наслідків Чорнобильської аварії [7, арк. 5, 87, 146], 7) по торгівлі, громадському харчуванню та

побутовому обслуговуванню [7, арк. 5, 88, 147], 8) з питань розвитку господарства району та по товарах народного споживання [7, арк. 5, 88-89, 148], 9) по житлово-комунальному господарству та контролю за розподілом житла [7, арк. 6, 89-90, 149].

Документи означених постійних комісій наявні у фонді в частковому вигляді. Вони складаються з: 1) протоколів засідань постійних комісій, 2) додатків до цих протоколів, 3) підготовлених постійними комісіями документів на пленарні засідання сесій райради.

Матеріали першої групи збереглися лише у складі справи 198. Вони містять протоколи №№ 1-10 [8, арк. 5, 9, 12, 18, 58, 60-62, 64, 68] окремих та спільних з іншими засідань постійної комісії по правах людини, соціалістичній законності і охороні громадського порядку, що відбулися з 13 квітня 1990 р. [8, арк. 5] по 20 березня 1992 р. [8, арк. 68]. Вперше інформація про проведення означених виборів зустрічається вже у протоколі № 1 спільного з мандатною комісією [8, арк. 5] засідання 13 квітня 1990 р. [8, арк. 5-8]. Серед питань порядку денного жодне, на перший погляд, не стосувалося парламентських та місцевих виборів 1990 р. у Ватутінському районі м. Києва [8, арк. 5], проте опосередковано їхні особливості відображав пункт «[...] Розгляд звернення організації «Зелений світ» до Ватутінської районної Ради народних депутатів XXI скликання» [8, арк. 5], що підтверджує його обговорення [8, арк. 7-8], яке розгорнулося довкола питання правомірності відмови з боку Ватутінського райвиконкому в реєстрації місцевої організації Української екологічної асоціації «Зелений світ» як районної [8, арк. 7]. В ході обговорення було зачитано звернення організації, вказано на факт відсутності в осередку прав юридичної особи, згадано протест прокурора району А. Бабакова, заяву осередку про реєстрацію та відповідь райвиконкому на неї, вирішено утворити тимчасову комісію з 4 депутатів райради для вивчення відповідних документів та підготовки інформації з питання на

наступне засідання. Важливо зазначити, що відповідний фрагмент протоколу містить згадку про нормативно-правове регулювання діяльності громадських об'єднань Української РСР за допомогою документів поч. 1930-х рр. [8, арк. 7].

Протокол № 2 є друкованим варіантом протоколу № 1 і в дещо скороченому вигляді відтворює його інформацію [8, арк. 9–10].

Протокол № 3 засідання комісії по правах людини, соціалістичній законності та охороні громадського порядку від 4 травня 1990 р. [8, арк. 12] свідчить, що на ньому обговорювалася лише «Інформація комісії по скарзі «Зеленого світу» на незаконні дії Ватутінського райкому», яка була схвалена і запланована до розгляду на пленарному засіданні чергової сесії райради [8, арк. 12].

Документи другої групи щодо виборів 1990 р. представлені: 1) планом роботи комісії на означений рік [8, арк. 1], де згадується підготовка питання щодо звернення «Зеленого світу» [8, арк. 1], 2) рішенням від 13 квітня 1990 р. зі згадкою про створення тимчасової комісії для підготовки відповідної інформації на засідання комісії та пленарне засідання сесії райради [8, арк. 11], 3) її інформацією [8, арк. 13–17]. Остання є найінформативнішою і має прямиий стосунок до виборів. Її преамбула свідчить, що члени тимчасової комісії розглядали питання відмови з боку як Ватутінського райвиконкому в реєстрації місцевого осередку «Зеленого світу» в якості районного, так і районної виборчої комісії в реєстрації висунутих осередком кандидатів до Ватутінської райради [8, арк. 13]. Тимчасова комісія підтримала рішення обох органів [8, арк. 13]. Її члени розглядали: 1) заяву осередку щодо реєстрації, 2) протоколи про висунення кандидатів від нього, 3) статут «Зеленого світу», 4) тимчасове положення його місцевого осередку, 5) матеріали з висновками членів районної виборчої комісії, 6) постанову про реєстрацію місцевого осередку «Зеленого

світу» центральним, 7) протоколи установчих зборів місцевого осередку від 19 листопада 1989 р., 8) відповідь секретаря місцевого осередку С. Федоринчика на запит районної виборчої комісії, 9) положення ст. 23–40 Цивільного Кодексу Української РСР, 10) нормативно-правові акти поч. 1930-х рр. [8, арк. 14], серед яких названо інструкцію Секретаріату Президії ВУЦВК від 16 липня 1932 р. та постанову ЦВК і РНК СРСР від 6 січня 1930 р. [8, арк. 14]. Через відсутність в осередку «Зеленого світу» прав юридичної особи, приміщення та первинних організацій [8, арк. 16], а також з огляду на невдалу взаємодію з Ватутінським райвиконкомом [8, арк. 16] і районною виборчою комісією [8, арк. 16–17] члени тимчасової комісії визнали дії означених органів відповідними законодавству [8, арк. 17], проте, з огляду на активну участь учасників осередку у виборах, рекомендували II сесії райради прийняти рішення щодо проведення осередком подальшої організаційної роботи [8, арк. 17]. Означене свідчить про невдалі спроби осередку «Зеленого світу» у Ватутінському районі м. Києва офіційно набути статусу районного та отримати можливість висувати своїх кандидатів на виборах до райради, а також про приховану протидію районної влади участі осередку у виборах.

Документи третьої групи представлені другим примірником інформації тимчасової комісії [9, арк. 36–40], доповідями мандатної комісії на I [7, арк. 134–135зв.] та II [9, арк. 6–7] сесіях Ватутінської райради і інформацією мандатної комісії щодо припинення повноважень депутатів [9, арк. 10]. Доповіді мандатної комісії, заслухані і затверджені відповідно 2 квітня [7, арк. 3, 20–23, 31, 136] та 24 травня 1990 р. [9, арк. 2, 8, 45], в загальних рисах характеризують кількісні показники голосування 4 і 18 березня [7, арк. 134–135зв.] та 25 квітня і 13 травня 1990 р. [9, арк. 6–7] на виборах до райради. Як свідчить перша доповідь, за даними, отриманими членами мандатної комісії внаслідок аналізу протоколів районної та дільничних виборчих

комісії [7, арк. 134], впродовж 4 і 18 березня 1990 р. у виборах в 126 виборчих округах взяло участь 369 кандидатів у переважній більшості від 2 до 5 осіб на округ, у 126 округах було обрано 102 депутати [7, арк. 134], які перелічені за категоріями статі, належності до компартійно-комсомольських органів та професійної діяльності: 21 жінка, 60 членів КПРС, 2 члени ВЛКСМ, 14 робітників, 4 господарських працівники, 17 наукових співробітників та інженерно-технічних працівників, 3 представники торгівлі, 22 – народної освіти, 7 – медицини, 4 – житлово-комунального господарства, 4 – транспорту, зв'язку і будівництва, 12 – партійних і радянських органів, 2 військовослужбовці, 5 адмінпрацівників, 2 творчих працівника, 1 студент та 1 священослужитель [7, арк. 134–135], 10 з яких були депутатами райради попереднього скликання [7, арк. 135]. Цікаво, що повноваження 3 обраних депутатів мандатна комісія рекомендувала не затверджувати з огляду на можливу фальсифікацію підписів під час висування, проживання за межами Ватутінського району та порушення кримінальної справи щодо наклепу під час передвиборної кампанії [7, арк. 135]. Також доповідь містить посилання на ст. 86 Закону Української РСР «Про міську, районну в місті Раду народних депутатів» [7, арк. 135], відображаючи тогочасне законодавче регулювання затвердження депутатських повноважень, але не містить відомостей щодо кількості та явки виборців [7, арк. 134–135]. Друга доповідь за структурою нагадує першу і свідчить про наступне: голосування 25 квітня та 13 травня 1990 р. проходило у 24 виборчих округах, де з-поміж 124 кандидатів від 3 до 8 на округ було обрано 18, серед яких було 3 жінки, 12 членів КПРС, 2 робітники, 1 господарський працівник, 10 наукових співробітників та інженерно-технічних працівників, 2 працівники житлово-комунального господарства, 2 працівники партійних органів та 1 студент [9, арк. 6–7]. Інформація ж мандатної комісії щодо припинення депутатських повноважень [9, арк. 10] містить

пропозицію про припинення повноважень 2 обраних заступниками голови райвиконкому [7, арк. 97, 105, 157] депутатів із посланням на їхні заяви та положення ст. 12 закону про місцеві вибори [9, арк. 10], що свідчить як про юридичну неможливість одночасного перебування у складі райради та її виконкому, так і про можливість вибуття депутатів в процесі організаційної діяльності райрад м. Києва XXI скликання і, відповідно, про можливе проведення виборів вже після весни 1990 р.

Таким чином, можна зробити наступні висновки. По-перше, документи постійних комісій Ватутінської райради XXI скликання представлені у фонді Р-1595 Державного архіву м. Києва в частковому вигляді та поділяються на протоколи засідань постійних комісій, додатки до них та матеріали, підготовлені для розгляду на сесіях райради. По-друге, документи першої групи відображають вибори до райради опосередковано, а двох інших – як опосередковано, так і напряму. По-третє, інформація тимчасової комісії свідчить про невдалу спробу участі у виборах до Ватутінської райради XXI скликання представників місцевого осередку «Зеленого світу». По-четверте, доповіді та інформація мандатної комісії на пленарних засіданнях сесії є найінформативнішими щодо законодавчої бази проведення виборів до означеної райради та частини характеристик процесу голосування і динаміки формування її депутатського корпусу.

Джерела та література

1. Ілюстрована історія Києва. Київ, 2012. 424 с.: іл.
2. Історичне джерелознавство: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. 2-ге вид., доп. і перероб. К. : Либідь, 2017. 512 с.: іл.
3. Сорокін А. Опубліковані мемуари як джерело з історії виборів до Київської міської та районних в місті Києві рад народних депутатів XXI скликання. *Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі*

України: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 2017. С. 213–216.

4. З історії самоврядування та демократії в Києві. Київ, 2000. 247 с.

5. Державний архів м. Києва: Анований реєстр описів. Т. 2: Фонди радянського періоду та періоду незалежності України. Київ, 2007. 500 с.

6. Архипова С. Адміністративно-територіальні поділи Києва в ХХ ст. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. 2010. Вип. 4. С. 177–190.

7. Державний архів міста Києва (ДАК). Ф. Р-1595. Оп. 1. Спр. 131. 167 арк.

8. Там само. Спр. 198. 69 арк.

9. Там само. Спр. 132. 102 арк.

Олена Петасюк (м. Київ)

Образно-символічний бік міста Києва

Образ світу – це його осмислення у мовному записі. Цікавим є наступне: образ світу загалом та міста зокрема, може розвиватися паралельно із реальним. Бо образи дійсності є виразом певного уявлення від неї. Відтак воно вбирає у себе образи, символи, знаки, які пов'язані із візуальними, тактильними, акустичними, мовними та нюховими враженнями (за М. Бойцовим) [1, с. 16].

Вказані образи (враження) містять інформацію про (у даному випадку) місто, яка слугує однією із форм відображення, уявлення, роз'яснення реальності. Актуалізація даної тематики внаслідок сучасних епохальних динамічних змін поживила

увагу не тільки загальною до «образів нації», а й до образів окремих міст, що репрезентують певну націю, розуміння того, що було головним у минулому, на що орієнтуватися у майбутньому.

Кожне місто володіє власними багатими, передусім візуальними, рядами за елементами природного та штучного ландшафту. Маркування може відбуватися за символами, атрибутами влади та за символами у кольорах (зокрема, геральдичний символ сучасної столиці – срібний Архангел Михаїл із вогняним мечем та щитом із хрестом на синьому щиті). Візуальні образи Києва за природним ландшафтом становлять річки Дніпро, Либідь, Почайна, Глибочиця; гори: Старокиївська, Замкова, Щекавиця, Володимирська гірка, Байкова гора, Лиса гора; дерева: каштан, дуб та шовковиця Т. Шевченка, липа П. Могили, Козацька верба, шовковиця В. Стуса, акації [2]. На пам'ять приходять рядки Л. Костенко: «Я виросла у Київській Венеції. // Цвіли у нас під вікнами акації». Образними елементами штучного ландшафту нашого міста можуть слугувати Києво-Печерський монастир, Володимирський собор, Маріїїнський парк, будинок із химерами архітектора В. Городецького, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, міст ім. Є. О. Патона, Північний міст, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, мурал «Павло Скоропадський» (команда Kailas-V) [3] та інше.

Крім візуальних, образ вбирає у себе і «репрезентативні звуки», тобто акустичні символи і знаки. Відносно Києва, до прикладу: фреска Софіївського собору (музиканти, які грають на 8 видах музичних інструментів), яка є водночас найдавнішим зразком українського монументального живопису; Софіївська дзвіниця (дзвін); викладання музичної освіти у Києво-Могилянській академії; творчість композитора, скрипаля та співака А. Веделя; гімн М. Лисенка «Молитва за Україну»; Ансамбль танцю ім. П. Вірського; «Знову цвітуть каштани...» (композитор П. Майборода, поет А. Малишко). Нюхові враження

столиці репрезентує образно-символьний ряд (кулінарні візитівки міста): «Київський торт», цукерки «Вечірній Київ», київська перепічка, котлети по-київськи, оселедець київський [4, с. 10, 38]. Мовні образи Києва пов'язані передусім із стародавніми пам'ятками права, літератури та мови. Це «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повість минулих літ», Остромирове Євангеліє, «Ізборник Святослава», «Руська правда», «Повчання Мономаха», «Києво-Печерський патерик».

Існує загальний образно-символьний ряд столиці, до прикладу: легенда про заснування міста (Кий, Либідь, Щек, Хорив); Батієва гора; Золоті ворота; пам'ятник Б. Хмельницькому; Хрещатик; Андріївський узвіз; Національний художній музей України; каштани; офіційний гімн міста «Як тебе не любити, Києве мій!»; найбільше студентське місто України; футбольний клуб Динамо Київ. Проте кожна епоха чи століття накладає власний відбиток на репрезентативні лінії міста. Наприклад, період давньої української державності: поляни, деревляни; зрубний дім; гривна; місто Володимира; тризуб; хрещення Русі; Десятинна церква; Ярослав Мудрий – Софійський собор – Києво-Печерський монастир; Золотоверхий Михайлівський храм.

Так, Київ 17 ст. у мене, як в історика, асоціюється із наступними подіями та фактами: урочиста зустріч Б. Хмельницького біля Софіївського собору (23 грудня 1648 р.); асоціація із картиною-велетнем М. Івасюка із такою ж назвою, розміри 400x578 см., Нац. худ. музей України [5, с. 135]; постання братської школи (перший ректор Йов Борецький, 1615); видання Лаврською друкарнею 1616 р. «Часослова»; діяльність православного митрополита П. Могили і пов'язана з його ім'ям Київська колегія (1632); школярі та студенти Києво-Могилянської Академії як автори та виконавці вертепних драм; київська школа релігійного малярства; майстер Ілля та його гравюри до «Києво-Печерського патерика». 17 ст. пов'язане із культурницькою політикою та меценатською діяльністю українських

гетьманів і козацької старшини, що знайшло свій вияв, зокрема у підтримці православної церкви, національної освіти, книговидання, мистецтва, особливо за І. Мазепи: Богоявленський собор Братського монастиря, церква Усіх Святих у Києво-Печерській лаврі; Михайлівський Золотоверхий монастир; корпус Києво-Могилянської академії тощо.

Київ 21 ст. асоціюється із образами: Майдан, Помаранчева революція, Революція гідності – символами боротьби за право власного вибору. Із горнила Євромайдану вирости символічні зображення, поняття, гасла: людина у захисній касці і саморобним щитом, Небесна сотня, «Слава Україні!», побратими, пісня «Пливе кача», мурал «Портрет Сергія Нігояна» авторства О. Фарто (Португалія) [3] та інші. На Євромайдані поєдналися в історично-культурологічному вимірі політика, символ, культура. За М. Бойцовим, образи, які народжуються в індивідуальній свідомості, суцільно опиняються конвенціональними, які задані індивіду ззовні загальними установками культури [1, с. 14].

Знаково-символьні ряди сприйняття образу Києва мають візуальний, акустичний, мовний та нюховий характер. Осмислення образу міста у різних його виявах є не тільки важливим науковим завданням. Держава має бути зацікавлена у створенні як матеріальних, так і символічних ресурсів просування свого образу через образи окремих міст. Ти значимий у сучасному світі рівно стільки, наскільки сам себе у ньому репрезентуєш.

Джерела і література

1. Власть и образ. Очерки потестарной имагологии. СПб: Алетейя, 2010 / За ред. М. А. Бойцова, Ф. Б. Успенского. 384 с.

2. Шнайдер С. Л., Борейко В. Є. 50 видатних дерев Києва. *50 distinguished Kyiv trees*. S. Shnyder, V. Boreyko. К. : Киевский эколого-культурный центр. 192 с. URL: http://ecoethics.ru/wp-content/uploads/2015/09/site_50_derev_2014.pdf

3. Стріт-арт по-київськи: мурали Києва. URL: <https://blog.vlasne.ua/uk/murals-kyiv/>

4. Серія «Кухні народів світу»: в 31 т. Т. 1: Українська кухня / М. Распутіна. К. : ТОВ «Видавничий Дім «Український Медіа Холдінг», 2012. 72 с.

5. Україна в цікавих фактах: Книга рекордів України / Упорядник Г. О. Маценко. Львів: Слово, 1992. 160 с.

Тетяна Ніколаєва (м. Київ)

Історико-археологічні факти про київський Дніпро як джерело туристичної привабливості міста

Туристична привабливість міста для в'їзного та внутрішнього туризму активізується лише тоді, коли воно має наявний потенціал: історично-культурний, археологічний, науковий. Києву досить пощастило, бо це місто історичних пам'яток, культурних цінностей, найважливіших історичних подій в державі. Історичні та археологічні дослідження становлять неабиякий інтерес для суспільства. Тому потреба в них є важливою складовою не лише для науки та науковців, а й живильним джерелом для туристичної індустрії.

Окрім історико-культурних надбань, Київ має чудову природну локацію, яка зумовила особливості проживання в цьому регіоні. Так історично склалося, що кращі світові столиці стоять на річках. Київ – місто-столиця, що розташоване на третій за довжиною річці Європи. Відомо, що річки, у всі часи були вкрай важливими для людей. Яка ж роль Дніпра у житті населення, що заселяло Верхнє і Нижнє місто? Такі питання цікавили вчених

та допитливих туристів. Чимало нових досліджень, або забутих, чи не опублікованих та заборонених, нині стають тією ґрунтовною базою для донесення зацікавленій в знаннях спільноті про минуле київського Дніпра. Сучасні історичні та археологічні дослідження І. Парнікози, І. Гирича, М. Кальницького, О. Анісімова, В. Галайби, М. Сагайдака, Д. Кобалії та ін. є джерелом для києвознавців і сприяють розвитку як науки, так і туристичної сфери.

Як відомо, Геродот у V столітті до н. е називав цю водну артерію Борисфеном – рікою з півночі, а слов'яни, за Київської Русі – Славутичем. Та прижилось скіфське «Данапр» – глибока річка. Так, саме річка слугувала місцем поселення первісної людини, що з'явилась на території Києва (за дослідженнями В. Хвойки) в період палеоліту. Гортаючи сторінки археологічних досліджень І. О. Іванцова (продовжувач В. В. Хвойки у вивченні історії та культури древнього Києва у 30-ті ХХ ст., праці якого вийшли на загальне знання лише у ХХІ столітті), дізнаємось, що «у ранні післяльодовикові часи Дніпро являв собою широкий, у кілька кілометрів, бурхливий водяний потік, який заливав усю заплаву» [1, с. 43]. Та з поглибленням дна, берег переміщувався від житла первісної людини. Ось чому Кирилівську палеолітичну стоянку і місце мешкання людини часів трипільської культури знайшли значно далі від сучасного берега.

Археологічні дослідження Подолу, на думку М. А. Сагайдака, доводять, що річка впливала на тектонічні рухи берегової смуги. Те, що Нижнє місто, під впливом розливів, затоплювалось, формуючи яри, струмки та створюючи родючий шар ґрунту для землеробства. Зміна рель'єфу місцевості показана на прикладі будівництва церкви Богородиці Пирогощі: між знахідками першого зрубу і завершенням будівництва у 1135 році. Цікаво, що з кінця IX по XII ст.росло 10 метрів землі, тоді як на сьогодні (більш, як через вісім століть) це лише 2 метри [3].

У скіфський період Дніпро стає транзитним шляхом, по якому відбуваються торгові зв'язки з грецькими містами-колоніями, який зв'язує Причорномор'я з Балтикою. Можливо, саме з київського побережжя вивозили бурштин, що у грецьких містах-державах цінувався дорожче золота. Саме зв'язки по Дніпру, доводять «грецькі» (біля берегів Почайни В. Хвойка знайшов фрагменти чорнолакового грецького посуду) [1, с. 52] та «римські впливи» з великою кількістю римських монет. Це стає головною передумовою економічного зростання як Києва, так і інших давньоруських міст, не лише за рахунок зовнішньої торгівлі, а й розвитку ремесел, що пов'язані зі спеціалізацією пересування по річці і транспортуванням вантажів, та потребою в рибальстві. Спочатку це були так звані однодревки або моноксили, а згодом, можливо, не без впливу вікінгів, почали виготовляти для пересування річкою безпалубну лодію – вітрильно-гребний давньоруський корабель. Знахідка на Подолі язичеського ідола Велеса – бога скотарства, торгівлі та судноплавства, з мореного дуба (висотою 154 см і вагою 50 кг), на думку вчених, є підтвердженням цього (могла слугувати окрасою корабля). На Дніпрі довгий час існував паромний перевіз [2].

У давні часи київська гавань «Притика» перебувала на березі річки Почайни. Пізніше в піщаній косі, яка відділяє гавань від русла Дніпра, прорили канал, і Дніпро, змінивши напрямок потоку, пішов цим каналом. Незабаром він розмив піщану косу і поглинув Почайну. Це покращило судноплавство, проте сприяло затопленню та руйнуванню будинків на набережній Подолу.

Навіть у нові часи навігація на Дніпрі повністю залежала від природних умов: висоти рівня води, сильних хвиль, зустрічного та бокового вітру, глибини фарватеру, берегової лінії. Рівень води у Дніпрі залежав від сезону. Найсудноплавнішим був час паводків, а літня спека у червні-серпні робила судно-

плавство неможливим [4, с. 38]. Зміни погоди змушували власників човнів, дерев'яних вітрильних та веслових суден, вантажних барок, а згодом і пароплавів, забороняти капітанам виходити у сильно вітряну погоду. Дніпро стає судноплавним від верхів'їв до гирла з 1932 року (поява ГЕС, греблі і шлюзів).

Довгий час судна доводилося пересувати уздовж берега Дніпра за допомогою линви, і вздовж річки було виділено незабудовану смугу, де бурлаки або коні рухались, тягнучи навантажені лісом, зерном, сіллю, вугіллям баржі. Буксировали баржі з каменем для будівництва Київської фортеці та Броварського шосе. Хоча найбільший обсяг перевезень (навіть наприкінці ХІХ ст. та на початку ХХ ст.), припадав на деревину. Згодом дозволялося прокладати вздовж річок упорядковані набережні – пристані, що слугували для причалювання суден, вивантаження й завантаження товарів, де також існували підприємства з переробки товарів. На Подолі безпосередньо на березі річки тривалий час діяла потужна лісопильня, яку утримував відомий підприємець і київський меценат Семен Могилевцев.

Пароплав на дніпровських водах з'явився у 1823 році і мав назву «Бджілка» (або «Надія»). Історія побудови пароплава веде до графа Воронцова, який запросив німецьких механіків, що відібрали тямущих теслів-кріпаків та привезли необхідні для будівництва матеріали й паровий двигун. У 1820 році в Мошнському маєтку на річці Вільшанці було зведено примітивну корабельню, а майже через двісті років (в 2016 році) в селі Мошни на Черкащині споруджено пам'ятник Першому пароплаву на Дніпрі [5].

Товарообмін на річці залежав від багатьох факторів: рівня промислового розвитку, наявних доступних альтернативних засобів сполучення, можливості прийняти та вивантажити товар, адже навіть на поч. ХХ ст. їх розвантажували в основному вручну (за винятком кількох плавучих зернових елеваторів). Кількість товарів, що прибувала до Києва, чи відправлялась, згодом стала

залежати від можливостей річкового порту. В середині 19-го століття, довжина подільської пристані становила 1 800 метрів, але це не задовольняло потреби. Нову гавань річкового порту було споруджено в кінці XIX ст. (в середній частині русла Почайни, в районі сучасної Поштової площі), що отримала назву «Київська гавань імператора Миколи II». Лінія причалу простягнулася на 3 156 метрів, довжина гавані біля двох кілометрів, шириною місцями більш ніж 200 метрів. Це була одна з найдовших річкових гаваней (на 600 суден) не лише в Російській імперії, а й в Європі. Згодом гавань розширилася до Рибальського півострова, на західному березі якого обладнали корабельню. Сьогодні це завод «Кузня на Рибальському» – суднобудівельне приватне акціонерне товариство. А на Поштовій площі (поряд з гаванню), у 2015 році археологи знайшли частину вулиці періоду Київської Русі: фрагменти будівель, старі частоколи, зруби, криницю, дерев'яний настил дороги, що вів від берегової лінії до центральної частини міста. Горизонти культурного шару залягають на глибині 5,5–8 м.

В кінці XIX–XX ст. пасажирські і вантажні перевезення належали Сполученому товариству пароплавства на чолі з київським підприємцем Давидом Марголіним зі штаб-квартирою в Києві. За даними на 1913 рік, їхній флот налічував 64 пароплави й 7 непарових суден, а пасажирські перевезення компанії складала понад півтора мільйони пасажирів на рік [6].

Ремонтні майстерні Сполучених товариств пароплавства були розташовані на Трухановому острові, що був у розпорядженні міської влади. На острові вже були збудовані приватні дачі, на взятих в оренду у міста землях. Робітники пароплавства (в період подій революції 1905–1907 рр.) вимагали і собі землю на Трухановому для будівництва житла. Адже моста на «велику землю» тоді не було, і працюючі там могли потрапити з острова на правий чи лівий берег лише човнами. Київська дума врешті дала дозвіл на оренду земельних ділянок для

побудови будиночків робітничого селища. Давид Марголін, на власні кошти, збудував школу та кам'яну церкву Св. Єлизавети, тому селище на Трухановому називали «Острів Марголіна» або «Дерев'яною Вінецією» [6]. Ліна Костенко, що жила перед війною з батьками на Трухановому острові, присвятила йому вірш «Я виросла у Київській Венеції». Селище на Трухановому було знищено в роки Другої світової війни. Нині – це зона відпочинку, місце для туризму, спортивних баз, а з 2019 року – ландшафтний заказник місцевого значення «Труханів острів», який з'єднано з правим берегом Парковим мостом (через Дніпро) з велосипедними доріжками.

«Робітничі слобідки» (XIX – поч. XX ст.) неподалік від острова, на лівому березі (належав до Чернігівської губернії), були заселені рибалками, житла яких страждали через низький рівень ґрунтів і постійні підтоплення під час повені. На місці робітничих та рибальських слобідок – нині улюблені місця відпочинку киян і гостей на Дніпрі – Гідропарк (на місті Передмістної Слобідки), а також метро «Лівобережна» – Микільська слобідка.

Київ туристичний не існує без київського Дніпра. XXI ст. оперезало його мостами – кровоносними артеріями міста, що об'єднують лівий і правий берег. На пагорбах красується Лавра, Видубицький монастир з Ботанічним садом, найстаріший київський пам'ятник Магдебурзькому праву, реставрований Річковий вокзал, Дніпровська набережна... Кожна з цих локацій має свою давню і сучасну історію. Для багатьох туристів, що відвідують Київ, захоплюються рікою, є важливим і пізнання історичних фактів, які доводять велич і особливу місію нашого міста. Хвилі Славутича не залишають байдужими навіть бувалих туристів, тому ідея відновлення «Шляху з варяг у греки», запропонована українськими науковцями туристичному бізнесу, має право на життя і зробить Київ ще більш привабливим для туризму.

Джерела та література

1. Іванцов І. О. Стародавній Київ / Упорядник Г. І. Іванцова-Костенко. К.: В-во «Фенікс», 2003. 368 с.
2. Парнікоза І. Ю. Київські острови та прибережні урочища на Дніпрі – погляд крізь віки. <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/AncientRus/289771.html>
3. Сагайдак М. А. Середньовічна археологія. http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13934/Sahaidak_Aktualni_pytannya_zarodzhennia_ta_formuvannia_rannoho_Kyieva
4. Кобалія Д. Р. Історія на шпангоутах. Запоріжжя: Дике Поле, 2016. 368 с.
5. Пам'ятник першому пароплаву на Дніпрі встановлено в селі Мошни. <http://rayrada.ck.ua/2768-pam-yatnyk-pershomu-paroplavu-na-dnipro-vstanovleno-v-seli-moshny.html>
6. Кальницький М. Б. Старий Дніпро. Історія ріки. <https://texty.org.ua/d/longs/dnipro/>

Марія Казьмирчук (м. Київ)

Байкове кладовище як об'єкт меморіального та ностальгійного туризму

Одним з найдавніших та найвідоміших кладовищ Києва та всієї України є Байковий некрополь, де поховані найвідоміші представники української історії, та з яким пов'язано багато легенд. На відміну від Личаківського кладовища у Львові, вхід до нього безкоштовний, а екскурсійні пропозиції орієнтовані на широке коло туристів.

Зазвичай у пропонованих стандартних екскурсіях ідеться про видатних людей, похованих на Байковому кладовищі: державних діячів, письменників, поетів, художників, скульпторів, акторів,

спортсменів тощо. Чимало інформації можна отримати біографічного характеру та оглянути визначні архітектурні пам'ятки. Під час двогодинної екскурсії пропонують побачити таємничі склепи та вишукані пам'ятники, деякі з яких – справжні шедеври архітектури та скульптури [3]. На жаль, Байкове кладовище не пропонується як об'єкт меморіального та ностальгійного туризму, хоча його історія та сучасне планування залишаються значимими для представників різних національностей та різних країн.

Ностальгійний туризм – це вид туризму, який передбачає подорожі до місця свого історичного проживання, побачення з родичами й відвідання місць поховань своїх предків. Тоді як меморіальний туризм часто ототожнюють з цвинтарним або некропольним туризмом. Меморіальні місця, зокрема й ті, де трапилися трагічні події, все більше приваблюють туристів, які хочуть пізнати історію свого або іншого народів, отримати певні знання. Без сумніву, меморіальний та ностальгійний туризм є різними видами туризму, що водночас мають спільні сторони. Зокрема, метою ностальгійного туризму є не тільки пошук родичів, відновлення родинних коренів, але й відвідування меморіальних пам'яток, пов'язаних з подіями минулого родини. Ностальгійний туризм дозволяє дізнатися і відновити ряд історичних фактів про події минулого [4].

Історія Байкового некрополя дуже багата на події та факти, що можна використати для створення меморіального та ностальгійного туру для іноземних туристів, чого немає на українському ринку туристичних послуг. Ще з XVIII ст. через епідемію чуми було створено кладовище за містом Києвом. У 1833 р. було відведено місце під поховання мешканців Києва різних сповідань – православних, католиків та лютеран. Власну назву кладовище отримало від імені ушавленого у російсько-французькій війні генерала С. Байкова, який володів землями за річкою Либідь. Заснований «Байків хутір» дав назву цій місцевості Байкової гори та Байкової вулиці, а згодом і Байкового кладовища. Спочатку

найкраще упорядкованою була лютеранська (німецька) частина. У 1841 р. було збудовано кладовищенську дерев'яну Димитрівську церкву [1]. У 1880-х рр. цвинтар було розділено та розширено. Таким чином, виникло два Байкових – «Старе» кладовище ліворуч від дороги і «Нове», де ховали від 1880 р., яке було огорожене кам'яною стіною, яка й нині має входи-брами, стилізовані під церкву, костел і кірху. В 1884 р. збудовано кам'яну Вознесенську церкву [2]. Нині Байкове кладовище разом із колумбарієм займає площу понад 100 га.

У 2019 р. в рамках курсу «Меморіальний та ностальгійний туризм» студентами магістратури другого року навчання Київського національного університету імені Тараса Шевченка спеціальності «Історичне туризмознавство» було проведено екскурсію Байковим кладовищем. Мета екскурсії – представити цю унікальну пам'ятку насамперед як об'єкт меморіального та ностальгійного туризму. Для виділення меморіальної складової Байкового кладовища було обрано показ некропольних меморіальних об'єктів, а для представлення ностальгійного компоненту – зроблений акцент на похованнях представників різних релігійних та національних громад Києва. В ході екскурсії були відвідані легендарні та культові місця «Старого» та «Нового» кладовищ.

Серед відвіданих місць «Старого» кладовища було чимало поховань лютеран (німців), а також склеп Вітте. Культовим є поховання славетної української поетеси Лесі Українки та членів її родини – Косачів.

На «Новому» кладовищі магістрами була відвідана православна церква Вознесіння, де неподалік упокоївся видатний український історик, академік, керівник Української Центральної Ради Михайло Грушевський. Крім того, на «Старому» та «Новому» кладовищах є чимало старих склепів. Всі вони архітектурно різні, але з однаковою структурою – маленькою кімнаткою, куди могли зайти люди, щоб пом'янути померлих, і огорожене решіткою підземелля, де і знаходилися труни.

Деякі склепи – творіння відомих архітекторів, зокрема В. Городецького та В. Ніколаєва.

На завершення екскурсії було оглянуто крематорій та колумбарій. Великий крематорій, що нагадує позаземний храм, було збудовано у 1975 р. за проектом Авраама Мілецького, до якого веде Дорога скорботи, уздовж якої художники Ада Рибачук і Володимир Мельниченко створили Стіну пам'яті з оригінальною монументальною композицією філософського змісту. На жаль, вона була знищена за брежнєвської доби як замах на принципи соціалістичного реалізму [1].

Отже, Байкове кладовище – культове місце, музей та сама історія в біографіях. В ході проведеної там екскурсії для магістрів Київського національного університету було зроблено висновки, що Байковий некрополь має стати об'єктом не тільки масового туризму, але також меморіального та ностальгійного туризму. Адже саме Байкове кладовище було першим міжконфесійним кладовищем в Києві, прогресивним на той час явищем в історії, коли почали ховати на одній території представників різних конфесій та національностей. А завдяки захороненню тут видатних представників українського суспільства, можна відтворити історію меморіального Байкового некрополя.

Джерела та література

1. Байкове кладовище – київський пантеон <https://www.interestny.kiev.ua/baykove-kladovishhe-kiyvskiy-panteon/>
2. Байкове кладовище. Енциклопедія Київ. <http://wek.kiev.ua/uk/>
3. Байковий некрополь (пішохідна або автобусна екскурсія на Байкове кладовище Києва) <http://toursdekiev.com.ua/uk/baikovo>
4. Казьмирчук М. Г. Меморіальний і ностальгійний туризм у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – № 4(131). – 2016. – С. 20–31.

Туристичний потенціал Києва як умова розвитку діаспорного туризму

В сучасних умовах глобальність туристичної діяльності стає потужним чинником впливу не лише на економіку, а й на духовний світ людини. Туризм набуває значення однієї з найбільш активних форм спілкування людей, що сприяє встановленню та розширенню культурних зв'язків. Для українського етносу, який характеризується однією з найбільших у світі діаспор, даний аспект туризму набуває особливої актуальності, оскільки дає можливість збереження етнічної ідентичності закордонних українців. Тому діаспорний туризм є перспективним напрямом розвитку вітчизняного туристичного продукту.

Проблеми розвитку діаспорного туризму найбільш системно опрацьовані вітчизняними науковцями: А. І. Зубиком; М. Л. Орловою, Т. І. Катаргіною, В. Ф. Кифяком, Ю. В. Тертичною. Однак, варто погодитись з Ю. В. Тертичною, що для розуміння та впровадження видів туризму, необхідно насамперед розуміти суть понять. Проблема адекватного понятійно-термінологічного відображення видів туризму ще не вирішена. Є істотні відмінності, пов'язані з трактуванням різних термінів та неоднозначного їх розуміння науковцями. Термінологічна неузгодженість зумовлена відсутністю закріплення на законодавчому рівні визначення даних понять [1, с. 60].

Мета цього дослідження – показати перспективність туристичного потенціалу міста Києва для розвитку діаспорного туризму.

Діаспорний туризм як один з видів туристичної індустрії має значний потенціал. За оцінками науковців, за межами України проживає від 11 до 15 мільйонів осіб. Українська діаспора є однією з найбільших у світі, тому пріоритетне завдання –

підтримка зв'язку з закордонним українством. Діаспорний туризм у цьому відіграє важливу роль, адже є об'єднувальною ланкою з українцями, які проживають за кордоном, через відвідування місць, де вони жили, ознайомлення з культурою країни тощо. Відвідування етнічної батьківщини людиною, яка народилася і виховувалася в іншому соціокультурному середовищі, є своєрідним генетично сформованим «покликом предків». Щоразу більше людей виявляють бажання відвідати історичну батьківщину своїх батьків, дідів, прадідів, або ж місце поховань славетних одноплемінників [2].

Розвитку діаспорного туризму в державі покликаний сприяти Закон України «Про правовий статус закордонних українців», ухвалений 4 березня 2004 р. Метою цього Закону є сприяння розвитку національної свідомості українців, що проживають за межами України, зміцнення зв'язків з Батьківщиною. Відповідно до закону, закордонний українець – особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, має українське етнічне походження або родом з України [3]. Закордонні українці отримали право на безкоштовне оформлення багаторазової візи для відвідання України, без надання відповідного запрошення, терміном дії на п'ять років на підставі посвідчення закордонного українця. Безумовно, це значний крок до зближення з діаспорою [4, с. 130].

Для поетапної реалізації довгострокових проектів була розроблена та затверджена рішенням Київської міської ради від 11.02.2016 № 91/91 Міська цільова програма розвитку туризму в місті Києві на 2016–2018 роки (далі – Програма) до якої були внесені зміни, затверджені рішенням Київської міської ради від 20.12.2017 № 708/3715 [5].

З метою створення позитивного іміджу м. Києва як туристичної столиці європейського рівня, популяризації його туристичного потенціалу та розвитку інфраструктури і, як наслідок, збільшення туристичних потоків до міста Управлінням туризму

та промоцій протягом 2016–2018 років здійснено наступні заходи Програми: розробка та впровадження міської туристичної ID-картки гостя м. Києва, виготовлення промоційної та сувенірної продукції, організація реклами туристичних можливостей міста Києва, створення та видання календаря подій, виготовлення промо-роликів, організація їх транслявання на телебаченні та в кінотеатрах України і за кордоном, виготовлення та встановлення 3-д конструкцій логотипу міста Києва, організація перехресної промоції міста Києва з іншими туристичними дестинаціями [5].

Реалізація вищезазначених заходів Програми дозволила забезпечити просування міста Києва як туристичного центру європейського рівня, сприяла створенню в столиці сучасної туристичної інфраструктури на рівні світових стандартів, що, в свою чергу, сприяло збільшенню туристичних потоків до міста Києва та інших основних показників (табл. 1).

Табл. 1

Основні показники туристичної галузі м. Києва (динаміка)

Показник	Од. виміру	2014	2015	2016	2017	2018
Іноземні відвідувачі	тис. осіб	927,0	1 069,3	1 248,1	1 611,0	1 930,5
Внутрішні туристи	тис. осіб	608,8	707,0	719,7	2 500,0	3000,0
Туристичний збір	млн грн	7,8	13,0	18,8	25,1	32,9
Кількість колективних закладів розміщення	Одиниця	194	171	186	189	191*
Середня завантаженість готелів	%	26,0	27,0	34,0	42,0	48,0*

* прогнозне значення (отримання фактичних статистичних даних за 2018 рік можливе після опрацювання даних ГУ статистики у м. Києві) [5].

Особливістю сучасного туризму є прагнення туриста використати подорож з максимальною ефективністю. Тому, на нашу думку, для діаспорних туристів актуальним є знайомство з історико-культурною спадщиною України. Найкраще репрезентують Україну пам'ятки ЮНЕСКО. Зокрема, на території Києва розміщені два об'єкти: Софійський собор та Києво-Печерська лавра.

Важливим ресурсом для розвитку діаспорного туризму є нематеріальна культурна спадщина. Саме у Києві зосереджені витвори мистецтва, історичні пам'ятки, пам'ятки архітектури. Етнографічним особливостям регіонів України присвячені експозиції музеїв архітектури і побуту під відкритим небом (скансенів), що функціонують у Переяславі та Києві.

Для розширення туристичних подорожей створено та постійно модернізується київський туристичний портал visitkyiv.travel, здійснено інтеграцію існуючих екскурсійних програм з мобільного додатку «KyivCityGuide» на портал. Проведено роботи з мовної підтримки сайту (переклад на мови: російська, німецька, англійська, китайська). Забезпечено просування київського туристичного порталу на найбільших пошукових сайтах, просування сторінки Київтуризм ([visitkyivtravel](http://visitkyivtravel.com)) у соціальних мережах (Facebook, Instagram) [5].

Створено мобільний додаток «KyivMobileGuide», що передбачає доступ до карти міста без активного підключення до мережі Інтернет, 16 повноцінних туристичних маршрутів містом. Аудіоекскурсії англійською та українською мовами. На міжнародній туристичній премії International Travel & Tourism Awards 2018 у Лондоні KyivCityGuide 2.0 отримав високу оцінку «highly commended» [5].

Таким чином, аналіз туристичного потенціалу міста Києва дозволяє зробити висновок, що існують достатньо комфортні умови для розвитку діаспорного туризму. Подальший розвиток залежить від реалізації розроблених програм та їх подальшого фінансування.

Джерела та література

1. Тертична Ю. В. Етноекзогенний туризм в системі поняття етногеографії // Географія та туризм: Наук. зб. – К.: Альфа-Пік, 2014. – Вип. 31. – С. 55–62.
2. Орлова М. Л. Ресурси етнічного туризму регіону: суспільно-географічна оцінка (на матеріалах Одеської області) : автореф. дис... канд. географ. наук: 11.00.02 / М. Л. Орлова. – Одеса, 2009. – 20 с.
3. Закон України «Про правовий статус закордонних українців» від 04.03.2004: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua
4. Зубик А. Проблеми та перспективи розвитку діаспорного туризму в Україні // Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2013. Випуск 42. – С. 128–135.
5. Пояснювальна записка про хід виконання Міської цільової програми розвитку туризму в місті Києві на 2016–2018 роки.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kyivcity.gov.ua>

Дарина Надольська (м. Київ)

Перспективи розвитку релігійного туризму на Київщині

Зміни, які відбуваються зараз в світовому культурному просторі, та посилення урбанізаційних процесів сприяють зміцненню контактів між народами, політичними системами та конфесіями, взаємозв'язок між якими тримається саме на туризмі.

Сьогодні релігійний туризм – це один із найбільш стабільних та популярних сегментів туристичного ринку. Під релігійним туризмом слід розуміти такий вид туристичної діяльності, який пов'язаний із задоволенням специфічних потреб туристів, що прямують до святих місць та релігійних центрів за межами

звичайного для них середовища [1, с. 11–12]. У науковій літературі релігійний туризм зазвичай поділяється на паломницький туризм і релігійний туризм екскурсійно-пізнавального спрямування, які часто ототожнюють. Натомість вони значно різняться між собою, насамперед своєю метою. Так, паломництво є складним різноманітним духовним і соціокультурним явищем в житті багатьох народів. Також це найперший вид релігійної діяльності, який бере свої початки від появи розвинених форм релігії. Найбільш системно цей вид туристичної діяльності склався при становленні та розвитку світових монотеїстичних релігій. Паломництво має на меті відвідування культових місць та релігійних центрів задля духовного очищення, поклоніння святиням, тоді як релігійний туризм – це подорож, яка має на меті ознайомлення зі святинями, сакральними місцями, архітектурою монастиря чи духовного центру. Люди відправляються в паломництво, коли їм недостатньо ритуальних дій у місцях звичайного середовища їх проживання. Паломники їдуть або йдуть до святих місць, найбільш значущих власне для них [2, с. 14].

Підвищений інтерес українців до релігії загалом та до релігійного туризму зокрема зумовлений, насамперед, історичним фактором: релігійна культура українців формувалась протягом багатьох століть за умов національної бездержавності, за тривалого домінування комуністичної ідеології, що спричинило суттєву трансформацію у суспільній свідомості. Тому сьогодні українська держава перебуває в пошуках нових духовних орієнтирів. Для багатьох людей ці орієнтири локалізовані у сфері народних традицій та вірувань, тому проблеми збереження і використання історичних традицій належать до числа найактуальніших.

Релігійний туризм відносно нещодавно став предметом уваги науковців, тому історіографія цього питання не є вичерпною. Вона тільки частково висвітлюється у роботах науковців,

які досліджують переважно феномен паломництва та паломницьких подорожей. Сучасним станом даної проблематики займаються вітчизняні науковці, серед яких можна виокремити роботи З. П. Сапелкіної, О. П. Дудкіної, О. О. Любіцевої, С. П. Романчук та багатьох інших.

Однією із фундаментальних праць щодо релігійного туризму як соціального явища загалом, та паломництва, зокрема, є праця, підготовлена українською школою туризмології – «Туризмологія: концептуальні засади теорії туризму». А найпершим на пострадянському просторі навчальним посібником з даної теми є праця Т. Т. Христова «Релігійний туризм». Цей посібник був виданий у 2003 р. в Москві і є узагальнюючою працею, де поєднані теоретичні аспекти релігійного туризму та характеристика територій розповсюдження релігій з акцентом на конкретних місцях паломництва.

Відмінності між поняттями «релігійний туризм» та «паломництво» узгоджуються із програмами та турами, які пропонують організатори туристичного руху. Такі програми спеціально підібрані під смаки та побажання учасників релігійних турів: починаючи від осіб, які прагнуть дослідити історію, ознайомитися зі святинями, сакральними місцями, архітектурою монастиря або духовного центру, закінчуючи представниками різних релігійних конфесій, яких до подорожі спонукає духовна місія, та яких цікавить саме безпосередня участь у релігійних культурах.

Загалом, на території України із організаторів релігійно-туристичного руху, можна виділити декілька основних груп, кожна з яких має свої особливості у функціонуванні та організації паломницьких або релігійно-туристичних подорожей:

- церковні організації різних конфесій та різних рівнів, які займаються організацією паломницької діяльності;
- різноманітні громадські організації, які займаються як паломницькими, так і релігійно-пізнавальними подорожами, здебільшого пов'язані з релігійними організаціями;

- власне бізнесові організації, які діють самостійно.

З прадавніх часів Київщина, разом з Києвом, була не тільки адміністративним центром, а й духовним центром спочатку язичництва, а згодом – орієнтального, тобто православного християнства. Сакральна функція даної території зберігається і до сьогоднішнього дня. На початок 2020 р. в області діють 1900 релігійних організацій 40 церков та конфесій. Домінуючим на Київщині залишається православ'я – 65%, католики – 4% [3].

Для православного релігійного туризму великий інтерес становлять пам'ятки стародавньої архітектури та духовні святині, що відносяться до епохи Київської Русі. Такими на території Києва є: Києво-Печерська лавра, Софійський собор та залишки Десятинної церкви, Михайлівський Золотоверхий чоловічий монастир, Голосіївська, Феофанівська та Китаївська пустині. Ще одним об'єктом, який привертає увагу православних віруючих на території Києва, є Байкове кладовище.

Найвизначнішим і найбільш відомим місцем паломництва для численного католицького населення України є Прокафедральний собор святого Олександра, який в Києві є духовним центром Української римо-католицької церкви. Він розташований на південному краю Володимирської гори, на розі вулиць Костельної та Трьохсвятительської, та вважається найстарішим на території Київщини. Іншим визначним католицьким храмом на території Києва, духовним центром вже Української греко-католицької громади є Патріарший собор Воскресіння Христового, який розташований на Лівому березі Дніпра.

Враховуючи, що Україна з давніх-давен була колискою різних традицій та культур, варто відзначити, що саме тут зосереджуються пам'ятки культури іудаїзму та хасидизму – однієї з молодих течій іудаїзму. Це приваблює десятки тисяч іноземних туристів та паломників на нашу землю.

Релігійною святинею єврейського народу в Києві є Хоральна синагога Бродського, яка знаходиться у самому центрі Києва. В даний час активно формується туристська інфраструктура в основних місцях паломництва хасидів в різних куточках нашої держави. Святі для єврейського народу місця збереглися в Києві, в Білій Церкві, Таращі та в інших містах Київщини.

Таким чином, розвитку туризму на Київщині сприяє її розташування. Київщина – це центр нашої держави, де зосереджені дорожнє, залізничне та авіасполучення, що відкриває великі перспективи як для внутрішнього, так і для міжнародного туризму. До того ж, щоб забезпечити туристів та паломників всіма можливими зручностями, при монастирях функціонують спеціальні готелі. Потенціал культових закладів Київщини, святих місць та святинь спроможний задовольнити найрізноманітніші інтереси туристів та сприяти стрімкому розвитку релігійного туризму на території області.

Джерела та література

1. Бабкин А. В. Специальные виды туризма : учебное пособие / Бабкин А. В. – М., 2008. – 252 с.
2. Бондаренко Д. В. Аспекти правового регулювання паломництва и религиозного туризма на современном этапе // Вестник Ассоциации вузов туризма и сервиса. – 2015. – № 3. – Том 9. – С. 14–20.
3. Офіційний сайт Київська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. Стан релігійної ситуації у Київській області. – Режим доступу: <http://koda.gov.ua/oblderzhadministratsija/struktura/strukturni-pidrozdili-oda/upravlinnya-kulturi-nacionalnoste/viddil-u-spravakh-religiy-i-nacionaln/stan-religiynoi-situacii-u-kiivskiy/>

Зміни міських топонімів в контексті протистояння ідентичностей

В Україні відбувається процес формування сучасної ідентичності людської спільноти. Він супроводжується поєднанням декількох взаємопов'язаних викликів: дихотомії, постколоніального синдрому, ментальним посттравматизмом тощо. Ситуація ускладнюється зовнішнім чинником, підтримуваним частиною українського суспільства, структурованого в певні групи впливу почасти маргінального характеру. І, власне, процес зміни міських топонімів у Києві екстраполює протистояння ідентичностей у вітчизняному соціумі. Яскравим прикладом цього є продовження історії з перейменуванням проспектів Бандери й Шухевича.

26 червня 2019 року Окружний адміністративний суд міста Києва прийняв рішення про часткове задоволення позову ГО «Єврейська правозахисна група» та ГО «Антифашистська правозахисна ліга» до Київської міської ради і визнав протиправним та скасував перейменування проспектів Московського й Ватутіна на честь Бандери й Шухевича, зважаючи на порушення процедури, а також відсутністю належного обґрунтування. Зауважимо, що ця справа розглядалася ще з серпня 2016 року [1]. Вочевидь, противники деколонізації/декомунізації використали демократичні процедури та їх юридичну складову через судочинство. Слід наголосити на тому, що вище зазначені громадські організації пов'язані були з діяльністю родини Бережних, зокрема Ірини Бережної – колишньої депутатки від «Партії регіонів».

У сучасному світі «...історія є категорією політичною, військовою і нацбезпековою. Історичною пам'яттю зараз воюють» [2, с. 13], тому позитивним явищем стала консолідована реакція на цю ситуацію державних інституцій: КМДА в особі її очільника В. Кличка та Українського інституту національної пам'яті на чолі з В. В'ятровичем. Зокрема, київський міський

голова заявив наступне: «Реваншу не буде! По-перше: ми готуємо апеляцію на рішення Окружного адмінсуду Києва, що скасував рішення Київради про перейменування двох проспектів на честь Степана Бандери та Романа Шухевича, і, по-друге: на наступній сесії Київради ми за процедурою, ще раз ухвалимо рішення про відповідне перейменування радянських проспектів» [3]. Також і Український інститут національної пам'яті подав апеляційну скаргу на рішення Окружного адмінсуду Києва щодо перейменування проспектів Московського й Ватутіна на честь Степана Бандери та Романа Шухевича, солідаризувавшись з місцевим самоврядуванням м. Києва [4]. Синергія у царині політики пам'яті увінчалася успіхом: Апеляційний суд міста Києва скасував рішення Окружного адмінсуду (м. Києва) про визнання незаконним перейменування проспектів Московського й Ватутіна на честь Степана Бандери та Романа Шухевича на початку грудня 2019 року [5].

Джерела

1. В адмінсуді пояснили, чому скасували перейменування проспектів Бандери й Шухевича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https:// www.pravda.com.ua/news/2019/06/26/7219254/](https://www.pravda.com.ua/news/2019/06/26/7219254/)
2. Ілля Прокопенко. Історичною пам'яттю зараз воюють // Країна. – № 21(524). – 28 травня 2020. – С. 13.
3. Кличко про перейменування проспектів Бандери і Шухевича: Реваншу не буде [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/06/26/7219219/>
4. Скасування назв Бандери і Шухевича у Києві: рішення оскаржив інститут В'ятровича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/08/1/7222518/>
5. Суд залишив у Києві проспекти Бандери і Шухевича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/12/9/7234292/>

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА ТА МИСТЕЦТВО КИЄВА

Київ у живописі XVII – початку XX століть

Прагнучи зберегти пам'ять про ті чи інші історичні події, явища, персоналії було створено різні системи та способи їх фіксації. Так, наприклад, в «Повісті минулих літ» зберігаються відомості про заснування Києва, його історію. Та навряд чи можливо лише за допомогою письмових джерел досконало відтворити стародавнє місто.

Тут на допомогу приходять зображальні джерела, що можуть наочно продемонструвати як виглядало місто в певний період свого існування, простежити як відбувалися зміни та проаналізувати їх вплив. Варто зауважити, що збереглося чимало зображень Києва, окремих його місцевостей та архітектурних пам'яток.

Найперші відомі зображення, пов'язані з історією Києва, зустрічаються у літописах, проте вони є доволі схематичними та подекуди містять зображення окремих архітектурних об'єктів без прив'язки до конкретної місцевості. Одними із перших зображень, що відтворюють територію Києво-Печерської лаври, є плани Афанасія Кальнофойського (1638) – ченця Києво-Печерської лаври.

Додатками до його роботи «Тератургіма» були три окремі плани: із зображенням Дальніх печер та прилегла до них монастирська та міська територія, інший – Близніх печер, і третій, на якому зазначені Печерський, Вознесенський та Миколаївський Пустинний монастирі, частина Старого Києва та Подолу [1, с. 329]. Всі вони містять описи пронумерованих об'єктів. Однак, під час публікацій та передруків плани копіювалися з помилками, через що часто піддавалися критиці з боку дослідників.

Та, не зважаючи на це, ці плани є досить важливим джерелом, оскільки їх можна віднести не лише до картографічних матеріалів, а й до художньої творчості, оскільки вони містять зображення архітектурних об'єктів, ландшафту із власним баченням автора.

З XVII століття до нас дійшли зображення архітектурних споруд Києва, зроблені надвірним художником литовського державного діяча Януша Радзивілла – Абрахама ван Вестерфельда. Його панорама Києва «Вид з північного сходу» справедливо вважається єдиним документальним зображенням цієї місцевості того періоду. Він є автором низки зображень (1650–1651): «Руїни Десятинної церкви», «Печерська лавра», «Собор св. Софії» (з усіх боків), «Золоті ворота», «Ярославів вал», «Руїни невідомої споруди Києва» та ін. Деякі дослідники висловлюють припущення, що роботи, на яких зображено невідомі споруди, можуть змальовувати руїни Старокиївської фортеці, частини київських льохів, що згадуються пізніше, в літературі XVIII–XIX ст., церкву на Вознесенському узвозі та Михайлівський золотоверхий собор із дзвіницею [2, с. 56].

Відомі також панорами Києва німецького живописця Гроте. На одній з таких панорам змальовано схили Дніпра, Києво-Печерську лавру, Поділ та Венеціанський острів. На іншому зображенні міста більший акцент зроблено на архітектурні споруди. Тут зображено місцевість від узбережжя Дніпра, Михайлівського собору до Андріївського узвозу та Замкової гори.

XIX ст. – важливий період в контексті теми зображення Києва. Вже в середині століття з'являються перші фотографії. Зокрема, саме фотографи-аматори почали робити пейзажні знімки з чіткою прив'язкою до місцевості (що не завжди є в художніх творах, де є можливість для розкриття творчого потенціалу та власної інтерпретації дійсності). Але існувало багато

перешкод для поширення фотографії до кінця XIX ст.: високі ціни на обладнання та витратні матеріали, важке сприйняття технічного прогресу в Російській імперії, де навіть некомерційна фотозйомка вимагала отримання офіційного дозволу [3, с. 11]. Тому й надалі залишається актуальним і доцільним для науковців використання художніх творів цього періоду для дослідження Києва XIX ст., але вже у поєднанні зі здобутками фотомистецтва.

До плеяди видатних митців XIX ст., що достовірно та реалістично відтворювали у своїх роботах архітектурні споруди Києва, належать Тарас Шевченко, Михайло Сажин, Василь Штернберг, Микола Пимоненко, Іван Їжакевич та ін. Кожен з них у притаманній йому манері відтворив образ Києва XIX ст.

У 1843 р. Тарас Шевченко приїхав до Києва, де разом з Пантелеймоном Кулішем, мандруючи містом, робили замальовки. За цей час Шевченко відтворив кілька краєвидів міста, Видубицький монастир та Дальні печери Києво-Печерської лаври. Згодом, 1846 р., Т. Шевченко знову повернувся до Києва, де почав робити замальовки архітектурних пам'яток на замовлення Археографічної комісії. Працював він разом із Михайлом Сажиним, з яким потоваришував ще під час навчання в Петербурзі. Як писав у своїх спогадах Олександр Афанас'єв-Чужбинський: «(Шевченко) задумал снять все замечательные виды Киева, внутренности храмов и интересные окрестности. Сажин взял на себя некоторые части, и оба художника пропадали с утра, если только не мешала погода» [4, с. 25].

Збереглися зображення Аскольдової могили, Васильківського форту, Андріївської церкви, Видубицького монастиря, Китаївської пустині, костюлу, Києво-Печерської лаври, виконані Шевченком та вид на Володимирську гірку, Венеціанський острів, краєвид з Щекавиці, з Царського саду, Поділ, Куренівка, руїни монастиря св. Ірини, Софійський монастир, університет св. Володимира руки Сажина.

Цікавими є роботи Василя Штернберга – українського живописця, пейзажиста. Від є автором картин «Вид на Поділ», «Аскольдова могила» та «Переправа через Дніпро». На останній зображено Венеціанський острів, який часто зустрічається і в роботах інших митців. Свою назву він отримав наприкінці ХІХ ст. у зв'язку з відкриттям парку відпочинку «Венеція», де знаходилася численна кількість розважальних закладів.

До ряду художників, що приділили значну увагу Києву у своїй творчості, належить Василь Тімм – латиш, за походженням, відвідував класи Імператорської Академії мистецтв, а згодом працював у майстерні Карла Брюллова разом із Т. Шевченком. Упродовж 1841–1842 рр. разом із Шевченком та Штернбергом робив ілюстрації для збірки «Наши, списанные с природы русскими». Тімм видав друковану збірку «Русский художественный листок» (1851–1862), куди включив кілька літографій із зображеннями Золотих воріт, пам'ятника св. Володимиру, пам'ятника хрещення Русі на березі Дніпра, Аскольдової могили, Успенської церкви Києво-Печерської лаври.

В межах питання про змалювання Києва неможливо оминути увагою видатного українського художника Миколу Пимоненка. Академік живопису Петербурзької академії мистецтв, Член Паризької інтернаціональної спілки мистецтв і літератури, художник-реаліст, що народився в Києві і присвятив багато уваги рідному місту у своїй творчості. Незважаючи на те, що його пристрастю було змалювання традиційного українського села, міська тематика присутня на полотнах «Київська квіткарка» (1897, 1908), «Бесіда», «Зустріч із земляком», «Страсний четвер», «Київський вокзал». Щодо перших чотирьох картин, то неможливо чітко визначити місце, зображене художником, лише достеменно відомо, що Пимоненко змалював київські вулички. Проте, в роботі «Страсний четвер»

зображено церкву св. Ольги на Печерську, яка була знесена радянською владою у 1936 р.

Характерними особливостями та власною манерою написання картин наділений був ще один відомий український художник – Іван Їжакевич. Його київські пейзажі вирізняються колористикою та простою реалістичністю об'єктів. Він відтворив у своїх роботах Володимирську гірку, Андріївську церкву, Покровський монастир, церкву Спаса на Берестові, вежу Мазепи (Печерськ) з усіма особливостями місцевого ландшафту.

Київ яскраво представлений в мистецтві XVII – початку XX ст. Художники зуміли відтворити історичний Київ таким, яким він був, передаючи всю красу та атмосферу власного часу. Такі роботи дозволяють дослідникам побачити місто очима сучасників, зазирнути у різні епохи та усвідомити, як змінювався Київ протягом багатьох століть, а використовуючи комплексно усі види джерел, можна реконструювати минуле якомога достовірніше.

Джерела та література

1. Попельницька О. О. Плана Києва 1638 р. як джерело з історичної топографії / Олена Олексіївна Попельницька // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. – Київ, 2005. – Вип. 12, ч. 1. – С. 329–342.

2. Белічко Ю. В. Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві / Ю. В. Белічко, В. П. Підгора. – Київ: Мистецтво, 2016. – 288 с.

3. Візуалізуючи Україну: аматорська фотографія в Києві на рубежі XIX–XX ст. // Актуальні проблеми суспільних наук та історії медицини. – 2017. – С. 10–14.

4. Афанасьев-Чужбинский А. С. Воспоминания о Т. Г. Шевченко / А. С. Афанасьев-Чужбинский. – СПб, 1861. – 608 с.

Андрій Шаповал (м. Київ)

На шляху до Університету св. Володимира в Києві: епістолярний дискурс

(до 150-річчя від дня народження В. М. Перетця)

У 2020 р. відзначаємо 150-річчя від дня народження видатного філолога, історика слов'янських літератур, зокрема й української, та театру, а ще етнографа, джерелознавця, палеографа, бібліографа, академіка Петербурзької (з 1914) і Української академії наук (з 1919) Володимира Миколайовича Перетця (31.01.1870–24.09.1935), життя, наукова і педагогічна діяльність якого тісно пов'язані з Україною. Від другої половини 1890-х і до початку 1930-х років вчений був активним учасником українського наукового життя та істотно вплинув на розвиток української науки, відігравши знаменну роль у розбудові українських наукових інституцій та становленні українознавства.

Протягом 1903–1914 рр. В. М. Перетц мешкав і працював у Києві. Як професор кафедри російської мови і словесності Університету св. Володимира він домагався створення кафедр української історії, літератури, мови, етнографії, звичаєвого права та виступав за скасування заборони української мови. З ініціативи та під керівництвом вченого в Києві діяв «Семінарій російської філології» (1907–1914), в роботі якого брали участь студенти Університету св. Володимира, слухачки Київських вищих жіночих курсів і вечірніх приватних жіночих історико-філологічних курсів. Завдяки діяльності семінарію В. М. Перетця сформувалася Київська філологічна школа. Вчений був одним із фундаторів Українського наукового товариства у Києві та головою його філологічної секції (з 1907).

Володимир Миколайович Перетц долучився й до творення Української академії наук (1918), а впродовж 1927–1933 рр. очолював Комісію давнього українського письменства ВУАН.

Як же так сталося, що В. М. Перетц, уродженець Санкт-Петербургу й випускник історико-філологічного факультету Петербурзького університету (1893), присвятив своє життя українській науці та що спонукало вченого переїхати до Києва. Грунтуючись на аналізі архівних документів, зокрема й епістолярію В. М. Перетца, спробуємо з'ясувати мотиви молодого талановитого вченого, що змусили покинути Північну Пальміру та переїхати до міста на Дніпрі.

Передусім, звернемося до судження історика української літератури та науки М. І. Петрова, за допомоги якого В. М. Перетц розпочинав дослідження українських літературних пам'яток у книгозбірнях Києва. Так, М. І. Петров у своєму відгуку на наукові праці Володимира Миколайовича зазначив: «Уродився [В. М. Перетц] в Петербурзі, тут одержав він середню та вищу освіту, і тут почав свої літературні праці над вивченням великоруської пісні в зв'язку з піснею українською, польською та чеською. Але з бігом часу він все більш і більш відклоняється в бік наукового вивчення нашої України, її рукописів, народної пісні, народного театру тощо. Причинились до цього особисті його родинні відносини та зв'язки, що в 1890-х роках майже щорічно притягали його до Києва... Вивчення київських рукописів повело Володимира Миколайовича до як найближчого ознайомлення з українськими шкільними п'єсами і він з великою любов'ю став описувати та збирати різні драматичні твори української школи» [8, арк. 30].

Додамо, що інтерес до історії української літератури і мови у В. М. Перетца виник ще під час навчання в Петербурзькому університеті (1889–1893), у якому він слухав лекції видатного філолога-славіста, лінгвіста та фольклориста О. І. Соболевського, у яких йшлося і про давні галицько-волинські діалекти, і про «Слово о полку Ігоревім». Спецкурс О. І. Соболевського про «Слово о полку Ігоревім» заразив Володимира Миколайовича, за його власним визнанням, інтересом до «найвидатнішої

пам'ятки руської старовини та мрією знайти замість згорілого новий список її» [1, с. 210]. Слід зазначити, що сам О. І. Соболевський протягом 1882–1888 рр. працював в Університеті св. Володимира у Києві.

Під час навчання в Петербурзькому університеті В. М. Перетц познайомився з А. Я. Лященком, уродженцем Києва, який також навчався в Університеті міста на Неві, але не поривав зв'язку з Києвом і співпрацював із «Киевской стариной». З 1892 р. й Володимир Миколайович під впливом А. Я. Лященка став публікуватися в єдиному тоді на всю Російську імперію українському щомісячнику.

Із середини 1890-х рр. В. М. Перетц розпочав активно досліджувати історію української літератури, звернувши особливу увагу на українську віршову поезією XVI–XVIII ст. та українську драматичну літературу XVII–XVIII ст. Зазначимо, що з часом інтерес Володимира Миколайовича до історії української літератури і мови та взагалі до українознавства лише посилювався і вже не покидав ученого до останніх днів його життя.

Досліджуючи українські рукописні зібрання, В. М. Перетц в 1895 р. подружився з молодим філологом-славістом, випускником Університету св. Володимира й учнем В. Б. Антоновича, К. І. Арабажиним, який тоді мешкав в Санкт-Петербурзі. Ця дружба посилила інтерес В. М. Перетца до вивчення історії України та давньої української літератури [7, с. 33]. А рідна сестра К. І. Арабажина, Неоніла Іванівна Арабажина, в 1897 р. стала дружиною В. М. Перетца. Саме на ці особисті обставини Володимира Миколайовича й натякав М. І. Петров у своєму відгуку, адже молоде подружжя щоліта приїздило до Києва, де мешкала рідня Н. І. Перетц (Арабажиної).

Під час літніх поїздок до Києва В. М. Перетц знайомився з українськими філологами, іншими представниками української наукової еліти, з якими у Володимира Миколайовича зав'язувалися приятельські та дружні стосунки, співпраця на ниві

дослідження українських пам'яток (з М. І. Петровим, П. Г. Житецьким, М. Ф. Біляшівським), з питань публікації праць в українських виданнях та участі в роботі Історичного товариства імені Нестора Літописця (з М. П. Дашкевичем, М. В. Довнаром-Запольським, А. М. Лободою, В. П. Науменком, Т. Д. Флоринським).

Із Санкт-Петербурга В. М. Перетц листувався з київськими науковцями. Нині епістолярна спадщина Володимира Михайловича є цінним джерелом з дослідження наукової біографії вченого. Так, з листа В. М. Перетца до декана історико-філологічного факультету Університету св. Володимира Т. Д. Флоринського від 13 жовтня 1899 р. можна дізнатися, що Тимофій Дмитрович вперше запропонував В. М. Перетцу переїхати до Києва в 1897 р. [4, арк. 1 зв.].

Особливо дружні стосунки і тісна наукова співпраця склалися у В. М. Перетца з видатним українським істориком літератури, мовознавцем, етнографом і громадським діячем П. Г. Житецьким, якого Володимир Михайлович, як і М. І. Петрова, вважав своїм попередником і вчителем на ниві дослідження питань історії української поезії та драми [9]. У листах до Павла Гнатовича В. М. Перетц неодноразово писав про свою мрію переїхати до Києва та працювати в Університеті св. Володимира. Проте отримати місце в київському університеті було не простою справою, адже й інші вчені прагнули обійняти посаду професора в престижному виші. Так, у листі до П. Г. Житецького від 26 вересня 1900 р. В. М. Перетц висловив сумнів щодо можливості переїзду до Києва: «Справа про переселення моє до Києва – здається, не більше як повітряний замок! Писав [П. В.] Владимирову і [Т. Д.] Флоринському, але, по видимому, безрезультатно. У них свій кандидат – [М. Н.] Сперанський! Але якщо буде об'явлено конкурс, то чи міг я сподіватися, що особи, яким дорого вивчення місцевої старовини і літератури підтримали б мене (?!?)» [2, арк. 1 зв.–2].

У листі до Т. Д. Флоринського від 25 вересня 1900 р. В. М. Перетц доводив переваги своєї кандидатури перед іншими претендентами: «П. В. [Владимирову] одному з літературою не впоратися з погляду на його слабке здоров'я... В разі залишення лекцій П. В. Владимировим я посилено просив би Вас звернути увагу факультету на Вашого покірного слугу, бо, я думаю – зашкодити справі викладання я не зашкоджу, але, смію думати, міг би бути скільки небудь корисним, оскільки займаюсь першоджерелами, міг би організувати розробку їх і серед студентів. А хто займається цим тепер в Києві, при наявності багатих рукописних зібрань?!» [5, арк. 2–2 зв].

Про об'явлення конкурсу на заміщення посади професора кафедри російської мови і словесності Університету св. Володимира після смерті професора П. В. Владимірова В. М. Перетц дізнався від П. Г. Житецького в липні 1902 р. На той час Володимир Миколайович вже захистив докторську дисертацію і мав всі підстави претендувати на вакантне місце. 15 вересня він подав заяву на конкурс. Конкурентом В. М. Перетца став літературознавець А. П. Кадлубовський, який працював у Харківському університеті та був креатурою Т. Д. Флоринського.

Кандидатуру В. М. Перетца рішуче підтримав О. І. Соболевський, який в листі до Т. Д. Флоринського від 29 жовтня 1902 р. охарактеризував Володимира Миколайовича як вже сформувавшогося вченого, кращого не тільки за А. П. Кадлубовського, а й за М. Н. Сперанського, та старанного працівника, який, крім історії літератури, зможе викладати й історію російської мови, і діалектологію [6, арк. 1–1 зв.]. Щодо українофільства В. М. Перетца, а це особливо непокоїло Т. Д. Флоринського, О. І. Соболевський зазначив, що Володимир Миколайович водить знайомство з П. Г. Житецьким, проте його «не люблять нові українофіли», і, на його думку, ніякої «небезпеки, ні навіть серйозності в укр[аїнофільстві]» Перетца не було [6, арк. 1 зв.–2.]. Зазначимо, що в останньому О. І. Соболевський

помилився, адже протягом життя Володимир Миколайович принципово відстоював українські інтереси, хай і не в політичній, а науково-культурній площині.

На початку березня 1903 р. В. М. Перетц отримав від Т. Д. Флоринського телеграму про обрання екстраординарним професором Університету св. Володимира в Києві. Привітали Володимира Миколайовича й інші кияни, зокрема П. Г. Житецький. Дякуючи останньому, В. М. Перетц наголосив, що обрання його професором університету «без забігання із заднього ганку в міністерство і без протекції панів чиновників» засвідчило, що «Київ в цьому відношенні набагато вище Петербургу» [3, арк. 1–1 зв.]. А 18 вересня 1903 р. відбулася вступна лекція В. М. Перетца в Університеті св. Володимира в Києві, з якої розпочався новий шлях видатного вченого і педагога, вже до світової слави.

Джерела та література

1. Адрианова-Перетц В. П. Владимир Николаевич Перетц (1870–1935) / В. П. Адрианова-Перетц // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 206–233.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 48705. Арк. 1–2 зв.
3. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 48723. Арк. 1–2 зв.
4. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 20672. Арк. 1–2 зв.
5. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 20673. Арк. 1–2 зв.
6. ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8061. Арк. 1–2 зв.
7. Матвеева Л. В. Доля видатного славіста-українознавця Володимира Перетца // Східний світ. – 2007. – № 2. – С. 32–44.
8. Архів Президії НАН України. Особова справа В. М. Перетца. – 60 арк.
9. Шаповал А. І. «Тільки у Вас я знайшов відгук на ті зацікавлення, які остаточно заволоділи мною»: з листів В. М. Перетца до П. Г. Житецького // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2019. – Вип. 23. – С. 85–102.

Підготовка вихованців до військової служби в Київському кадетському корпусі (1852–1917 рр.)

Кадетські корпуси як навчально-виховні заклади мали на меті надавати молодим особам, призначеним до воєнної служби в офіцерському званні, загальну освіту й військове виховання.

У XIX столітті внутрішня політика російського самодержавства була спрямована на пошук ефективних механізмів залучення місцевих еліт до будівництва імперії на приєднаних територіях. На теренах України російські генерал-губернатори активно проводили заходи, націлені на злам традиційного національного розвитку та орієнтацію місцевого дворянства на служіння імперії. З цією метою влада підтримувала створення установ, які мобілізували освіту для потреб русифікації [1, с. 69].

Бажання забезпечити своїм нащадкам гарну освіту поблизу з домом та надати їм можливість зробити військову кар'єру, змушувало українське дворянство об'єднувати фінансові можливості на будівництво корпусу і створення інфраструктури військово-навчального закладу.

Історія кадетського корпусу в Києві бере свій початок з 1833 року, коли російський імператор Микола I звелів тут створити навчальний заклад, проте лише в 1846 році справа була остаточно вирішена на користь Києва. У наступному році заклад отримав назву – Володимирський Київський кадетський корпус, на честь онука царя – Великого князя Володимира Олександровича [2, с. 1].

Корпус було відкрито у 1852 році, як неранжований, тобто з неповним, чотирирічним, терміном навчання. На той час він став дванадцятим у Російській імперії і другим після Полтавського

корпусу (1840 р.) на українських землях. Вже у 1857 році навчальному закладу було встановлено семирічний термін навчання. Під час військових реформ, у 1865 році, кадетський корпус був перейменований у військову гімназію, де встановлено напіввійськовий уклад життя. Навчальний заклад надавав юнакам лише підготовчу військову освіту, яку вони потім продовжували у військовому училищі. Проте вже в 1882 році знову було відновлено кадетський корпус з одночасним посиленням його військової спрямованості.

Більшовицький переворот і визвольні змагання 1917–1921 рр. стали останнім етапом його історії на українській землі. У 1920 році рештки вихованців та постійного складу були переміщені за кордон.

Відповідно до Положення про корпус, заклад комплектувався вихованцями дворянського походження з Київської, Волинської, Подільської, Херсонської та Таврійської губерній. Для його будівництва дворянство цих регіонів внесло добровільні пожертвування у сумі 235 тисяч рублів сріблом, з яких Київська губернія внесла більше половини коштів – 150 297 р. Крім того, дворянство перших трьох губерній виявило бажання вносити на утримання корпусу, щорічно, по п'ять копійок з кожної ревізької душі, що склало ще 67 тисяч рублів [3, с. 64]. На відсотки з цих капіталів і навчалися в кадетському корпусі дворянські діти з зазначених земель. Утримання в корпусі було досить дорогим і коштувало, в середині XIX століття, для однієї дитини на рік – 200 рублів сріблом.

Потрапити на навчання в корпус було непросто. Дітей обирало дворянство окремо взятого повіту, їх кандидатури схвалювали Київський військовий, Подільський і Волинський генерал-губернатор та начальник Головного штабу військовонавчальних закладів. Проте, з часом кількість місць для дворянських дітей, з приписаних до корпусу губерній, була значно зменшена на користь дітей офіцерів.

Загальний термін навчання в цих закладах періодично змінювався. Так, у кадетських корпусах 40–50-х років XIX століття він був восьмирічним: 2 роки – підготовчі класи, 4 – загальні і 2 – спеціальні. В 1857 році спеціальні класи були введені в Київському корпусі, там місцеві кадети здобували кінцеву освіту та перше офіцерське звання.

З переформуванням корпусів у військові гімназії, спочатку був встановлений шестирічний курс навчання, згодом, у 1873–74 навчальному році – семирічний реальний курс, по одному року в кожному класі [4, с. 54]. Саме цей курс залишився в навчальному закладі до кінця його існування.

До 1865 року, навчальна програма кадетського корпусу окрім загальноосвітніх предметів включала військові дисципліни. На підготовчому курсі вивчалися: Закон Божий, російська, французька і німецька мови, чистописання і малювання, арифметика. На загальному курсі додавалися: в розділі математики – тригонометрія, геометрія, алгебра і аналітика, географія (загальна і Росії), законодавство, фізика з ботанікою і зоологією, ситуаційне креслення. На спеціальному курсі додавалися законодавство, хімія і військові предмети – фортифікація, артилерія, тактика, військова історія, топографічне та артилерійське креслення [5, арк. 14–16].

Після перетворення кадетського корпусу у військову гімназію програма для навчання стала виключно загальноосвітньою. За весь час існування закладу серед загальноосвітніх дисциплін особлива увага тут традиційно приділялась математичним наукам, російській словесності та мовам.

Адміністративний устрій і внутрішній порядок навчального закладу мали виключно військовий характер. У стройовому відношенні корпус прирівнювався до піхотного батальйону та поділявся на роти. Перша рота, до складу якої входили 7 та 6 класи, була стройовою [6, с. 257–259]. Протягом навчального року військова підготовка кадетів включала в себе

стройові заняття, гімнастику, фехтування. Для формування в учнів вмінь стійко переносити труднощі військової служби улітку кадетські роти виводились у військові табори, де заняття розподілялися на практичні та теоретичні. До перших відносилися стройові навчання, військової прогулянки, відомості про зброю, стрільба, топографічні роботи; до других – ознайомлення з відомостями, обов'язковими для кожного солдата, та топографічне креслення [7, с. 7–9]. Серйозним іспитом для кадетів були так звані «військові прогулянки» (багатоденні польові виходи). Окрім цього юнаків знайомили з господарською та побутовою сторонами військового життя – як будуються та влаштовуються казарми, обслуговуються коні, шиють чоботи [2, с. 98].

Метою виховання було формування у кадетів відданості престолу, свідомої покори владі і закону [8, с. 23]. До виховних засобів відносились суворе дотримання розпорядку дня, продуктивне наповнення позакласного часу, постійний нагляд над вихованцями та неослабне підтримання у них дисципліни [9, с. 10]. Слід відзначити, що першорядна увага приділялась підтриманню військової дисципліни та порядку.

Дисциплінарна практика у закладі за час його існування пройшла значну еволюцію. На початку існування закладу усі виховні прийоми були примітивними і зводилися до прищеплення кадетам почуття страху за порушення шляхом покарань, серед яких широко практикувались тілесні. На виправлення такого стану керівництвом закладу витрачалось чимало сил та енергії вже за часів військової гімназії. Уживались різноманітні заходи, попереджувального та виправного характеру. Новизною стало те, що вихователі підходили до вирішення цього питання з позицій: не карати вихованців за недисциплінованість, а оберігати їх від вчинків, використовуючи заходи педагогічного впливу.

Основний обсяг культурно-виховної роботи в корпусі припадав на позакласний час у формі різноманітних заходів, що

проводилися з юнаками. Необхідно відзначити, що цивільні навчальні заклади такої роботи фактично не практикували, і це характеризувало корпус з кращого боку.

З метою естетичного виховання кадетів у стінах закладу організовувались розважальні вечори з читанням поетичних творів, хоровим співом, виконанням музичних п'єс, танцями, виставами. Крім цього, вихованці відвідували місцеві театри, музеї, виставки, концерти.

Виховання відданості престолу формувало ідеологічну складову в підготовці кадета. Треба сказати, що корпус проводячи весь комплекс навчально-виховних заходів, в цілому справлявся з таким завданням, проте відірвана з дому молодь не завжди легко приймала нав'язані їй умови. Особливо гостро нове життя, яке супроводжувалося постійним ідеологічним впливом на юнацьку свідомість, переживали кадети польського походження, які надходили з Волині та Поділля.

Отже, зміст підготовки кадета охоплював три блоки: загальноосвітній, військовий і виховний. При цьому саме останній був головним у підготовці кадета до військової служби. У розробленні програм навчання та навчальних планів дотримано принципу пріоритетності окремих найважливіших навчальних дисциплін (точних наук і мов). Загальноосвітній курс підготовки кадета продовжувався у військовому училищі, де основними навчальними предметами були спеціальні військові дисципліни. Діяльність даного закладу була підпорядкована цілковито військовим інтересам Російської імперії, про будь-які особливості в діяльності корпусу, які могли б свідчити про те, що навчання відбувається саме в Україні (мова, культура, історія, традиції) не могло бути й мови. Відправлення хлопчика в корпус фактично безповоротно виривало його з рідного національного самобутнього середовища, замінюючи його армійським побутом.

Джерела та література

1. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах із Російським самодержавством // Український історичний журнал. – К. 2010. № 4. С. 59–82.
2. Завадский Н. П. Владимирский Киевский кадетский корпус. 1851 – 10/ХІІ 1901 г.: Исторический очерк. – К., 1908, 145 с.
3. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (1825–1881). Том XXXII (1866). Часть 1. Закон 32104. С. 640–644.
4. Петров П. В. Главное управление военно-учебных заведений. 1802–1902. Ист. очерк. / П. В. Петров., Н. А. Соколов – СПб., 1914. – ч. III. – 215 с.
5. Державний архів м. Києва. – Ф.112. – Оп.1. – Спр.284. – 26 арк.
6. Военная энциклопедия. Т.ХІ. – Петербург, 1913. 362 с.
7. Инструкция для лагерных занятий строевых рот кадетских корпусов // Педагогический сборник. – С. Петербург, 1888, кн. 7. С. 7–14.
8. Положение о кадетских корпусах // Педагогический сборник. – С. Пб, 1886, кн. 9. С. 1–73.
9. Инструкция по воспитательной части // Педагогический сборник. – С. Пб, 1887. кн. 1. С. 1–12.

Андрій Науменко (м. Київ)

Миколаївське артилерійське училище під час Першої світової війни

Однією з мало вивчених сторінок історії Києва є діяльність військових навчальних закладів, що діяли у нашому місті під час Першої світової війни. До них належить і Миколаївське артилерійське училище.

У листопаді 1913 р. у Росії була затверджена «Велика воєнна програма щодо посилення складу армії», яка передбачала створення нових військових частин. Кількість офіцерів-артилеристів збільшувалася на 5 191 особу [4, с. 22]. Ці заходи зумовили відкриття нових військових училищ.

Проект відкриття артилерійського училища у Києві було розроблено ще у 1913 р., проте, за відсутності коштів, училище відкрили лише у жовтні 1915 р., вже після початку Першої світової війни, у так званому «Кадетському гаю». Йому було відведено ділянку у 18 десятин, що дозволяло мати велику площу для проведення батареїних навчань. Такого великого плацу не мали інші артилерійські училища Російської імперії [2, с. 127; 3, с. 40].

Восени 1914 р. було введено в дію «Положення про прискорену підготовку офіцерів у військовий час в спеціальних військово-навчальних закладах з восьмимісячним прискореним курсом». Відтак всі випуски з Миколаївського артилерійського училища були прискореними, восьмимісячними [3, с. 11].

Юнкери артилерійських училищ вивчали Закон Божий, іноземні мови, історію, військове законодавство, алгебру, диференціальне та інтегральне обчислення, аналітичну геометрію, механіку, фізику, хімію, артилерію, загальну тактику, тактику артилерії, артилерійське креслення, артилерійську адміністрацію, фортифікацію і топографію [2, с. 127]. В курсі Закону Божого юнкери вивчали історію християнства, зокрема Православної церкви. Також викладався курс російської мови. Значна увага приділялася грамотності юнкерів, вмінню правильно, красиво і чітко викладати свої думки. З художньої літератури юнкери вивчали твори російських та іноземних літераторів. Щодо іноземних мов кожен з юнкерів повинен був вміти добре спілкуватися однією мовою, а іншою – елементарно читати та перекладати [3, с. 15].

Свою діяльність Миколаївське артилерійське училище почало 15 жовтня 1915 р., коли близько 180 юнкерів першого набору почали проходження трирічного курсу артилерійських училищ, який за умовами військового часу вони мали пройти всього за вісім місяців. Частину перших юнкерів склали переважно Георгіївські кавалери, які вже пройшли фронт, а також студенти, кадети і гімназисти, що вступали в училище на конкурсній основі [1, с. 1].

Свято училища відзначалося 24 листопада. Юнкери носили червоні погони, з жовтим вензелем імператора Миколи II – «Н II» і золотим вензелем у батареї Його Величності [3, с. 38–40]. Пізніше училищу було присвоєно спеціальний нагрудний знак, що являв собою білий хрест з накладеними на нього зверху двома гарматами паралельно середньому вертикальному раменю. Хрест було увінчано імператорською короною, під якою було вміщено імператорський вензель «Н II», а під ним посередині накладено двоголового орла – герб Російської імперії з щитком, на якому зображено Архангела Михаїла – герб міста Києва [3, с. 55]. Так забезпечувався нерозривний зв'язок навчального закладу з містом, яке йому стало рідним.

До завершення будівництва власного будинку училище тимчасово містилося у сирій і холодній казармі, що не мала водопроводу і погано опалювалася. А між тим, зима 1915–1916 рр. була дуже холодною. При цьому юнкери не встигли одержати зимового одягу і надто потерпали від холоду.

В училищі дисципліна була суворою, при цьому визнається, що і цілком розумною. Коли, наприклад, командування помітило, що колишні фронтовики намагаються «повчати» інших, вони були позбавлені на тиждень відпусток. На юнкерів накладалися й інші обмеження і стягнення, які в сучасних умовах можуть показатися дивними і незрозумілими. Це стосувалося як повсякденної діяльності у стінах навчального закладу, так і за його межами під час дозвілля. Наприклад, юнкерам

було дозволено продовжувати звільнення до 1 години ночі для відвідування театру, але ж ніяк не кінотеатру. Так, юнкер Апостолов, отримавши відпустку 26 листопада як Георгіївський кавалер поза чергою, пред'явив квиток у кінотеатр, за що йому було оголошено два наряди, також поза чергою. М. Апостолов наводить й інші подібні приклади [1, с. 1].

Після відбуття таборового збору у бараках Костянтинівського військового училища і курсу стрільб на Дарницькому полігоні, 14 травня 1916 р. відбувся перший випуск офіцерів-артилеристів Миколаївського артилерійського училища. Незважаючи на важкі умови перебування юнкерів в училищі із понад 180 юнкерів за час навчання було відраховано лише двоє. При цьому вище командування було захоплене почуттям товариськості серед юнкерів. Це виразилося зокрема у тому, що з загальної згоди самі юнкери надали останньому у рейтингу юнкеру, вихідцю з Кавказу, Жгенті останню вакансію на Кавказький фронт, куди і так було багато бажаних [1, с. 2].

Відразу ж після першого набору, 20 травня 1916 р. розпочали заняття юнкери 2-го випуску. Темп занять не уповільнювався. У серпні юнкери пройшли курс стрільби в Дарницькому таборі [1, с. 2; 3, с. 38–40].

У жовтні 1916 р. училище відвідав імператор Микола II, який провів тут три дні. Він намагався підтримати дух юнкерів, проводячи з ними по декілька годин в день [1, с. 2; 3, с. 38–40]. 22 грудня 1916 р. відбувся 2-й випуск училища, що числив 200 осіб, а вже 26 грудня 1916 р. почав навчання 3-й набір, який останнім, 28 грудня, приніс присягу царю. У лютому 1917 р., за даними Воробйової, училище переїхало у власний будинок. М. Апостолов же вказує, що це відбулося у березні того ж року [1, с. 2; 3, с. 38–40].

Київські військові навчальні заклади станом на 1917 рік перебували у розпорядженні Київського військового округу [5, с. 160].

Лютнева революція 1917 р. не внесла суттєвих змін у життєдіяльність училища. Зазначається, що загострилося «українське питання», у зв'язку з чим між юнкерами часто виникали суперечки, але з часом і це питання поступово втратило свою гостроту. Водночас даний приклад свідчить, що український національний рух мав вплив на свідомість юнкерів, передусім, українців. Крім того, видно, що юнкери цікавилися поточними суспільно-політичними процесами, що відбувалися у Києві і в Україні. В цілому юнкери не піддалися загальному розвалу, що мав місце у країні після повалення самодержавства. Так, наприклад, коли разом з іншими військово-навчальними закладами Києва училище було вишикуване перед міською Думою для прослуховування промов революційних діячів, то на них замість очікуваного «Ура!» юнкери відповіли мовчанням [1, с. 2]. Юнкери при цьому також всіляко намагалися уникнути проникнення у їх середовище «червоних агітаторів» [3, с. 38–40]. Присяга Тимчасовому урядові пройшла без піднесення, а юнкер Демічев, старанний і дисциплінований, взагалі відмовився присягати. Солдати підрозділу забезпечення вимагали віддати Демічева під суд, але справа не мала наслідків для нього завдяки втручання начальника училища і членів училищного комітету. Комітет, обраний згідно наказу Тимчасового уряду як данина часу, у складі капітана Шуневича та чотирьох юнкерів припиняв всі спроби революційної діяльності училищних солдатів, які, хоча і мітингували, але побоюючись відправки на фронт, поводитися спокійно. В цей складний час дисципліна і традиції підтримувалися суворо. Так, наприклад, юнкери зберігали свої старі погони – кадетські або попередньої військової частини з вензелями почесних шефів.

У лютому 1917 р. було прийнято юнкерів четвертого випуску. Переважна більшість осіб, які поступали на навчання, були студентами, але були й інженери, юристи і декілька фронтовиків. У зв'язку із збільшенням кількості юнкерів було сформовано 2-у батарею.

15 травня 1917 р. почався прийом юнкерів 5-го випуску, особливістю якого була велика кількість кадетів і фронтвиків. Була також група поляків, проте всі вони після закінчення курсу відправилися у грудні 1917 р. у польські війська. Прийняли і близько 20 євреїв, проте ніхто з них не закінчив курсу навчання.

1 липня 1917 р. відбувся випуск офіцерів третього набору.

Наприкінці липня училище було викликано для приборкання заворушень у полку імені Полуботка, особовий склад якого відмовився виступити на фронт. При цьому застосування зброї вдалося уникнути, кровопролиття не було.

Юнкери четвертого випуску отримали офіцерські погони 15 серпня 1917 р.

Повний курс навчання, таборовий збір і стрільби, незважаючи на революційний час, юнкери п'ятого випуску закінчили повністю. При цьому юнкери залучалися до виконання невластивих завдань, зокрема для охорони штабу Київського військового округу. В одній з таких варт було вбито юнкера Гопгардта, що став першою жертвою революції серед юнкерів училища.

У вересні 1917 р. прийняли юнкерів шостого випуску, які розпочали навчання 20 вересня. Переважно це була цивільна молодь, частково – студенти. Вони надто здивувалися, коли в умовах загального безладу побачили в училищі організацію, що безумовно підпорядковувалася командуванню. Разом з тим, дехто з тих, хто були під впливом революційних ідей, оцінивши невігідну для них обстановку в училищі, просили про відрахування. Ті ж, хто залишилися, разом з п'ятим випуском до кінця виконали свій обов'язок.

Починаючи з 25 жовтня 1917 р. разом з іншими військовими училищами Києва юнкери-артилеристи брали участь у приборканні більшовицького повстання, за що місцеві більшовики намагалися їм помститися [1, с. 3].

25 січня 1918 р., напередодні захоплення Києва більшовицькими військами Муравйова, юнкерам було видано відповідні

документи та наказано залишити училище і покинути Київ, поки більшовики не зайняли вокзал. Цю дату слід вважати останньою в історії Миколаївського артилерійського училища.

Отже, протягом короткого часу свого існування Миколаївське артилерійське училище підготувало для Російської армії до 2000 офіцерів-артилеристів. Цей приклад переконливо доводить, що в умовах війни можливо було налагодити порівняно задовільну підготовку командних кадрів.

Вивчення історії військових навчальних закладів у Києві сприятиме розширенню знань про історію військової освіти в Україні. Даний матеріал можливо використовувати у військово-патріотичному вихованні військовослужбовців сучасних Збройних Сил України.

Джерела та література

1. Апостолов Н. Николаевское артиллерийское училище // Военная быль, 1968, № 92. С. 1–4.
2. Волков С. Русский офицерский корпус. – Москва, 1993. – 368 с.
3. Воробьёва А. Российские юнкера. 1864–1917: История военных училищ / А. Ю. Воробьёва. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2002. – 61 с.
4. Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Ч. 1. Период от объявления войны до начала сентября 1914 г. Первое вторжение русских армий в Вост. Пруссию и Галицийская битва. М., 1922. Составил Цихович Я. К. http://www.grwar.ru/library/Strateg_Essay_1/index.html
5. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II: Наукове видання. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.

Агенти модернізації: київські фотографи польського походження у другій половині XIX – на початку XX ст.

Друга половина XIX ст. в історії Києва позначилася суттєвими трансформаціями етнічної та соціальної структури населення. Якщо в середині століття місто нерідко сприймалося як «польське», то після придушення Січневого повстання 1863 р. ситуація почала стрімко змінюватися. В умовах, коли імперська адміністрація офіційно запровадила курс на деполонізацію Південно-Західного краю, представники польської громади були змушені шукати способів адаптації до нових політичних реалій, зокрема, шляхом включення до процесів культурної та економічної модернізації. Саме під таким кутом можна розглядати діяльність Владислава Городецького, Вільгельма Котарбінського та інших відомих киян польського походження, які, кожен у своїй галузі, виступали інноваторами. До цього кола належала й низка менш відомих широкому загалу імен фотографів, які, водночас, здійснили помітний внесок у розвиток культури Києва та України.

Рання історія професійної фотографії у Києві сягає середини XIX ст., однак справді масовим її поширення стає з 1870-их років. Перепис 2 березня 1874 р. засвідчив наявність у Києві 14 фотографічних закладів, серед власників яких шестеро ідентифікували себе як поляки, двоє – як німці, решта ж була віднесена до категорій «росіяни» та «інші» (по три особи). У 1899 р. кількість фотоательє дорівнювала 27, а напередодні Першої світової війни у Києві працювало вже 68 фотографій. На той час частка польської громади у населенні міста суттєво скоротилася й аналогічний процес можна спостерігати серед міських фотографів. Однак ми не помилимося, стверджуючи, що принаймні

до кінця першого десятиліття ХХ ст. саме фотографи польського походження у місті Києві становили свого роду професійну еліту галузі.

«Золоту добу» київського світлопису зазвичай пов'язують з іменами Франца де Мезера та Володимира Висоцького. Обидва походили з Волині й розпочали свою кар'єру у фотографічній галузі в середині 60-х рр. ХІХ ст. Фотографічний заклад де Мезера виявився рекордсменом серед київських фотографій за тривалістю функціонування – з 1865 до 1918 або 1919 р. Висоцький як фотограф-підприємець працював у Києві у 1874–1894 рр. Згідно звітів інспектора київських типографій, їхні заклади вважалися найкращими у місті й станом на 1890 р. контролювали понад половину ринку фотографічних послуг [7, арк. 17зв.]. Де Мезер та Висоцький мали офіційний статус фотографів Університету св. Володимира, неодноразово здобували престижні нагороди на промислових виставках у Російській імперії та за її межами [5, с. 9–11, 13–15].

Франц де Мезер (1830–1922) походив з родини польських підприємців, фабрикантів порцеляни з м. Баранівка (нині – Житомирської обл.), але обрав для себе кар'єру художника. У польській історіографії зустрічається твердження про те, що де Мезер закінчив Петербурзьку Академію мистецтв, у 1865 р. одружився з Аліною Манчинською у Житомирі й того ж року переїхав до Києва, де відкрив фотографічний заклад. Після смерті дружини у 1905 р. він нібито продав свій бізнес та відійшов від справ [11, с. 90]. Останнє, однак, не підтверджується офіційними документами та іншими джерелами, які свідчать, що де Мезер залишався власником свого закладу аж до захоплення Києва більшовиками. Обставини початку фотографічної кар'єри де Мезера також остаточно не з'ясовані. Відомо, що на початку 1860-х рр. він викладав малювання в Інституті шляхетних дівчат у Києві, а у 1865 р. відкрив фотоательє. Звернімо увагу на той факт, що перехід де Мезера у сферу професійної

фотографії стався невдовзі після офіційної заборони полякам обіймати посади на державній службі після придушення повстання 1863 року.

У закладі де Мезера за півсторіччя його діяльності було виконано десятки тисяч портретів киян, зокрема, представників ділової та освіченої еліти міста. До творчого доробку де Мезера належать також серії пейзажних знімків Києва, виконані у 1870–80-х рр. Усі ці світлини є цінним джерелом з історії міста та важливою складовою його культурної спадщини. Зароблені фотографією кошти де Мезер вкладав у нерухомість, зокрема, у спорудження будинку за адресою Хрещатик, 41. Однак перший у Києві 4-поверховий «хмарочос» виявився настільки незвичним, що попит на квартири у ньому був низьким [3, с. 65]. Через це де Мезер опинився на межі банкрутства, мусив продати будинок й зосередитися виключно на своїй основній діяльності.

Тогочасна фотографічна справа була влаштована таким чином, що доступ до професії зазвичай надавали вже існуючі фотографічні заклади. Молоді люди, які мали початкову або середню освіту, розпочинали у них кар'єрний шлях як фотографи-помічники та ретушери, а через 3-5 років могли розраховувати на отримання рекомендації та відкриття власної справи. Природно, що за таких умов власники фотоательє відбирали кадри переважно серед своїх родичів та земляків. Саме так у другій половині 1860-х рр. в ательє де Мезера почав працювати Володимир Висоцький (1846–1894), який через участь у Січневому повстанні був змушений залишити навчання у Житомирській гімназії. У 1874 р. він відкрив власний фотографічний заклад, спочатку на Хрещатику (буд. Верхаловського), а згодом на Прорізній (буд. 4, у 1888–1891 рр.) та Лютеранській (буд. 5 з 1888 р. та буд. 1 з 1890 р.). За спогадами його сина Тадея, Володимир Висоцький тяжів до наукової діяльності: він запровадив у Києві низку технічних новацій (зокрема, платинотипний

друк), брав активну участь у діяльності місцевого відділення Російського технічного товариства тощо [8, арк. 24–25]. Водночас, Висоцький проявив себе як літератор та громадський діяч. Будучи близьким до кіл української інтелігенції, він створив портрети Михайла Драгоманова, Володимира Антоновича, Івана Франка, Лесі Українки тощо. Його ательє на Лютеранській нерідко слугувало місцем зібрання Київської громади [4, с. 349], а сам Висоцький увійшов в історію як талановитий поет та популяризатор ідеї польсько-українського порозуміння [див.: 1].

Після смерті фотографа у досить ранньому віці, фотоательє керувала його удова Терезія Станіславівна та син. Подальшу долю закладу вдалося встановити за допомогою архіву київського інспектора типографій: у 1904 р. «Фотографія Висоцького» перейшла у власність провізора Костянтина Нівінського, який раніше був працівником цього закладу, а в 1906 році власником став дворянин Вітольд Адамович Менчинський. З його приходом торговельна марка «Фотографія Висоцького» зникла, хоча сам заклад зберіг репутацію і продовжував вважатися одним із найкращих у місті. Після встановлення влади більшовиків легендарна фотографія на Лютеранській, 1, як і інші київські фотоательє, потрапила під управління Всеукраїнського кінокомітету. У квітні 1919 р. інформаційний відділ Наркомату іноземних справ просив передати заклад йому для здійснення фотографічних робіт [9, арк. 9].

Культурна значимість фотографічного закладу Висоцького визначається, зокрема, й тим, що з його стін вийшла низка відомих фотографів та кінематографістів. Серед них виокремимо Миколу Козловського (1866–1938), який у 1906 р. відкрив у Києві перший на теренах України кінотеатр та розпочав знімати кінохроніку, а також Альфреда Федецького (1857–1902) – першого українського кінодокументаліста та відомого фотографа. Уродженець Житомира та виходець з польської театральної родини, Федецький закінчив Фотографічний інститут при

Віденській академії мистецтв. З 1880 р. він працював фотографом у Висоцького, а через шість років відкрив власну фотографію у Харкові. У цьому місті у грудні 1896 р. він організував перший в Україні кіносеанс [6, с. 434–436].

Не менш знаковою постаттю світлопису ХІХ ст. був Йозеф Кордиш (1824–1896) – професійний фотограф з Кам'янця-Подільського, який переїхав до Києва у 1871 р. В історію української культури Кордиш увійшов насамперед як автор перших повноцінних серій етнографічних світлин. Найбільш ранні з них Кордиш створив на Поділлі для виставок Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (РГТ), членом якого він був. «Типи і види Малоросії» Кордиша демонструвалися, зокрема, на ІІІ Археологічному з'їзді у Києві (1874) та Міжнародному географічному конгресі у Парижі (1875). Наразі вдалося встановити, що діяльність Йозефа Кордиша у галузі етнографічної фотографії тривала щонайменше до 1893 року [2, арк. 106]. На думку Еви Маніковської, Йозеф Кордиш не був прихильником ідей українофілів; його діяльність дослідниця оцінює як суто комерційну [10, р. 48–49]. Зазначимо однак, що опубліковане листування Михайла Драгоманова засвідчує близькість Кордиша до кіл Київської громади навіть після ліквідації Південно-Західного відділу РГТ. Світлини Кордиша, які громадівиці надсилали Драгоманову за кордон, використовувалися ним для поширення знань про Україну в Західній Європі.

У цьому короткому повідомленні ми зосередилися лише на іменах найбільш знакових фотографів польського походження, які працювали у Києві до 1918 р. Серед інших варто згадати Генріха Лозовського, який залишив чудовий альбом світлин Володимирського собору й неодноразово брав участь у київських мистецьких виставках як художник та скульптор; Едуарда Козловського, який у 1899 р. отримав патент на винахід камери для кольорової фотозйомки, постаті фотографів-портретистів братів Петра та Корнелія Блоневських, Франца Болтуцького,

Вільгельма Боровицького, Леона Василевського, Сигізмунда Каменського, Людвіга Краєвського та багатьох інших. Усі вони долучилися до творення культурного простору модерного Києва, а деякі, зокрема, Володимир Висоцький та Йозеф Кордиш, ще й сприяли налагодженню діалогу між польською та українською спільнотами у складі Російської імперії. Для історичного дослідження ці постаті становлять незаперечний інтерес.

Джерела та література

1. Висоцький В. Поєми. Лірика. Сатира. – К., 2012. – 432 с.
2. Державний архів міста Києва. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 9.
3. Сарапіна Є. Формування міського уявного: київські міфологеми зламу сторіч // Живучи в модерному місті: Київ кінця ХІХ – кінця ХХ ст. / Упор. О. Бетлій, К. Діса, О. Мартинюк. – Київ: Дух і Літера, 2016. – С. 62–81.
4. Славінський М. Заховаю в серці Україну. Поезія. Публіцистика. Спогади. – К.: Юніверс, 2002. – 415 с.
5. Трачун О. История украинской фотографии ХІХ–ХХ века. – Киев: Балтия-Друк. 2014. – 256 с.
6. Фотографы Харьковской губернии (1851–1917) / Авт.-сост. С. Голота, М. Жур, А. Парамонов, А. Хильковский. – Х.: САГА, 2008. – 520 с.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ [ЦДІАК]. Ф. 442. Оп. 544. Спр. 275.
8. ЦДІАК. Ф. 730. Оп. 1. Спр. 185.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 675.
10. Manikowska, E., *Photography and cultural heritage in the age of Nationalisms: Europe's eastern borderlands*. London: Bloomsbury Visual Arts, 2019. – 264 p.
11. Żakowicz A. et al. *Fotografia Galicyjska do roku 1918*. – Częstochowa, Katowice, Lwów: Centrum Europy, 2010–177 s.

До історії інклюзивної освіти в Україні (лікарсько-педагогічне та дефектологічне відділення в КІНО)

Сьогодні в Україні все активніше говорять про інклюзію – ліквідацію соціальної ізольованості людей з фізичними або розумовими особливостями. Наразі надзвичайно важливими є різні аспекти формування вітчизняної інклюзивної освіти, створення належних умов для навчання дітей і дорослих, незважаючи на індивідуальні відмінності та труднощі, ефективна соціалізація людей, які мають порушення здоров'я. Інклюзія – це процес, це безперервний пошук ефективних способів врахування різноманітності людського суспільства, співіснування людей з відмінностями [1]. Вперше про інклюзію відкрито на міжнародній арені заговорили лише наприкінці ХХ ст. Але варто пригадати, що для роботи з людьми, які мають особливі потреби, слід пройти спеціальну підготовку, знати специфіку сприйняття інформації людьми з певними захворюваннями або психічними порушеннями, базові методики навчання осіб з порушеннями зору або слуху. Для підготовки відповідних педагогів ще з ХІХ ст. створювалась система спеціальної (дефектологічної, корекційної) освіти.

На заглиблюючись в історію питання, зауважимо, що традиційно розвивались три напрямки допомоги дітям з вадами розвитку: благодійний (створення притулків, будинків піклування), лікарсько-педагогічний (спеціальні відділення при лікарнях, школи-санаторії) і педагогічний (спеціалізовані дитячі садки, школи). Перші притулки для дітей і дорослих з певними фізичними або розумовими вадами виникають ще в добу середньовіччя, здебільшого при монастирях. Кардинально ставлення до осіб з психофізичними особливостями змінюється

наприкінці XIX – на початку XX ст., коли усвідомлюється право таких людей на отримання освіти [6, с. 36–37]. Перші освітньо-виховні заклади для «аномальних» дітей почали створювати в Україні в другій половині XIX ст., але однією з вад була проблема забезпечення установ фахово підготовленими кадрами, адже спеціалісти повинні були мати ґрунтовні знання не тільки у сфері педагогіки, але й медицини та психології. Фундатором спеціалізованої освіти в Україні став проф. І. О. Сікорський, керівник кафедри психіатрії і нервових хвороб Університету св. Володимира, за ініціативи якого в 1908 р. у Києві створено Фребелівське товариство і Фребелівський жіночий педагогічний інститут.

У 1920 р. в Києві постав інститут народної освіти. До його складу увійшли різні навчальні заклади м. Києва, зокрема: Київський університет, Київські Вищі жіночі курси, Учительський інститут, Фребелівський інститут, Географічний інститут, Тимчасові педагогічні курси та ін. [9, арк. 3]. Новостворений навчальний заклад складався з трьох факультетів: шкільної освіти, дошкільної освіти та лікарської педагогіки. Завданням останнього якраз і була підготовка вчителів для роботи у спеціалізованих освітніх закладах. Оскільки факультет фактично розпочав свою роботу з осені 1919 р. як частина Вищих Педагогічних Курсів, а в липні 1920 р. повністю був приєднаний до Київського ІНО, то заняття зі студентами проводились фактично безперервно. Першим деканом факультету став Фішель Зелманович Шнеєрсон, спеціаліст з дитячої психіатрії та психопатології. Він походив із відомої родини раввинів Шнеєрсонів, але вирішив не продовжувати династію релігійних діячів, і вступив до Берлінського університету, в якому навчався з 1908 по 1913 рр. Згодом продовжив освіту у Петрограді, відвідував лекції у Психоневрологічному інституті, і незабаром став асистентом всесвітньо відомого невролога, психіатра, проф. В. М. Бехтерева [5, с. 138–140]. У списку викладачів

Київського ІНО за 1920/19121 р. вказано, що стаж роботи молодого декана був невеликим, всього лише 3 роки [7, арк. 59 зв.]. Він викладав предмети циклу дитячої психопатології і лікарської педагогіки, керував семінаром і дослідною роботою з психології і психопатології дитинства [12, с. III]. За короткий час йому вдалося налагодити роботу факультету. Навчальний план був розрахований на три роки, упродовж яких студенти мали вивчити 33 дисципліни, 10 із яких були медичного циклу [4, с. 167]. У 1920 р. студентами стали 398 осіб, які витримали вступний колоквиум. Навчання на факультеті відбувалось у другу зміну – з 16 год. до 21 год. Лекційні і практичні заняття відвідувало близько 300 осіб. Надалі ця цифра значно зменшилась. Зважаючи на специфіку і своєрідність завдань факультету, розглядалось питання стосовно його виокремлення в самостійний навчальний заклад [7, арк. 56–56 зв.]. Однак, вірогідно через еміграцію Ф. З. Шнеерсона в 1922 р. до Варшави, ці плани так і не здійснились.

У червні 1921 р. окремий лікарсько-педагогічний факультет Київського ІНО припинив своє існування, перетворившись на відділення дефективного дитинства факультету соціального виховання. На його базі готували спеціалістів-педагогів для роботи з розумово-дефективними, морально-дефективними, глухонімими та сліпими дітьми. У звітах інституту відзначається, що слухачі відділення – здебільшого особи, що мали завершену середню освіту і педагогічний стаж (від 1 до 15 років), тож ставлення їх до навчання було досить сумлінним. Особливу увагу вони приділяли курсам спеціально-педагогічного характеру і природничим (відвідування становило в середньому 40 осіб на лекції) [8, арк. 56–56 зв.]. Також майбутні педагоги-дефектологи проходили обов'язковий річний стаж (практику) у спеціальних школах. Суттєвою вадою нормальної роботи відділення був брак коштів на придбання належного устаткування і матеріалів для

лабораторій, а також відсутність державної підтримки педагогічної практики у спеціалізованих дитячих навчальних закладах [8, арк. 55].

Наступного року відбулася чергова трансформація – на I і II курсах факультету соціального виховання закладалась «загальноосвітня й педагогічна основа», а на останньому, III курсі, відбувалась спеціалізація по 2-х відділах – нормальної і дефективної дитини [9, арк. 71, 77]. З 1923 р. термін навчання на останньому відділі продовжили до чотирьох років. Випускники відділення отримували дипломи з кваліфікацією «робітник в установах дефективної дитини» [11, арк. 386].

Таким чином, бачимо, що спеціалізована підготовка педагогів для роботи з особливими дітьми скорочувалась, фактично зійшовши нанівець у 1924 р. через брак фахівців і належного фінансування.

Вагомий крок щодо становлення системи спеціальної освіти здійснено наприкінці 1920-х рр., коли в СРСР вперше на законодавчому рівні було сформульовано мету спеціальної освіти (підготовка до суспільно-корисної трудової діяльності) і запроваджено суворі правила комплектування спеціальних навчальних закладів. До того ж, керівники різних рівнів відмічали, що в УСРР є великий попит на викладачів загальноосвітніх дисциплін для трудшкіл та шкіл професійної освіти.

Вже 1 жовтня 1929 р. у структурі Київського ІНО мав з'явитись новий підрозділ – «відділ підготовки педагогів для роботи з дефективними дітьми» – перше спеціалізоване відділення в Україні. Розпорядження про його організацію інститут отримав лише в липні, саме тому вчасно розгорнути підготовчу роботу не вдалося, необхідну кількість слухачів не набрали і взагалі планували відділ не відкривати [10, арк. 39, 50–52]. Додатковою перешкодою щодо його фундації була відсутність приміщень, необхідного навчального приладдя, підручників. Однак, НКО наполягав на виконанні

постанови, зважаючи на збільшення в УСРР кількості спеціальних установ для виховання дітей із різними фізичними вадами та велику нестачу фахівців. Тож восени 1929/1930 навч. року на факультеті соціального виховання КІНО був відкритий дефектологічний відділ, який мав три ухили: робота зі сліпими, глухонімими та розумово відсталими дітьми. Планувалося відкрити ще один – організація роботи із соціально-зanedбаними дітьми, але реалізувати такий план не вдалося. Керівники інституту мали рацію: про відділ знали мало і він не був популярним серед вступників [13, с. 4]. Повний курс навчання становив три роки, спеціалізація починалась з другого курсу.

Очолив новий відділ Олександр Мусійович Щербина – людина непересічної долі. Ще у двохрічному віці унаслідок нещасного випадку він повністю втратив зір, але попри це зумів завершити із золотою медаллю повний курс Прилуцької гімназії, вступити на юридичний факультет Університету св. Володимира (згодом перевівся на історико-філологічний). З 1909 р. він викладає філософські дисципліни (логіку, етику) у Московському університеті, у 1918 р. здобуває звання професора. У тому ж році повертається на батьківщину й організовує кафедру філософії на історико-філологічному факультеті Катеринославського університету, згодом працює в Катеринославському, Полтавському ІНО (1921–1923 рр.), Прилуцькому педагогічному технікумі. Ще з юнацьких років у силу зрозумілих обставин О. М. Щербина почав цікавитись життям сліпих, організацією виховної і навчальної роботи у спеціальних школах, багато виступав з публічними лекціями стосовно становища сліпих в Росії. Він не погоджувався з «інвалідно-благочинним» ставленням до людей з вадами зору, невтомно обстоював думку, що «в разі правильного підходу сліпі можуть жити повноцінним життям і бути активними діячами у суспільно корисній праці» [2, арк. Зв.; 3]. З 1922 р.

наполегливо просував в НКО України ідею про необхідність підготовки кадрів для роботи зі сліпими, і лише в 1929 р. його мрія втілилась у життя. Він не тільки був призначений штатним професором тифлології Київського ІНО, але й фактично очолив новостворений дефектологічний відділ факультету соціального виховання [2, арк. 1–4]. Проте, історія цього підрозділу була доволі короткою.

У липні 1930 р. Київський ІНО відзначив 10-річчя своєї діяльності, а вже за місяць інститут припинив своє існування. Відповідно до Постанови РНК УСРР від 11 серпня 1930 р. «Про реорганізацію мережі й системи педагогічної освіти» на основі Київського ІНО утворилося три нових інститути – соціального виховання, професійної освіти, фізико-хіміко-математичний. Дефектологічний відділ, що ставив за мету підготовку педагогічних робітників установ для дітей з уродженими вадами та у справі охорони неповнолітніх, став частиною новоствореного педолого-педагогічного факультету (декан – відомий педагог Г. С. Костюк) Київського інституту соціального виховання [10, арк. 65]. Традиції, закладені на лікарсько-педагогічному і дефектологічному відділеннях Київського ІНО, продовжуються і сьогодні, уже в Інституті корекційної педагогіки і психології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Утім перші кроки до формування системної фахової підготовки дефектологів в Україні були здійснені саме в Київському інституті народної освіти.

Джерела та література

1. Інклюзія в освіті // Ресурсний центр підтримки інклюзивної освіти. URL: http://rcpio.ippo.kubg.edu.ua/?page_id=48 (дата звернення: 30.03.2020)
2. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 34. Спр. 9. 4 арк.

3. Кулик Л. Г. Громадсько-просвітницька діяльність О. М. Щербини // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. праць. 2007. № 2(4). URL: <http://ap.uu.edu.ua/article/562>

4. Руденко Л. М. Становлення викладання медичних дисциплін на дефектологічному факультеті // Наукові записки: зб. наук. ст. Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. Вип. LVII (57): педагогічні та історичні науки. С. 162–167.

5. Соломински Е. Истории и сказки детей-жертв послереволюционных погромов в Украине (по материалам доктора Иешуа-Фишеля Шнеерсона) // Євреї України: Революція й післяреволюційна модернізація. Політика. Культура. Суспільство: Збірка статей / За ред. С. Гіріка. Київ: Laurus, 2018. С. 137–158.

6. Специальная педагогика: учебник для академического бакалавриата/ Л. В. Мардахаев [и др.]; под редакцией Л. В. Мардахаева, Е. А. Орловой. [Електрон. текст. дані]. Москва: Издательство Юрайт, 2019. 448 с. URL: <https://urait.ru/book/specialnaya-pedagogika-431832> (дата звернення: 30.03.2020).

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО). Ф. 166. Оп. 2. Спр. 286. 93 арк.

8. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1012. 191 арк.

9. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. 411 арк.

10. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4621. 68 арк.

11. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4625. 486 арк.

12. Шнеерсон Ф. 3. Психология интимной жизни ребенка. Гомель: Госуд. изд., Гомельск. отд., 1920. XII, 94 с.

13. Щербина [О. М.] До прийому на дефектологічний відділ // Кузня освіти. 1930. 1 червня.

Кадрово-методичне забезпечення дитячих будинків м. Києва у 20-ті роки ХХ ст.

У період 20–30-х років ХХ ст. для України одним із нагальних завдань було подолання дитячої безпритульності, а поряд з цим і формування нової освітньої системи. Як зазначав С. Сірополко, один із українських громадських діячів в еміграції, який займався питанням організації освітнього процесу в Україні у післяреволюційні та міжвоєнні роки: «Дитячий будинок став «маяком» соціального виховання» [1, с. 651–652].

Внаслідок першої світової війни, революційних потрясінь та голоду в Україні нараховувалося більше мільйона безпритульних сиріт чи напівсиріт. Перше, що потребували такі діти, – це соціального захисту, а вже потім здобуття знань. Запровадження нової економічної політики у березні 1921 р. вже не могло кардинально виправити ситуацію, яка склалася з безпритульними дітьми. «Покрити всю завойовану робітничо-селянською кров'ю землю «дитячими будинками» – ось наше завдання. Тут кожна дитина знайде собі не тільки тимчасовий чи постійний «притулок», тут вона має одержати все, що потрібно їй для життя, або, як висловлюється замість цього педагог, – для виховання. Відкриті чи закриті дитячі будинки, де дитина живе зі своїми молодшими і старшими товаришами, зі своїми вихователями, де вона в дружній комуністичній спілці з подібними собі істотами росте, розвивається і навчається жити життям нової людини в новім людськiм суспільствi, – отака дитяча комуна – це й є той маяк, що світить провідною зіркою для всієї пролетарської виховної системи». Саме так було записано в декларації про соціальне виховання дітей Народного Комісаріату освіти УССР від 1 липня 1920 р. [1, с. 652].

Дитячі будинки мали обслуговувати дітей віком від 4 до 15-16 років та організовувалися як інтернати за типом комуні, де всі обов'язки розподілялися між членами комуні відповідно до їх здібностей та фізичних можливостей. Окрім питання утримання дитячих будинків, постало ще одне завдання, а саме забезпечення вихователями та співробітниками, які б відповідали за організацію навчально-виховного процесу та дозвілля. Відповідно до запропонованої О. Сухомлинською періодизації розвитку педагогічної думки в Україні, період 1920–1933 рр. був етапом експериментування й новаторства. «Характерною рисою цього етапу були: створення власної, оригінальної системи освіти, в основі якої лежали професіоналізація та соціальний захист дитинства; розбудова національного змісту навчання й виховання [2, с. 58–59].

На 20-ті роки ХХ ст. стверджувати про високий професіоналізм співробітників дитячих будинків було б недоцільним. Першочерговим завданням було подолати дитячу безпритульність, забезпечити вихованців у достатній кількості харчами та речами, необхідними для елементарного існування. І все ж, незважаючи на всі труднощі, в дитячих будинках вдавалося вирішити питання з кадровим забезпеченням персоналу. Київ у цьому відношенні знаходився чи не в найкращій ситуації. Як зазначалося в листі до завідувачів усіх установ, підпорядкованих Окрінспектурі народіві м. Києва, агрошкіл, шкіл селянської молоді та дитбудинків на районах, за підписом інспектора Окрінспектури народіві Лукашенка: «при затвердженні педробітників обов'язковим є перевірка наявності трудового списку, документів про освітній ценз, про стаж, довідки про І-шу категорію з української мови. В умовах Києва є всі підстави домагатися повної кваліфікації педробітників відповідно до вимог роботи» [3]. Наголошувалося також на персональній відповідальності завідувачів у підборі педпрацівників і що «при всіх змінах в персональному складі педробітників брати

на роботу лише осіб, що мають відповідне право (особливо право викладати в перших та других концентрах Соцвиху, вищу освіту відповідного фаху)» [3].

Щодо системи освіти УСРР, яка була запроваджена Кодексом законів про народну освіту УСРР від 1922 р., за нею визначалися наступні види навчально-виховних закладів: дошкільне соціальне виховання (дитячий садок, дитячий будинок, комуна, колонія і т.п. – від 4 до 8 років); соціальне шкільне виховання (трудова семирічна школа), яка поділялася на два центри [ступінь навчання, пов'язаний з попереднім спільним змістом, який різниться від нього більшою складністю та об'ємом]: чотирирічний – з 8 до 12 років та трирічний – з 12 до 15 років; професійна освіта і паралельно дитячий будинок (4-15-17 років) [4, с. 91].

На початку 1922 р. на території УСРР налічувалося 1750 дитячих будинків, у яких розміщувалося 104,7 тис. дітей різного віку [5, с. 45]. За матеріалами, що зберігаються в Державному архіві м. Києва, можна припустити, що в місті на цей час діяло близько 70 дитячих будинків. Загалом дитбудинки розподілялися на дошкільні, шкільні, I-II ступенів, змішані, сільськогосподарські I-II ступенів, будинки для важковиховуваних дітей, будинки виробничого типу для підлітків, розподільники, прийомники, ізолятори для хворих дітей, будинки для лишайників, будинки для голодуючих дітей села або ж дитячі сільські об'єднання, які виникли за принципом централізації адміністративно господарського апарату дитячих будинків, територіально близьких один до одного [6, с. 118]. У Києві також діяли дитбудинки, організовані за рахунок робітників окремих галузей (залізничників, майстрів з обробітку шкіри, робітників друкарень тощо). Окремо функціонував дитбудинок Київського губерньського військового комітету, який перебував під контролем губерньського військового комісара Лайоша Гавро [7].

Однак досить швидко виявилось, що дитбудинки, як основна форма соціального виховання дітей, не виправдали

покладених на них сподівань. Від середини 20-х років ХХ ст. починається їх скорочення. Відтак, постановою Ради Народних Комісарів УСРР від 24 листопада 1924 р. основним типом навчання і виховання дітей стала семирічна школа, яка складалася із двох концентрів: нижчого (4 роки) і вищого (3 роки) [8, с. 70].

У 1927 році Київський губернський відділ народної освіти приділив особливу увагу розробці плану щодо переходу шкіл на національну мову викладання, забезпечення їх навчальними програмами та підручниками. В цьому ж році був нормативно врегульований облік часу в дитячих виховних установах та установах інтернатного типу. До цього в дитячих будинках робочий час працівників не обліковувався. Врегульовувався робочий час (чергування вихователів та няньок), що мало посилити відповідальність й покращити дисципліну в дитбудинках [9, с. 5]. Народний комісаріат освіти розробив та видав навчальні плани з чітким розподілом годин між викладачами з урахуванням їх кваліфікації. У розпорядженні Київської інспектури народної освіти від 24 жовтня 1927 року під № 1000 наголошувалося на тому, що у I та II групах заняття мають проводити керівники груп в межах навчального плану, виключення може бути лише для співів та фізкультури, які викладатимуть фахівці. У III групі, як загальне правило, предмети веде керівник цієї групи, а передавати фахівцеві можна лише фізичне виховання, співи та малювання, зберігаючи навантаження керівника групи не менше 24 год. [на тиждень]. У IV групі вивчаються також суспільствознавство, красзнавство, російська мова. Ще 14 годин залишалося в розпорядженні керівника групи для організації дитячого колективу та проведення громадсько-політичної праці дітей та юних піонерів. В школах, де не було сприятливих умов для проведення фізичного виховання, цей час мав використовуватися для поширення праці в майстернях та клубно-гурткової роботи.

Таблиця 1

**Предмети, що викладалися в трудшколах (семирічках)
з українською мовою викладання та розподілом годин**

№	Галузі подробиці	1 рік	2 рік	3 рік	4 рік	5 рік	6 рік	7 рік
1	Розробка дидактичного матеріалу та набування знань з мови та письма (в комплексах і поза ними)	14	15	12	11			
2	Те ж, лічба та міра	8	9	8	7			
3	Суспільствознавство					4	4	4
4	Українська мова					4	4	4
5	Російська мова			3	3	3	3	3
6	Краєзнавство					3	3	3
7	Природознавство/ фізика, хімія та астрономія					3	3	3
8	Математика					5	5	5
9	Німецька мова					3	3	3
10	Фізкультура			1	1	2	2	2
11	Малювання				2	2	2	2
12	Співи			2	2	1	1	1
13	Праця в майстернях, на полі, в городі, екскурсії			2	2			
14	Громадсько-політична праця дітей	2	2	2	2			
15	Праця по вираховуванню виробничих звичок					3	3	3
	Разом годин	24	26	30	30	36	36	36

За цим навчальним планом із суворим дотриманням розміру асигнувань на оплату праці в дитячих будинках була організована навчальна робота.

Стосовно шкіл нацменшин, то тут також були враховані їх інтереси та побажання. Вивчалися рідна мова, українська мова, а за рахунок розширення навчального плану старшого концентру на 6 год., вводилися 2 год. на групу для викладання російської мови [10].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що створена освітня система Києва у 20-ті роки ХХ ст. дозволила частково зняти післявоєнну соціальну напругу, подолати дитячу безпритульність і девіантну поведінку дітей, у першу чергу, шляхом організації кваліфікованого кадрового та методичного забезпечення.

Джерела та література

1. Степан Сірополко. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
2. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. Сухомлинська. – К.: АПН, 2003. – 68 с.
3. Державний Архів м. Києва (далі ДАК). Ф. Р.-161. Дитячі будинки м. Києва. Оп. 1. Спр. 49. До завідувачів всіх установ підпорядкованих Окрінспектурі наросвіти м. Києва та агрошкіл, шкіл сел. молоді та дитбудинків на районі. – Арк. 5.
4. Антонюк Т. Д. Освітня політика в Україні періоду 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття : монографія / Т. Д. Антонюк. – К.: Леся, 2011. – 231 с.
5. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР / А. Д. Бондар. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 227 с.
6. О результатах работы Наркомпроса // Вестник просвещения: [Ежемес. общ.-пед. журнал]. – 1922. – № 9. – С. 128.
7. ДАК м. Києва. Ф. Р.-939. Оп.1. Спр. 18. Детский дом Киевского губернского военного комитета помощи голодающим. – Арк. 86.

8. Антонюк Т. Д. Освітня політика в Україні періоду 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття: монографія / Т. Д. Антонюк. – К.: Леся, 2011. – 231 с.

9. Про облік часу в дитячих виховних установах та установах інтернатного типу // Народній учитель. – 1927. – 9 березня. – С. 5.

10. ДАК м. Києва. Ф.- Р.-161. Дитячі будинки м. Києва. Оп. 1. Спр. 49. До завідувачів всіх установ підпорядкованих Окрінспектурі народної освіти м. Києва та агрошкіл, шкіл сел. молоді та дитбудинків на районі. – Арк. 1.

Андрій Ухтомський (м. Київ)

**Киевский сириец Тауфик Гаврилович Кезма,
выпускник Киевской Духовной Академии
и украинская ориенталистика**

Киев славится своей гостеприимностью особенно в учебных заведениях, в частности в Киевской Духовной Академии. Именно здесь, в Киеве, в виду благоприятного климата, получил образование сириец Тауфик Гаврилович (Джабраил) Кезма (1882–1958), украинский востоковед-тюрколог, создавший в сотрудничестве с Агафангелом Крымским украинскую востоковедческую школу.

Родившись в сирийской православной семье в Дамаске в 1882 г., Т. Кезма значительную часть своей жизни (с 1898 г.) провел в Киеве. Получив по окончании Назаретской учительской семинарии диплом учителя [14, с. 22], как лучший студент он был направлен в Киев для обучения в Духовной Семинарии (1896–1902) и Академии (1902–1906), где помимо богословских предметов он изучал латынь и французский язык [3, с. 53–54].

По окончании Академии 44-м по списку из 46 студентов [4, с. 118] защитил кандидатское сочинение [17, с. 604] на тему: «Положение раскольников при Екатерине II», получив положительные отзывы доцента И. Четверикова и заслуженного ординарного профессора С. Голубева [5, с. 407, 409]. Окончив 14-летнее обучение Т. Кезма писал: «...Я теперь являюсь человеком с высшим образованием, что дает мне возможность добывать свой хлеб вполне интеллигентным трудом» [18, с. 189].

Как иностранный студент, Т. Кезма должен был возвратиться на родину, однако, школы Сирии и Палестины переживали конкуренцию учителей и не испытывали нужды в высшем духовном образовании. «Получив в 1907 г. подданство Российской империи с именем Всеволод, Тауфик Гаврилович стал помощником проректора Киевского университета [6, с. 260–261], преподавал церковнославянский, греческий, древнееврейский, латинский, турецкий и персидский языки» [21, с. 190].

Рано овдовев, в зрелом возрасте Т. Кезма вновь женится на христианке Ольге Павловне, создавшей после смерти великого ученого в его доме на Андреевском спуске музей. Неподалеку от дома Кезмы находилась Андреевская церковь, в которой он молился и был старостой.

Т. Кезма совмещает административную должность и многолетнее преподавание арабского и турецкого языков в Киевском университете, в ближневосточном университете (1913–1915) [9, с. 57], и в торгово-промышленном техникуме (1924–1925), которое сириец вел на русском и на украинском языках. Академик И. Ю. Крачковский сообщал, что Т. Кезма «говорит по-турецки свободно, но с типовым арабским произношением» [2]. В 1918 г. Т. Кезмой издана краткая турецкая хрестоматия со словарем [20].

В 1920-е гг. Т. Кезма предложил ввести в аспирантуре специальность «арабский язык и литература». Учеником Т. Кезмы был творец первой крупной математической школы Украины

украинский математик Дмитрий Александрович Граве (1863–1939), исследовавший, под руководством Т. Кезмы арабские математические рукописи; известный востоковед создал для математика индивидуальный конспект лекций. Учениками Т. Кезмы был историк В. Бейлис, поэт Н. Бажан, директор Института востоковедения Киргизии И. А. Батманов, дипломат Ю. Кочубей, «С Кезмой общался выдающийся ученый-офтальмолог В. Филатов, который слушал его лекции и даже посвятил ему стихотворение» [2].

Накануне Первой мировой войны в персидском городе Сабзевар (совр. город на северо-востоке Ирана) Кезма изучал экономику страны и совершенствовал персидский язык, получив диплом с правом преподавания персидского языка.

Знакомство с украинским арабистом А. Крымским в 1915 г., дружба и сотрудничество, окончившееся смертью А. Крымского в 1942 г. запечатлены в воспоминаниях: «11-го апреля 1915 года в Звенигородке в 1 час дня ходил к профессору Агафангелу Ефимовичу Крымскому... Я очарован светлой личностью профессора и из глубины души вырывается краткое определение: “вот человек! В лучшем значении этого слова”... Слава Господу Богу, умудрившему меня съездить в Звенигородку, – этот день, а главное, эти часы от 1 ч. – 4 ч.15 м. дня я не забуду во всю мою жизнь» [1, с. 49].

Т. Кезма состоял в ряде востоковедческих организаций: с 1918 г. – в Ближневосточном Институте; с 1920 г. – во Всеукраинской Академии Наук при Кабинете арабо-иранской филологии; в 1920 г. – член кафедры языковедения Института народного образования [23, с. 69]; в 1920-е гг. – выполнял поручения Византологической комиссии по составлению каталога литературы по Византологии в изъятых фондах КДА [24, с. 90], а в 1930–1933 гг. в этой комиссии руководил семинаром по арабскому языку [7, с. 108]. С 1927 г. – член историко-этнологического отдела Комиссии по изучению государственного устройства

и права восточных государств; с 1929 г. входил в Семитологическую Комиссию [24, с. 176].

Т. Кезма составил учебник арабского языка [25], который планировалось выпустить на украинском языке, как пишется об этом в предисловии: «Мы осознаем то, что находясь в Украине и читая лекции ее сынам, было бы лучше издать эти «основы» на украинском языке – тем более, что Украину мы считаем для себя второй родиной после Сирии. Однако поспешность, с которой началось издание этих «основ», – лишило нас этой возможности» [26, с. 5]. Учебник получил положительные отзывы секретаря Харьковского филиала ВУНАВ И. Фальковича [8, с. 157], И. Ю. Крачковского [11, с. 510 и 13, с. 305] и каирского журнала «Аль-Иха'а» («Братство») [16, с. 127], чей издатель, известный арабский деятель культуры Селим Коб'ейн, назвал Кезму «многоуважаемым соотечественником, профессором, преподавателем арабского языка в украинском университете в городе Киеве, столице Украины (стр. 211)» [10, с. 280].

В 1921 г. Т. Кезма перевел на русский язык «Путешествия Макария Антиохийского в Россию в XVII в.» высоко оцененный И. Ю. Крачковским [12, с. 184]. Научно-комментированный перевод Т. Кезмы «Путешествия...» издан Ю. И. Петровой в журнале «Східний світ» [19, с. 161–188].

Проф. С. Маслов в своем этюде «Арабська Євангелія видана коштом Мазепи в Алеппо» сообщает о помощи Кезмы в переводе и транскрипции арабского стиха в честь украинского гетмана-мецената [15, с. 433].

Во время интеллектуальных чисток, 6 августа 1930 г., Т. Кезму было снято с работы в АН [22, с. 126]. Он не прерывал научной деятельности, будучи принят как почетный гость в Ленинграде на первой (1935) и второй (1937) сессиях арабистов. К юбилею Абу Али Ибн Сины в 1937 г. он подготовил полный перевод его биографии, а в 1939 г. в газете «Коммунист» к юбилею поэта Низами Гянджеви написал статью.

В 1938 г. Т. Кезму арестовали по обвинению «в шпионской деятельности в пользу одного из иностранных государств». Через полгода, в 1939 г., благодаря А. Крымскому, убедившему прокурора пересмотреть дело, отпустили и, опять же по ходатайству А. Крымского, позволили преподавать арабский язык в Киевском университете. Самого А. Крымского арестовали в 1941 г. После войны уже по просьбе И. Крачковского Ученый совет присудил Т. Кезме звание профессора. В послевоенные годы востоковедение как наука не была востребована: Т. Кезма в это время преподавал арабский язык нескольким студентам и занимался переводами.

Скончался Т. Кезма 9 апреля 1958 г.; похоронен на Байковом кладбище. Земляки-сирийцы, работающие и проживающие в Украине, сняли документальный фильм о Т. Кезме – «Христианин из Дамаска». Своим ученикам Т. Кезма неоднократно говорил: «Я немного сделал в науке, но мне выпало счастье знать двух великих ученых – Агафангела Ефимовича Крымского и Игнатия Юлиановича Крачковского» [1, с. 49].

Источники и литература

1. Бейліс В. Запис знайомства Т. Г. Кезми з А. Ю. Кримським // Східний світ. 1993. № 1. С. 49.

2. Диаспора Леванта в славянском социокультурном континууме // Режим доступа: <http://www.ippo.ru/historyippo/article/diaspora-levanta-v-slavjanskom-sociokulturnom-kont-200370> (Дата доступа: 25. 03. 2020).

3. Извлечение из Протоколов Совета Киевской Духовной Академии за 1902 г 3 сентября // ТКДА. 1902. С. 53, 54.

4. Извлечение из Протоколов Совета Киевской Духовной Академии за 1906 г 6 и 9 сентября // ТКДА. 1907. С. 118, 124.

5. Извлечение из Протоколов Совета Киевской Духовной Академии за 1906 г. 13–15 июня // ТКДА. 1906. С. 407, 409.

6. Извлечение из Протоколов Совета Киевской Духовной Академии за 1907/08 уч. г. К., 1906. С. 260–261.

7. IP НБУВ. Ф. 10. Од. зб. 21894, 21950. Цит. по: Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). К.: «Критика», 2007. С. 108.

8. IP НБУВ. Ф. 10. Од. зб. 28401. Цит. по: Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). К.: «Критика», 2007. С. 157.

9. Кочубей Ю. М. Арабіст і араб Тауфик Кезма (1882–1958). // Східний світ. № 4. 2012. С. 57.

10. Кочубей Ю. Матеріали про А. Кримського в арабському журналі «Братерство» // Радянське літературознавство, 1971. № 2. // Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. К., 2006. С. 280.

11. Крачковский И. Ю. Арабистика в СССР 1917–1937 гг. // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения в 6 тт. Т. 5. М.-Л.: АН СССР. 1958. С. 150.

12. Крачковский И. Ю. Отзыв о научно-педагогической работе Т. Кезмы, направленный Ученому совету филологического факультета Киевского государственного университета (24.11.1947). – Центральный державный архив музей литературы и искусства. Ф. 55. Оп. 1. Од. зб. 35. с. 11. Цит. по: «Путешествие патриарха Макария Антиохийского». Перевод Тауфика Кезмы / науч. ред., предисл и коммент. Ю. И. Петровой // «Східний світ» № 1 2014. С. 184.

13. Крачковский И. Ю. Предисловие к грамматике литературного арабского языка Н. В. Юшманова // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения в 6 тт. Т. I. М.-Л.: АН СССР. 1955. С. 305.

14. Крылов А. В., Сорокина Н. М. Императорское Православное Палестинское Общество и отечественное востоковедение. М. 2007. С. 22.

15. Маслов С. Арабська Євангелія, видана коштом Мазепи в Алеппо 1708 р. // Етюди з історії стародруків I–VIII. Київ, 1925. С. 79. Кочубей Ю. Християнський Схід в науковій спадщині акад. А. Кримського. // Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. К., 2006. С. 433.

16. Матвєєва Л., Циганкова Е. А. Ю. Кримський і Українська Академія Наук // Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. К., 2006. С. 127.

17. Отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1905–1906 учебный год. // ТКДА 1906. С. 604.

18. Письмо выпускника Киевской духовной академии стипендиата ИППО Тауфика Кезмы в Совет Императорского Православного Палестинского Общества. Санкт-Петербург, 27 июня 1906 г. (АВП РИ. Ф. РИППО. Оп. 873/1. Д. 455. Л. 181). Цит по: Сухова Н. Ю. «Арабская колония» в Киеве: Стипендиаты Императорского Православного Палестинского Общества в Киевской Духовной Академии (1887–1918) // ТКДА № 17 2012. С. 189.

19. «Путешествие патриарха Макария Антиохийского». Перевод Тауфика Кезмы / науч. ред., предисл и коммент. Ю. И. Петровой // «Східний світ» № 1 2014. С. 161–188.

20. Сборник турецких рассказов и пословиц со специальным к ним словарем. Составили С. Щербина и Т. Кезма. К., 1918 г.

21. Сухова Н. Ю. «Арабская колония» в Киеве: Стипендиаты Императорского Православного Палестинского Общества в Киевской Духовной Академии (1887–1918) // ТКДА № 17 2012. С. 190.

22. ЦДАВОВ України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1459. Цит. по: Матвеева Л. Циганкова Е. А. Ю. Кримський і Українська Академія Наук // Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. К., 2006. С. 126.

23. ЦДАВОВ. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 6227. Арк. 7–8. Цит. по: Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). К.: «Критика», 2007. С. 169.

24. Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). К.: «Критика», 2007. С. 90, 176.

25. Элементарные основы грамматики арабского языка в популярном изложении: Из лекций, читанных членам Киевского отделения Всеукраинской ассоциации востоковедов. К., 1928. 576 с.

26. Элементарные основы грамматики арабского языка в популярном изложении: Из лекций, читанных членам Киевского отделения Всеукраинской ассоциации востоковедов. К., 1928. С. 5.

Сергій Карамаш (м. Київ)

Олександр Довженко і Київ (Архівні джерела про вшанування пам'яті О. П. Довженка у Києві)

Український кінорежисер, письменник і художник Олександр Петрович Довженко народився за старим стилем 29 серпня 1894 року. У Державному архіві м. Києва зберігається особова справа О. П. Довженка, коли він навчався у Київському комерційному інституті, де є свідоцтво про народження майбутнього митця [1, спр. 2508]. Але на окремих інтернетівських сайтах вказується неправильна дата його народження! Ці відомості передруковуються з періодичною черговістю у різних, навіть енциклопедичних виданнях, і це неприпустимо в наш час, коли один автор бере дані у іншого, а той у іншого і ніхто не хоче подивитися у першоджерело [2]. Перше видання УРЕ подає правильні дані про народження і смерть О. П. Довженка [3, с. 268]. У Держархіві м. Києва також знаходяться документи з вшанування його персоналії. Як історик-архівіст, киевознавець і автор кількох статей-досліджень про О. Довженка [4], нині я віднайшов ще один документ, пов'язаний з вшануванням пам'яті фундатора українського кінематографу у Києві. Під час каталогізації за дорученням заступника директора архіву О. В. Спольнік у Державному архіві м. Києва мною виявлено рішення виконавчого комітету Київської міської Ради народних депутатів від 17 серпня 1984 року за № 766 «Про присвоєння імені О. П. Довженка середній загальноосвітній школі № 87 та бібліотеці № 18 для дорослих м. Києва». Документ цей зберігається у фонді Виконавчого комітету Київської міської Ради народних депутатів, це один з головних фондів Державного архіву столиці України [5, арк. 363].

У колишньому Жовтневому районі м. Києва почала діяти бібліотека мистецтв ім. О. П. Довженка по вул. Західній, 11. Про що свідчить довідкове видання: «Жовті сторінки» [6, с.145]. На

жаль, у цьому виданні не зазначено, що школа № 87, яка знаходиться по вул. Горького, № 4/6, носить ім'я українського митця [6, с. 521]. А школа ця, з поглибленим вивченням української мови і літератури, діє нині.

У київській школі № 87 минулого року до 125-річного ювілею митця відбулися ознайомлюючі бесіди про О. Довженка. У школі діє пересувний музей, присвячений постаті кіномитця. Традиційно два дні триває свято «Довженківська осінь» з ярмарком, вікторинами, виставками творчості. Про це мені телефоном тоді розповіла директор школи Любов Іванівна Писаренко.

Цікаво, що в архіві я натрапив на документ, датований ще раніше, ніж попередній – 9 грудня 1969 р., і тоді було ухвалено також рішення Київського міськвиконкому за № 2140, з клопотанням до Ради Міністрів УРСР присвоїти ім'я режисера середній школі № 67! [7, арк. 668]. Але в той час чомусь щось не склалося?

Рішенням виконавчого комітету Київської міської Ради депутатів трудящих від 1 квітня 1958 р. за № 557 Довженку встановили бронзові меморіальні дошки при вході до кіностудії і на фасаді будинку № 8 по вул. К. Лібкнехта (тепер Шовковична), де він жив у 1935–1941 рр. [8, арк. 170, 171].

У Києві багато років діяв широкоформатний кінотеатр імені О. П. Довженка, розташований на колишньому Брест-Литовському шосе, 66 (нині – проспект Перемоги) – рішення Київського міськвиконкому щодо цього датовано 6 червнем 1961 р. за № 995 [9, арк. 239]. Тепер його немає. Кіностудія художніх фільмів, на якій працював митець і яку у 1957 році названо іменем кінорежисера, розташована на проспекті Перемоги, 44. Нині не працює. З'являлися повідомлення про наміри продажу кіностудії... Діє Довженко-Центр. На її території зберігся плодовий сад, висаджений руками Олександра Довженка, яблуні і досі квітуть і плодоносять. Також там було облаштовано музей кінорежисера і встановлено йому у 1964 р. пам'ятник у

вигляді погруддя. Тепер діє музей кіностудії. Неподалік пролягає вулиця Олександра Довженка. Рішення виконкому Київради від 13 жовтня 1959 року за № 1710, про найменування частини вулиці Ново-Окружної на вул. Олександра Довженка, зберігає також Держархів м. Києва [10, арк. 174, 176].

О. П. Довженко був своєрідним режисером-диктатором. Він пропагував радянщину, сам виступав за знищення церков, монастирів і перетворення Києва у комуністичне місто Радянської України. Письменник-романтик він не вписувався до кліше методу «соціалістичного реалізму», йому не давали можливості зреалізувати всі свої плани і задуми, це стосувалося і його кінематографічної діяльності. Хоча він і отримав звання Народного артиста РРФСР, дві Сталінські премії, ордени Червоного Прапора, Леніна та інші вищі нагороди колишнього СРСР. Ленінську премію отримала за нього його друга дружина Ю. І. Солнцева (дівоче прізвище Пересветова) (1960).

Народився Олександр 29 серпня 1894 р. на хуторі В'юнище Сосницького повіту, нині – у межах смт. Сосниця, що на Чернігівщині у родинній хаті козака Петра Семеновича Довженка – батька і Дарії Єрмолаївни – матері. (Родина мала 14 дітей, майже всі померли в дитячому віці). Нині там діє присвячений йому музей, а також 1975 р. встановлено пам'ятник «Юний Сашко» (ск. А. Фуженко, арх. А. Ігнащенко). Діє і школа № 1 його імені. Охрещений Олександр 30 серпня. По закінченні 4-х класного училища і Глухівського учительського інституту (1911–1914) Довженко викладав у Житомирі у Кутузовському та 2-му вищепочаткових училищах. З 1917 року – вільнослухач у Київському комерційному інституті на економічному відділенні та одночасно навчався в Академії мистецтв. Перебував у військах С. Петлюри, про що все подальше життя приховував. З листопада 1920 р. по серпень 1921 р. – секретар Київського губернського відділу народної освіти, потім працював у радпартшколі, комісаром театру ім. Т. Шевченка. Перебу-

ваючи на дипломатичній роботі у Варшаві та Берліні, вчився у Німеччині у приватній художній школі В. Єккеля. Ймовірно виконував розвідницьку роботу. Працював художником-карикатуристом в кількох періодичних виданнях в Україні. Ілюстрував збірку гуморесок Остапа Вишні.

Як режисер, він створив такі фільми: комедію «Вася-реформатор», короткометражку «Ягідка кохання», пригодницький фільм «Сумка дипкур'єра» (1926–1927), в якому зіграв роль кочегара. Потім був фільм «Звенигора» (1927), за сценарієм Марка Йогансена і Юрія Тютюнника. Це був перший цілковито український художній фільм. На догоду владі знімає за власним сценарієм фільм «Арсенал» (1929) – про антиукраїнське і антинаціональне збройне повстання робітників заводу «Арсенал» у Києві, які підняли заколот проти Центральної Ради. А також потім за власними сценаріями фільми «Земля» (1930), «Іван» (1932).

У Державному архіві м. Києва зберігається копія протоколу засідання комітету сприяння утворенню парку культури і відпочинку у м. Києві, з текстом виступу О. Довженка від 24 квітня 1932 р. О. П. Довженко любив Київ і вважав його одним з найцікавіших міст Європи. Але акцентував, що це місто монахів і купців і що його необхідно перетворити на доступне місто для трудящих. Говорив про необхідність облаштування кількох входів до утвореного парку з боку вул. Короленка, з Хрещатика та від Сінного базару. Пропонував утворювати там культурні установи, прибрати будинки, які заважають входам до нього. Особливо виступав за закриття Музею Голгофа, який користувався тоді великою популярністю. За спогадами, подивитися на Голгофу приїздили з різних міст і селищ СРСР, навіть везли школярів. «Я категорично настоюю зняти Голгофу» – говорив він, стверджуючи, що зображення в цьому музеї не є мистецтвом, відстоюючи атеїзм. Також виступав за руйнацію будинків Європейського готелю і Компросу, що були, на його думку, химерними. І це розширювало б площу. Говорив про погані

паркани на Володимирській гірці, які також необхідно зняти. Пропонував зруйнувати кілька будинків правого боку вул. В. Житомирської, для проходу до Дніпра на Поділ. Дуже цінував Голосіївський ліс, закликав його відкрити для сотень і тисяч трудящих. І цілковито стверджував підтримувати його ініціативу перебудови Києва, за створення «міста широкого, просторого, абсолютно гігієнічного» [11, арк. 2, 3].

Фільм «Аероград» (1935) режисер знімає на Мосфільмі. Потім в Україні на замовлення Сталіна стає творцем художнього фільму «Щорс» (1939), створює антиісторію для українців – легенду про «українського Чапая», документального фільму «Визволення» (1940).

Напередодні радянсько-німецької війни О. Довженко мешкав і працював у Москві, він не зміг працювати в Україні через особистісні амбітні і конфліктні стосунки з керівниками українського кіно та письменниками.

Під час Другої світової війни пише сценарії, серед яких «Україна в огні», знімає документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну» (у 2-х частинах), «Перемога на Правобережній Україні» тощо. Потім був кольоровий художній фільм «Мічурін» (1949). О. П. Довженко кілька років перебував на викладацькій роботі, виховував майбутніх режисерів, був професором ВДІКу з 1955 р. (Всесоюзний державний інститут кінематографії).

О. Довженко є автором кіносценаріїв: «Прощай, Америко!», «Поема про море», про будівництво комуністичного суспільства, перетворення землі під ідеї комунізму, «Золоті ворота», «Зачарована Десна», «Нащадки запорожців», «Тарас Бульба», «Повість полум'яних літ». Останній режисувала Ю. Солнцева, стрічка стала першим радянським кольоровим широкоформатним художнім фільмом, помертню Довженку присуджено Ленінську премію. О. П. Довженко помер 25 листопада 1956 р. у Переделкіно (під Москвою), похований на Новодівочому кладовищі, поруч могила Ю. Солнцевої (1901–1999).

1957 року, вже після смерті режисера виходить друком його збірка творів «Зачарована Десна», яка засвідчила поетику письменника-Довженка, відкрила новий мистецький жанр, побудований ним, романтичний жанр кіноповісті.

Довженківський фільм «Земля» було створено за кількома варіаціями, у зв'язку з критикою окремих його новацій. Цей фільм на Всесвітній виставці у Брюсселі 1958 року увійшов до когорти 12-ти найкращих фільмів «всіх часів і народів».

Ми не можемо тут не згадати і видатного українського кінооператора – Данила Порфировича Демуцького (1893–1954), якому належить велика частина слави Довженка, який геніально знімав на плівку і втілював у кінокартини сюжети режисера. І він незаслужено забутий істориками кіно.

Остання дружина О. Довженка – акторка і режисерка Юлія Солнцева допомагала чоловікові у кінозйомках кількох фільмів, підготувала зібрання творів митця російською мовою, зберігала його щоденникові записи і архів все своє життя. Кілька років тому їх передано до Центрального Державного архіву-музею літератури і мистецтва України (російськомовні). Ці матеріали також надруковані у перекладі 2013 року в незалежній Україні у видавництві «Фоліо».

О. П. Довженку є меморіальні дошки у Берліні, у Новій Каховці, там встановлено йому і пам'ятник, як і у Києві (на території кіностудії). Зображення режисера є на марках України і на пам'ятній колекційній 2-х гривневій монеті. Глухівський педуніверситет, багато кінотеатрів і вулиць в Україні і Росії носять ім'я О. Довженка. У РФ його вважають «русским, советским» режисером.

До ювілеїв О. П. Довженка у Державному архіві м. Києва періодично експонуються виставки документів про нього, робилися і книжково документальні експозиції. Крім того автор впродовж кількох десятиліть, крім публікацій, кілька разів мав виступи по радіо з матеріалами про Довженка, остання пере-

дача лунала 17 вересня 2019 р. на 3-му каналі Українського радіо, «Радіо Культура» в передачі «Культура лайф». Дослідники користуються нашими архівними джерелами, працюючи в читальній залі Державного архіву м. Києва.

Джерела та література

1. Державний архів м. Києва (далі – ДАМК). Ф.153. Оп.5. Спр. 2508.

2. Див.: Інтернетівські сайти; «Український народний календар. Календар на 2019 рік», що виходить один раз на рік (редактор-упорядник В. Павловська, гол. ред. Т. Лев.). – К.: Вид-во «Преса України», 2018 (подається помилкова дата за н. ст. – 10 вересня); Енциклопедія історії України, Т. 2. / редкол: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 426 (В. І. Марочко подає дві неправильні дати – 12.09. і за старим ст. 31.08.1894 р.).

3. Українська Радянська Енциклопедія, перше видання. Т. 4. – К.: ГР УРЕ, 1961. – 560 с.

4. Карамаш Сергей. Довженко в Києве // Ударник, № 35 (1718), 7 сентября 1984. – С. 2; Карамаш Сергій. Увічнений у пам'яті народній (до 90 річчя О. П. Довженка) // Арсеналець, № 35 (4938), 11 вересня 1984. – С. 3; його ж. Залишається прекрасне (про О. Довженка) // Літературна Україна, № 37 (4082), 13 вересня 1984. – С. 6; його ж. Не впасти в перебільшення (до 100 річчя О. П. Довженка) // Арсеналець, № 32 (5410), 23 вересня 1994. – С. 3.

5. ДАМК. Ф.Р-1. Оп. 8. Спр. 2815.

6. Жовті сторінки. Київ. Телефонний довідник. 1998. Видавництво Йозеф Келлер, 1997. – 704 с.

7. ДАМК. Ф.Р-1. Оп.8. Спр.807.

8. Там само. Ф.Р-1. Оп.4. Спр.948.

9. Там само. Ф.Р-1. Оп.8. Спр.26.

10. Там само. Ф.Р-1. Оп.4. Спр.1010.

11. Там само.Ф.Р-1. Оп.1. Спр. 4758.

Київські етюди в монументальній творчості Івана Їжакевича

Непересічне місце серед вітчизняних митців першої половини ХХ століття посідає особистість Івана Їжакевича. Важко осягнути багатогранний талант Майстра – основоположник української книжкової графіки, визнаний ілюстратор, декоратор, іконописець, талановитий реставратор і, навіть, співак із прекрасним голосом та скрипаль із абсолютним слухом. За своє довге творче життя він виконав понад 20 тисяч мистецьких робіт. У представленому дослідженні мова піде про Івана Їжакевича як майстра монументального живопису.

Вихованець іконописної школи при Києво-Печерській лаврі та рисувальної школи Миколи Мурашка, Іван Їжакевич у грудні 1884 року стає вільним слухачем Петербурзької Академії мистецтв. Та, за деякий час, через постійну матеріальну скруту, юнак змушений залишити навчання в Академії й повернутись на батьківщину. Тут він стає досвідченим і відомим майстром монументального живопису.

Мистецтвознавці у своїх розвідках підраховали, що Іван Їжакевич займався розписом та реставрацією понад двох десятків церков. Серед них – Овруцький Золотоверхий Василівський храм, де Іван Їжакевич працював разом із Олексієм Щусєвим та Кузьмою Петровим-Водкіним, Почаївська лавра, Свято-Троїцький кафедральний собор у Катеринославі, Рильське духовне училище, Борисоглібська церква у Чернігові, Будинок митрополита і церква в Белгороді та інші. Та все ж, більшість його станкових та монументальних живописних робіт пов'язані безпосередньо із Києвом. Їжакевич брав участь у відновленні фресок Кирилівської церкви, Свято-Покровської церкви в Мостицькому провулку, розписував Троїцький Іонинський

монастир, розташований в історичній частині Києва Звіринець, Покровську та Борисоглібську церкви на київському Подолі. Та найвідомішими храмовими роботами Майстра стали розписи Церкви Всіх Святих над Економічною брамою і Храм преподобних Антонія та Феодосія Печерських у складі Києво-Печерської лаври.

Церква Всіх Святих (Всіхсвятська або Мазепинська церква) розташована на північній межі верхньої території Лаври, збудована на честь свята, яке відзначається у першу неділю після Трійці. Храм був споруджений у 1696–1698 роках в стилі українського «мазепинського» бароко коштом гетьмана Івана Мазепи, тому не випадково, що відреставрований герб гетьмана донині прикрашає її північний фасад [4, с. 409–410].

За проектом (ймовірно архітектора Дмитра Аксамитова) Церква Всіх Святих являла собою цегляну двоярусну споруду хрещату в плані. На першому ярусі будівлі влаштована Економічна брама, яка має таку назву оскільки вона вела до економічного корпусу монастиря і використовувалася для господарських потреб Києво-Печерської лаври. Другий ярус споруди займає приміщення власне самої церкви, що вражає своєю вишуканістю й чіткістю об'ємів. Увінчується будівля п'ятьма позолоченими грушоподібними банями, середня з яких, як і бокові, з восьмигранним барабаном, але значно вища і масивніша. Церква має струнку просторово-пірамідальну композицію і, ніби, висить над землею, її струнки та виразні форми легко здіймаються в небесний простір. Побілені фасади храму відзначаються зовнішнім багатим декоративним оздобленням, в якому домінують геометричні елементи.

Внутрішня будова Всіхсвятської церкви має ефектне висотне розкриття і своїм конструктивним рішенням цілком відповідає зовнішньому поділу на п'ять камер. Кожній камері

у храмі відповідає свій підбанний простір. Крізь численні вікна (восьмигранний барабан кожної бані має по вісім вікон) інтер'єр щедро заповнюється світлом, що створює додаткове відчуття легкості та простору.

У ніч з 21 на 22 квітня 1718 року під час великої пожежі в Києво-Печерській лаврі, яка знищила всі дерев'яні споруди і пошкодила велику кількість мурованих, постраждала й Всіх-святська церква. Згорів і первісний іконостас, і новий, що його лаврські іконописці та сницарі – Іларіон Сповольський та Солофееїл Микитич завершили щойно у 1741 році. Переказ свідчить, що декілька ікон для храму написав лаврський чернець Аліпій (Галик), видатний ікономаляр XVIII століття [2, с. 109]. Письмові джерела не донесли до нас свідчень про первісний вигляд храмового живопису, тому варіант реставраційних або ж відновлювальних робіт у первісних мотивах був виключений.

Повернувшись у 1902 році із Петербурга до Києва Іван Їжакевич приймає пропозицію діючого на той час Комітету з охорони пам'яток старовини та отримує разом із помешканням для проживання на території Лаври – посаду: спочатку – педагога, а потім – і художнього керівника малювальної школи Києво-Печерської лаври. Саме за власними ескізами митця і під його особистим керівництвом вихованці школи (всього 18 учнів) разом із Майстром розписали інтер'єр церкви Всіх Святих [1, с. 1320–1323].

Незважаючи на інтриги з боку Духовного Собору, Іван Їжакевич сумлінно виконує свою справу, залишаючись вірним кодексу православного іконописця: ікона повинна бути поза часом, рухатися до глядача у світлі, а зображені люди та події, що відбувались дві тисячі років тому мають бути зрозумілими і через дві тисячі років. Перед Майстром стояла надважка задача: не порушуючи церковних канонів розташувати значну кількість священних зображень на украй обмеженій площині

стін. Та Їжакевич із помічниками упорався із завданням на відмінно: йому разом із учнями вдалося досить тонко модернізувати внутрішній декор храму.

Внутрішній інтер'єр церкви, розписаний Їжакевичем з учнями, займає загальну площу 1200 м². Система розпису побудована таким чином, що більшість фігур святих розміщені на укосах вікон. На стінах храму та на стінах галерей, що ведуть до внутрішнього простору церкви, переважають декоративні елементи.

Живописні композиції в храмі розташовані, в основному, із дотриманням традиційних вимог. Своєрідним епіграфом до сприйняття храмового внутрішнього простору слугує стилізований під давньоруську в'язь надпис, розташований поруч із вхідними дверима: «Дивенъ Богъ во святыхъ своихъ...». У головному куполі на темно-синьому фоні традиційно зображена фігура Христа-Пантократора. В лівій руці у нього відкрита книга із надписом «Азь есмь Свьтъ мира», права рука піднята для благословення. Христос оточений з усіх боків небесними силами – ангелами, розміщеними також і в бічних куполах (всього 32 фігури). На парусах традиційно зображені євангелісти, але в цьому храмі зображені тільки два євангелісти – на південно-західному парусі постає образ святого Марка зі своїм символом левом, а на північно-західному – святий Лука із биком. Два інших паруса прикриті іконостасом, тому однією із особливостей розпису можна вважати наявність двох євангелістів, а не традиційно чотирьох. На арках в кругах на золотому тлі розміщені лики 10 апостолів – Петра, Павла, Андрія Первозванного, Якова, Хоми, Юди, Симона Зилота, Пилипа, Іакова Заведєєва, Варфоломія, що символізують опору для церкви.

Присутні у розписах і фігури печерських святих. На укосах вікон вони зображені попарно, залежно від сфери їх діяльності, або ж місця, яке святі займали в історичному минулому

монастиря (всього 22 образи). Так, починаючи із південно-східного вікна, присутні зображення прп. Миколи Святоши та Прохора Лебедника. Далі, по колу – прп. Нестор Літописець, Ісаакій Печерський, Мойсей Угрин та Іоан Багатостраждальний, Марко Печерник Гробокопач, Авраамій Працелюбний, Леонтій і Геронтій – канонархи Печерські, прп. Ієремія і Матвій Прозорливі, Іоан і Феофіл Печерські. На укосах вікон північної частини храму присутні зображення лікарів – прп. Агапіта і Даміана, іконописців Григорія і Аліпія, дияконів Ахіли і Анастасія. І завершують коло зображення прп. Печерських профсорників Никодима і Спиридона.

З двох боків від вхідних дверей до приміщення церкви зображені у повний зріст київський князь Володимир та основоположники церковнослов'янського письма святі рівноапостольні Кирило та Мефодій. На стіні вівтарної частини, що закрита іконостасом, розташовані зображення засновників Києво-Печерського монастиря – прп. Антонія і Феодосія, перших ігуменів монастиря – прп. Никона і Варлама, далі – прп. Тит, Кукша, Ігнатій і Полікарп. Таким чином, окрім релігійних образів у Всіхсвятській церкві постала ціла галерея українських історичних діячів, канонізованих церквою. Всі постаті виконані загалом площинно з мінімальним використанням світлотіньового моделювання, іноді з додатково графічним підкресленням силуетів.

Цікавим є розпис галереї, що веде дерев'яними сходами на другий поверх до храму. На рожевому тлі серед фантастичних рослинних елементів та химерних орнаментів перед нами постає священне місто Іерусалим із великою кількістю церковних та світських будівель. Над дверима – зображення Святої гори Афон з монастирями біля її підніжжя. В орнаментальних композиціях, що в значній мірі присутні на стінах та склепіннях галереї, простежується значний вплив української народної орнаментики. Втім, підвищена декоративність та

багатий орнаменталізм також обумовлюються стилістичним впливом модерну.

Розписи виконані *alla prima* («з першої спроби» або «мокре по мокрому») в техніці олійного живопису по тиньку, що передбачала швидкого способу роботи, оскільки розпис потрібно було закінчити до висихання перших шарів, художньої витонченості і технічної вправності, а також нестандартного образного рішення. З цим завданням Їжакевич також вдало впорався, адже розписи характеризуються вільною манерою живописного мазка, а також вирізняються різноманітною кольоровою гамою.

І ще цікавий факт, мистецтвознавці відзначають, що розписуючи храми, образи святих Іван Їжакевич малював із рідних та селян-сусідів, яких знав з дитинства. Так, у Трапезній церкві Києво-Печерської лаври в образі Марка Гробокочача зобразив свого діда Родіона, батько Майстра відтворений в образі євангеліста Матвія на розписах Покровської церкви на київському Подолі. Праобразом євангеліста Луки слугував отець Мараховський – родич художника, священник із його рідного села Вишнопіль. Вдається Іван Їжакевич до подібного засобу і під час роботи над розписом церкви Всіх Святих – тут художник залишив для нас образ свого дядька, який прилаштував малого Івана у школу іконопису [3, с. 58–61].

Взагалі ж Їжакевичу, єдиному з тогочасних майстрів, вдалось поєднати майже непоєднуване. Його фігури в розписах несуть у собі водночас типізацію, стилізацію і орнаменталізацію. Крім цього, Майстром було доведено, що український модерн просто ідеально сполучається із українським бароко. Складний інтер'єр храму Всіх Святих став настільки довершеним при розписах, що може слугувати навчальним посібником для майстрів настінного живопису.

Джерела та література

1. Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид. – К., 1999–2011. – Кн. 1. – Ч. 3. – С. 1320–1323.
2. Вечерський В. Українські монастирі. – К., 2008.
3. Кочерижко Н. Славний майстер київського іконопису. До 145-річчя від дня народження Івана Їжакевича // Відлуння віків. – 2010. – № 1(12). – С. 58–61.
4. Хведченя Сергій. Розбудова київських храмів гетьманом Іваном Мазепою (кінець XVII – початок XVIII ст.). Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. праць. К., 2005. – Вип. 12. – ч. 1. – С. 407–416.

Олена Мокроусова (м. Київ)

До історії пофарбування будівлі університету по вул. Володимирській, 60

Питання проектування та будівництва сучасного головного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка вивчені добре. Зокрема, відображені у фундаментальній колективній монографії викладачів університету. [8, с. 88–92]. Але й досі залишаються нез'ясовані питання, зокрема, коли точно будівля університету стала червоною і чому саме. Найбільш поширеним залишається твердження, що пофарбування університету пов'язане з червоним і чорним кольорами ордена св. Володимира.

Історикам сьогодні добре відомо, що у 1842 році архітектор Вікентій Беретті запропонував два варіанти фарбування: більш традиційний для Києва загальний жовтий з білими карнизами (характерний для класицизму) та кольору натурального каменю

(вапняку) з цоколем під граніт *«так чтобы строение казалось бы сделанным из одного камня»* [9]. Така пропозиція автора проекту була спрямована на підсилення монументальності будівлі. Колір стін був затверджений особисто імператором Миколою I 15 серпня 1842 р.: *«окрасить это здание тем цветом, каким окрашен Зимний дворец в С.-Петербурге, т.е. под дикий камень, заметив, что этот цвет, удаляя всякую пестроту, есть самый приличный для большого здания»* [12, арк. 310]. Оскільки фасади Зимового палацу на певному етапі отримали теракотовий колір, довгий час вважалося, що саме тому Київський університет пофарбували у червонуватих відтінках. Насправді ж, Зимовий палац став червоним лише з початку ХХ ст.

Завершенням будівництва займався вже Олександр Беретті, йому доручили дістати рецепт кольору дикого каменю та зробити його зразок. Цей колір був складений з сірого тосканського та білого вапна, вохри, італійської мумії, слонової кістки, олонецької зелені. Але по дорозі від Петербурга до Києва у О. В. Беретті було викрадено валізу із зразком. Численні спроби підібрати колір на місці в Києві не дали результату. Тому на запит київського Будівельного комітету архітектор Департаменту народної освіти надіслав з Санкт-Петербурга у 1843 р. зразок фарби під колір дикого каменю [3, с. 58]. Цей зразок, що зберігся в архівній справі [9] не сірий, а, скоріше, брунатний, теплої гами. Вже в липні 1843 р. Олександр Беретті повідомив колишнього генерал-губернатора, що пофарбування здійснено матеріалами, які вдалося знайти в Києві. При цьому використане вапно мало цілком інший колір, ніж у Санкт-Петербурзі [2, с. 47].

Чи не з цими суто технічними проблемами пов'язана подальша зміна кольору на червоний? Адже італійська мумія – це фарба червона або рожева, виробляється з залізної окисної руди червонуватого кольору з певним відсотковим змістом гематиту. Чи не міг отриманий в Києві колір спочатку лише трохи відрізнитися від задуманого в бік більш червонуватих

відтінків, а з наступними пофарбуваннями – доволі частими – поступово ставав більш інтенсивним.

Візуальні свідoctва про колір фасадів університету у середині XIX ст. майже відсутні. Лише на акварелі М. Сажина 1840-х рр. будівля з боку Ботанічного саду – світло-сірого кольору, але це могло бути неостаточним фарбуванням. Від початку XX ст. вже збереглися численні кольорові листівки, на яких колір пофарбування варіюється від дійсно яскраво червоного до червонувато-брунатного (вірогідно, в залежності від якості типографського відтворення).

Незвичний червоний колір будівлі став однією з визитівок Києва – згадується в більшості путівників кінця XIX – початку XX ст.: «... университет одно из самых обширных зданий во всем Киеве, и он еще издали невольно привлекает внимание как обширностью своих построек, так и тем, что все здания университета окрашены в темно-красный цвет» [6, с. 42]. В іншому путівнику відмічалось, що «здание, выкрашенное в темно-красный цвет, как бы угнетает своей величавостью и солидностью» [7, с. 140–141].

Відомий архітектор Павло Альошин, який глибоко вивчав творчість обох Беретті в Києві, цікавився й історією пофарбування університету. В його особовому фонді зберігається архівна справа, яка за назвою не стосується зазначеного питання – «Програма конкурсів, протоколи засідань журі на проекти «Робітничого клубу», «Палацу фізкультури», «Будинків держустанов» та ін. в м. Києві» (січень-листопад 1929) [13, арк. 2–3]. Втім, у справі відклався документ, який розкриває важливий для нашої теми епізод.

7 липня 1926 року у тодішньому Київському інституті народної освіти (КІНО) відбулася спеціальна нарада з приводу питання про пофарбування фасадів [10]¹. В ній взяли участь чимало відомих діячів культури і мистецтва: Ф. Кричевський, І. Моргілев-

¹ЦДАМЛМ Ф.8, оп.1, спр.422, арк. 2-3

ський, О. Вербицький – представники Художнього інституту, Ф. Ернст (червоний інспектор по охороні пам'ятників матеріальної культури), окружний інспектор М. Товстоліс (будівельник за фахом), представник Всеукраїнської археологічної комісії Д. Щербаківський, громадський інспектор архітектор В. Осьмак, проректор адміністративно-господарської частини КІНО В. Якубовський, завідувач господарської частиною Ф. Виноградов, представник Окрвиконкому С. Семко. Головував академік О. Новицький.

На нараді виступив з доповіддю П. Ф. Альошин. Він виклав історію пофарбування на основі відомих йому архівних документів й навів свідчення про запланований колір дикого каменю. Нарада визначила, що за тодішнім рівнем вивченості питання, не було можливості встановити точно первісний колір будинку. Під час детального огляду тинькування з окремими пробами ніде не було знайдено сірого кольору (тобто кольору під «дикий камінь») як первісного. Тому за один з первісних шарів фахівці визнали в деяких місцях (у дворі) – жовтогарячий колір і теракотовий. Ці кольори, на думку представників Художнього інституту, могли бути наслідком впливу червоної фарби на ґрунтування. Було зауважено, що пофарбування дворових фасадів мало свою власну еволюцію, незалежну від головного фасаду. В результаті було вирішено не міняти існуючий на той момент червонуватий колір фасадів, що, скоріш за все, з'явився у 1850-х рр. Хоча підставою для такого рішення стало помилкове твердження про те, що цей колір копіював Зимовий палац у Петербурзі у 1850-х рр. Дивно, що з цим погодився і П. Ф. Альошин, хоча він мав знати, коли Зимовий палац став червоним – це відбувалося майже на його очах – з 1901 р., в той час, коли він навчався у Санкт-Петербурзі.

1 листопада 1932 р. в головному корпусі університету стала доволі значна пожежа, в результаті якої вогнем були знищені інтер'єри актової зали, аванзали, вестибюля, частини геологічних

музеїв та дах південної частини будинку з боку вулиці Володимирської. Майже одразу розпочалися роботи з ліквідації наслідків пожежі, попередні роботи тривали до 1 березня 1933 року, з цього часу почали саму відбудову, яку завершили в основному на кінець 1933 року. Замінили покриття частини даху, вікна та двері, відремонтували інтер'єри [10, арк. 3–10].

З приводу пофарбування фасадів П. Альошин підготував невеличку статтю, в якій відмітив низку засідань, присвячених цьому питанню. І знову однастайної думки про необхідний колір досягти не вдалося. Червоне пофарбування сам Альошин вважав первісним і називав невід'ємною частиною гармонійної архітектурної композиції університету, кожна деталь в якій була важливою. Заміну червоного кольору архітектор називав такою, що суперечить авторському задуму [2, с. 47]. Як ми знаємо сьогодні, це було не так – авторський задум був іншим. Але, не виключено, що у тих реаліях 1930-х рр., таке твердження було єдиним шансом зберегти пофарбування – нехай не авторське, але вже цілком історичне. П. Альошин писав: *«І якщо визнати, що як каже відомий дослідник значення кольору Струве, що «архітектурний твір повинен щодо кольору являти собою органічне ціле», червоний колір будівлі університету – його невід'ємна, органічно пов'язана з його формами частина»* [2, с. 47]. Хоча залишається незрозумілим, чому червоний колір міг когось не задовольняти. Можливо, це було пов'язано з елементарною відсутністю потрібної фарби, більш поширені кольори було простіше знайти.

Попри все це, за твердженням того ж Павла Альошина, у 1935 р. знову спробували замінити колір. *«Навіть червоний колір, у який пофарбовано будинок за зразком Зимового палацу, становить невід'ємну частину цієї композиції. Як була незрозуміла спроба в 1935 році замінити червоний колір будинку в "абрикосовий", при якому втрачалася вся монументальність і характер будинку!»* [1, с. 46].

Наступний етап змін розпочався після війни. На початку повоєнної відбудови головного корпусу університету, у 1946 р.,

було вирішено залучити до вирішення питання щодо пофарбування архітектурну громадськість Києва, а в натурі здійснити експериментальне пофарбування. Сам проект відбудови університету розробив, як ми знаємо, П. Ф. Альошин з колективом помічників. В його кресленнях залишався, звісно, червоний колір. Експерт проекту архітектор О. Вербицький також наполягав, що фарбування головного корпусу має бути червоним. Такої ж думки дотримувався міністр освіти П. Тичина. Бічні корпуси бібліотеки мали бути світло-жовтими, хоча ректор університету В. Бондарчук бачив всі будинки червоними. 1954 року П. Альошин розробив паспорт пофарбування університету, базуючись на автентичних зразках, віднайдених М. Грицаєм в архіві під час підготовки дисертації про творчість В. Беретті [5, с. 336–340].

1964 року Київський державний університет розпочав капітальний ремонт фасаду головного корпусу по Володимирській вулиці, 60 – на той час штукатурка та архітектурні деталі фасаду почали руйнуватися через погану експлуатацію будівлі. Старе пофарбування та штукатурка були зняті піскоструменними апаратами, що, скоріш за все, знищило майже всі можливі автентичні залишки. Нове пофарбування у два шари виконувалося поліхлорвініловими фарбами. На жаль, роботи виконувалися неякісно, із порушенням технології використання фарби, що була на замовлення університету спеціально виготовлена на заводі в Ленінграді (Санкт-Петербург) [11, арк. 38–40]. Після того протягом десятиліть головний університетський корпус неодноразово фарбували червоною фарбою, але того відтінку, який вдавалося знайти, не дуже розмірковуючи про автентичність кольору.

За спогадами архітектора-реставратора В. Ф. Отченашка, дослідження київських реставраторів 1980-х рр. показали, що на стінах є рештки давнього коралового відтінку, але до якого періоду він відноситься, встановлено не було. На жаль, знайти документальні свідчення цього нам не вдалося.

Джерела та література

1. Альошин П. Батько і син Беретті / Проф. П. Альошин // Архітектура Радянської України. – 1938. – № 3. – С. 46.
2. Архітектор П. Альошин. Про фарбування будівлі університету в Києві // Соціалістичний Київ. – 1933. – № 5–6. – С. 47.
3. Бутник-Сіверський Б. С. Архітектор В. І. Беретті в Києві. – Київ.–Львів, 1947. – С. 58.
4. Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1984. – К., 1984.
5. Мокроусова О. Архітектор Павло Альошин: відбудова університету // Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2014. – С. 336–340.
6. Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву. Издание С. Б. Богуславского. – К., 1903. – С. 42.
7. Практический иллюстрированный путеводитель по г. Киеву. Издание 2-е, исправленное и дополненное. – К., 1913. – С. 140–141.
8. Шемета Ю. М. Університет св. Володимира: Заснування та розвиток // Київський університет у дореформенний період (1833–1863) // Історія Київського університету: монографія: у 2-х т. – К., Т. 1, 2019. – С. 88–92.
9. Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 241. Оп. 2. Спр. 288.
10. ДАК. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5293. Арк. 3–10.
11. ДАК. Ф. Р-330. Оп. 4. Спр. 460. Арк. 38–40.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України). Ф. 442. Оп. 66. Спр. 559. Арк. 310.
13. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ). Ф. 8. Оп. 1. Спр. 422.

*Олег Купчик,
Яна Купчик (м. Київ)*

Спортивна, військово-патріотична й культурно-просвітницька робота в ПТУ-26 м. Києва (1975–1991)

Попри те, що в діяльності ПТУ-26 пріоритет у 70–80-ті роки минулого століття складали навчальні заняття і виробнича практика, чимало уваги приділялось розвитку спорту, військово-патріотичним та культурним заходам.

У ПТУ-26 в ті роки значну увагу приділяли розвитку фізичного виховання та спорту. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР «Про навчальні групи зі спортивних нахилом в середніх ПТУ» (8 липня 1975 р.) в училищі розпочали формування цих груп. На них покладалось «підготувати достойний резерв для збірних товариств і країни у поєднанні з успішним оволодінням учнями обраною професією». Кожна така група складалась із близько 30 осіб [1, спр. 75, арк. 153; спр. 132, арк. 100.]. Упродовж другої половини 1970-х років в училищі такі групи сформовано зі спортивної гімнастики (тренер Н. Д. Ляшенко), велоспорту (тренер Є. Ф. Гусєв). Вже в 1978 р. гімнастика і велоспорт були закріплені за училищем як основні види спорту в рамках підготовки до спартакіади [1, спр. 5, арк. 162; спр. 31, арк. 46].

З середини 1980-х років у ПТУ-26 розпочали формувати «спортивні групи» з класичної боротьби. Саме борці училища в лютому 1987 р. склали команду з класичної боротьби, яка в м. Кишинів взяла участь у змаганнях на «першість Центральної ради товариства». Тоді до складу команди увійшли кандидати в майстри спорту Істмат Джаббаров, Тахір Кахаров, Микола Бабенюк, Валерій Бондаренко, Микола Дзундза, Володимир Кіндзерський, Олег Трохименко, Азгор Халіков,

Віктор Соболев, Василь Набухотний, Валерій Семаков, Микола Фесянов, а також Олег Грінченко, Володимир Данілін. Цього ж року під керівництвом тренера Ю. Г. Гайіряна вони взяли участь в особистій першості «Української ради ВДСТ «Трудові резерви» [1, спр. 246, арк. 109; спр. 303, арк. 39; 2, спр. 2162, арк. 153].

У наступному 1988 році дев'ятеро учнів-борців училища ввійшли до збірної команди міста на «чемпіонат з класичної боротьби серед учнів ПТУ». Цього ж року учень О. Трохименко виступив на всесоюзному турнірі «Молода гвардія» [1, спр. 328, арк. 91, 103, 129].

Вагомих успіхів досягли також спортсмени-боксери. Ще в 1977 році на «II республіканських іграх з боксу» столицю представляв учень училища Г. Урумов [1, спр. 29, арк. 79]. На початку 1980-х років учениці Н. Баренда й І. Мозолевська входили до збірної команди київського міського управління профтехосвіти з багатоборства [1, спр. 131, арк. 207; спр. 160, арк. 136].

Спортивні вихованці училища до 1991 року постійно брали участь в «спортивних іграх системи профтехосвіти», «республіканських спортивних іграх», «спортивних молодіжних іграх». Водночас викладачі фізичного виховання і тренери виступали як організатори спортивних заходів. Зокрема брали участь у засіданнях «комітету із Всесоюзного фізкультурного комплексу ГТО і фізичного виховання учнів навчальних закладів профтехосвіти м. Києва» [1, спр. 6, арк. 17; спр. 28, арк. 26; спр. 30, арк. 124; спр. 131, арк. 207].

Окрім цього, фізкультурників і спортсменів училища щороку долучали до участі у демонстраціях під час святкувань «1 травня», «Жовтневої революції», «Спортивного свята» (проводились на Центральному стадіоні). Учні-фізкультурники формували «фонову групу», «маршову роту» «фізкультурного параду» [1, спр. 4, арк. 96; Спр. 103, арк. 119; спр. 275, арк. 114; спр. 277, арк. 19; спр. 329, арк. 15].

Значну увагу в ПТУ-26 приділяли військово-патріотичній роботі. Відмінники із «допризовної підготовки» щорічно представляли училище у військово-патріотичних і військово-спортивних заходах, зокрема «Орльонок» і «День юнармійця», які відбувались на стадіоні «Авангард». Учні ПТУ-26 разом з однокласниками з інших училищ змагались у бігу в протигазах, наданні першої допомоги постраждалим, перенесенні пораненого, перенесенні ящика з боєприпасами, розбиранні і збиранні магазину з патронами (?), стрійовій підготовці, підтягуванні, метанні гранати у ціль, стрибках у довжину і висоту [1, спр. 31, арк. 8; спр. 192, арк. 27].

Мали місце й перемоги. Так, на змаганнях «Орльонок-78» учень училища Б. Померуш зайняв перше місце з жиму (вижимання ?) гири. 1980 р. учні здобули друге місце із розбирання «автомата Калашникова». Викладач початкової військової підготовки В. С. Мельник тоді отримав «подяку» за високі показники учнів на «Орльонку». Цього ж року училище перемогло у «місячнику оборонно-масової роботи». За досягнення в роботі з військової підготовки неодноразово нагороджувались воєнруки Б. Т. Терниченко, Ю. Р. Галегов [1, спр. 53, арк. 120–121; спр. 103, арк. 55; спр. 131, арк. 83].

В ПТУ-26 функціонували героїко-патріотичний клуб «Пошук», військово-патріотичний клуб «Мужність» [1, спр. 132, арк. 125–127; спр. 191, арк. 39]. Працював вокально-патріотичний клуб «Граната» [1, спр. 54, арк. 86–87]. З 1982 р. при училищі функціонував «ансамбль політичної пісні Київського міського управління профтехосвіти» [1, спр. 160, арк. 203]. В експозиційній залі «Музею Великої Вітчизняної війни» учні слухали лекторії [1, спр. 248, арк. 42]. Щоправда, училище не мало власного тиру для кульової стрільби [1, спр. 246, арк. 104; спр. 276, арк. 148].

Водночас в ПТУ-26 розвивали художню самодіяльність. Колективи художньої самодіяльності училища щороку успішно брали участь у «міському конкурсі-огляді художньої

самодіяльності профтехосвіти». Так, у 1980 році хорові колективи училища (керівник В. П. Стельмах) у цьому конкурсі зайняли 1-е місце. Наступного року хорові колективи училища (керівник В. І. Куприна) знову зайняли 1-е місце. Тоді ж вокальні ансамблі училища зайняли 2-е місце.

У 1983 році вокально-інструментальні ансамблі ПТУ-26 (керівник А. В. Бессараб) зайняли 1-е і 2-е місця, вокальні ансамблі (керівник В. І. Куприна) – 2-е місце, танцювальні колективи (керівник О. В. Шарпянова) – 3-є місце, агітбригади (керівник А. А. Крач) зайняли 3-є місце. Наступного року хорові колективи училища зайняли 2 місце [1, спр. 102, арк. 74; спр. 132, арк. 52–54; спр. 160, арк. 179–181; спр. 191, арк. 54–55; спр. 219, арк. 143–146].

У свою чергу, в 1985 році в оригінальному жанрі, а саме «маніпуляція», учень ПТУ-26 С. Єкімов зайняв 1-е місце, у вокальному жанрі учні училища зайняли 2-е місце, хорові колективи (керівник В. Я. Савенков) – 2-е місце, у конкурсі агітбригад (керівник С. В. Мироненко) зайняли також 2-е місце. Наступного року у конкурсі змішані хори учні училища (керівник Ю. Я. Савенков) зайняли 3-є місце, ансамбль бандуристів (керівник Т. Т. Кравчук) – 2-е місце, театр малих форм (керівник І. В. Корольова) – 2-е місце, ВІА (керівник В. А. Телятников) – 1-е місце. У 1986 році ВІА училища було затверджено як опорний колектив у жанрі [1, спр. 246, арк. 9–13; спр. 276, арк. 18–24].

1988 року у конкурсі змішаних хорів (керівник Ю. А. Савенков) училище зайняло 1-е місце, ансамбль бандуристів (керівник В. В. Вологжаніна) – також 1-е місце, у конкурсі літературно-музикальних композицій (керівник А. П. Мотрич) – 3-є місце [1, спр. 329, арк. 24–28]. Проте керівництво міської профтехосвіти зауважило, що в училищі відсутні гуртки зображувального й декоративно-прикладного мистецтва [1, спр. 304, арк. 135–137].

Учасники художньої самодіяльності училища у «формі ПТУ» до 1991 року виступали під час святкувань «Дня молодого робітника», «Тижня профтехосвіти», «Фестивалів молоді України». Натомість духовий оркестр училища входив до «зведеного духового оркестру міського управління профтехосвіти», який у святкові дні виконував «Марш бригад комуністичної праці» [1, спр. 31, арк. 82; спр. 276, арк. 81–85; спр. 277, арк. 47; 2, спр. 2160, арк. 96].

Щороку в училищі проходив «тиждень оперного й балетного мистецтва». Тоді учні безкоштовно отримували до 200 квитків для відвідування й перегляду різноманітних вистав, п'єс, драм в «Академічному театрі опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка». Для учнів також безкоштовно виділялись квитки для відвідування «Театру юного глядача ім. Ленінського комсомолу» [1, спр. 103, арк. 196–197; спр. 105, арк. 20–21, 26–27; спр. 248, арк. 16; спр. 307, арк. 66].

З екскурсіями учні училища відвідували Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Софіївський собор, «Сільськогосподарську виставку» ДНГ УРСР, виставки образотворчого мистецтва «Шевченко-художник», «Сатира в боротьбі за мир» та ін. [1, спр. 220, арк. 88; спр. 221, Арк. 9а, 27–28].

Окрім цього, під час літніх канікул учні училища оздоровлювались в спортивно-оздоровчому таборі «Юність». Тоді ж викладачі й майстри виробничого навчання училища працювали в цьому таборі. Серед них були інструктори з туризму К. В. Денисенко й І. С. Тищенко, викладачі фізичного виховання В. С. Міхаєва, В. П. Кувалдін [1, спр. 30, арк. 118; спр. 52, арк. 38; спр. 54, арк. 46; спр. 101, арк. 67; спр. 191, арк. 81; спр. 219, арк. 174].

Влітку учні ПТУ-26 поєднували відпочинок із працею у «Міському таборі праці й відпочинку», «будівельних загонах». З екскурсіями вони відвідували історичні місця й пам'ятки міста, брали участь у туристичних походах [1, спр. 103, арк. 99].

Найкращі учні училища отримували направлення до всесоюзного трудового оздоровчого табору «Робоча зміна» (м. Анапа, Росія). Окремі учні отримували путівки до курортно-санаторних закладів профтехосвіти («Перлина біля моря») [1, спр. 32, арк. 8]. Влітку 1986 року учні-борці училища виїздили до спортивно-оздоровчого табору м. Севастополь (Кримська область УРСР) [1, спр. 276, арк. 91; спр. 304, арк. 158].

Таким чином, з 1975 року в ПТУ-26 м. Києва формували учнівські групи зі «спортивним ухилом», зокрема зі спортивної гімнастики. З 1985 року формували учнівські групи з класичної боротьби. Учні здобували спортивні звання й призові місця на різноманітних змаганнях.

Водночас в ПТУ-26 функціонували військово-патріотичні клуби «Пошук», «Мужність», «Гранادا». При училищі функціонував «ансамбль політичної пісні Київського міського управління профтехосвіти». Військово-патріотичну роботу успішно розвивали воєнруки В. С. Мельник, Б. Т. Терниченко, Ю. Р. Галегов.

В училищі розвивалась художня самодіяльність. Також учні переглядали вистави в театрі опери та балету, театрі юного глядача. З екскурсіями відвідували Києво-Печерську Лавру, Софіївський собор тощо. Загалом, спортивна, військово-патріотична та культурно-просвітницька робота була спрямована, аби учні училища розвивались як здорові, патріотичні (звісно, в ті роки у дусі радянського патріотизму) й всебічно розвинені громадяни.

Джерела

1. Державний архів м. Києва. – Ф. 1579: Київське міське управління професійно-технічної освіти (1975–1988 рр.). – Оп. 1: Канцелярія.

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4609: Державний комітет Української РСР з професійно-технічної освіти (1940–1988 рр.). – Оп. 1: Канцелярія.

Освіта в музейних практиках Києва

Сучасна реформа в системі української освіти, яка ґрунтується на принципах гуманізації та зв'язку освітніх знань з оточуючим світом учня, особливо загострила питання щодо нових підходів до організації і змісту навчально-виховного процесу. Важливе завдання з формування особистості та розвитку її творчих здібностей активізувало взаємодію навчальних закладів та суспільних інститутів, зокрема музеїв. Проблеми залучення учнівської молоді до інтелектуальних практик музейними засобами досліджує музейна педагогіка, як один із перспективних міждисциплінарних напрямів музеології та педагогіки. Музейна педагогіка сформувала доволі ефективний та перспективний освітньо-музейний модуль інтелектуальних перетворень особистості [10].

Серед українських дослідників проблем з музейної педагогіки провідне місце займають ґрунтовні напрацювання музеєзнавців Ю. Омельченка, О. Караманова, Л. Гайди [2;3;4;8;17]. Вчені А. Григор'єва, О. Ярошенко, Г. Марюхно, Т. Белофастова, Ю. Ключко, О. Міхно, Н. Отрох торкаються її принципів, методів та засобів, освітньо-виховних та комунікаційних можливостей, особливостей діяльності музеїв у навчальних закладах [6;12;15;18]. Питання взаємодії музею і школи, особливості освітньо-виховної діяльності закладів художньо-мистецького профілю, методичні розробки з музейної педагогіки, а також з педагогічного краєзнавства, досвід зарубіжних колег розглядають у своїх дослідженнях педагоги Л. Масол, В. Рагозіна, І. Ласкій, Л. Гурина, Т. Рудько, Т. Ткаченко, Д. Щербак, О. Степанок, А. Надєждіна, О. Класова, О. Юрченко, Г. Поліщук, С. Піскун, О. Валенкевич [1;9;13;19;20].

Значний доробок з історії, теорії та сучасних проблем музейної педагогіки складають праці зарубіжних дослідників, зокрема музеєзнавців Р. Ромедера, А. Кунца, В. Клаузевіца, Е. Гох-

страт, А. Гейна, Л. Норріс, Р. Тісдейла, російських фахівців А. Разгона, Є. Ванслової, Б. Столярова, М. Юхневич [5;16;22].

Пов'язуючи воедино музеєзнавство, педагогіку та психологію, музейна педагогіка, як наукова дисципліна, розглядає музей як освітню систему. Через свій міждисциплінарний характер вона оперує категоріями музеєзнавства та психолого-педагогічних дисциплін. Як відомо, основи музейної педагогіки були закладені в другій половині XIX ст. у Німеччині природознавцем та педагогом Емілем-Адольфом Росмеслером, а поняття «музейна педагогіка» отримало поширення на початку XX ст., зокрема і зусиллями директора гамбурзької картинної галереї Кунстхалле, мистецтвознавця Альберта Лихтварка. Як галузь знань та досліджень, музейна педагогіка почала формуватися з 60-х років XX ст., а її предметом стали культурно-освітні складові музейної комунікації [22, с. 12–19].

Музейна педагогіка поширилась в Україні, сформувалась традиція екскурсійної та лекційної роботи з дитячою аудиторією. Так, у 1920-х рр. музейник та мистецтвознавець Федір Шміт сформував власний підхід до музею для дітей, вбачаючи в ньому майстерню для дітей та освітній простір для вивчення психології дитячої творчості. Нині в Україні напрацьовано значний досвід роботи з дітьми та молоддю [7;24]. Такі педагогічні принципи, як системність, наочність, науковість, доступність плідно використовуються в музейній діяльності, спрямованій на формування музейної культури та традиції входження в музейний простір відвідувача, як «людини музейного типу». Як інноваційна модель інтелектуального розвитку молоді (такий метод моделювання в музейній педагогіці застосовує дослідниця із Кропивницького Лариса Гайда [3, с. 243–249]), музейна педагогіка через автентичні пам'ятки, як наочні предмети освітнього процесу, сприяє активізації творчих здібностей учнів, розвиває їх пошукову та дослідницьку діяльність, формує світоглядні цінності та шанобливе ставлення до набутків попередніх поколінь.

У Києві в напрямі музейної педагогіки активно працюють кафедри з музейної проблематики в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Київському національному університеті культури і мистецтв, тісно співпрацюючи з колегами зі Львова, Луцька та Харкова. Важливе місце в розвитку музейної педагогіки відведено також музеям при навчальних закладах, які можна розглядати як творчі лабораторії з вироблення в підростаючого покоління навиків до практичної пошуково-дослідницької та творчої діяльності. Значну роботу з координації музейного життя в Україні та створення Асоціації керівників музеїв при навчальних закладах України здійснює Педагогічний музей України Національної академії педагогічних наук України. Заклад долучається до розробки концепції з модернізації навчально-виховного процесу, урізноманітнення його форм та методів, залучення інноваційних технологій.

Серед юнацької аудиторії Києва та його гостей отримав широке визнання Музей популярної науки і техніки «Експериментаніум». Як зазначають музейники: це місце, де наука стає цікавою. Понад 300 інтерактивних експонатів занурюють відвідувача в світ науки і техніки. Зазначимо, що у науково-педагогічних колах Києва розробляється проєкт Музею науки для молоді. Такі заклади успішно діють у світі.

Зважаючи на потенційні можливості музейної педагогіки, увага місцевих та державних органів влади до музейних закладів, їхніх педагогічних програм сприятиме інтелектуальному та творчому розвитку особистості, вихованню в неї любові до Батьківщини, бережливого ставлення до культурного надбання власної держави.

У 2018 р. в Києві з метою створення єдиного освітнього простору з системою новітніх методів та засобів для розвитку молодшої людини та вдосконалення педагогів була запроваджена Міська комплексна цільова програма «Освіта Києва. 2019–2023 роки» і як її складова – «Позашкільна освіта», в рамках якої запропоновано проєкт з музейної педагогіки [14].

Щоб реалізувати педагогічний потенціал музеїв у освітньому просторі Києва, засобами музейної педагогіки, ефективно впливати на освітньо-виховний процес, сприяти активізації творчих здібностей учнівської молоді, розвивати її пошукову та дослідницьку діяльність, в умовах музейного середовища формувати в підростаючого покоління елементи наукового знання, світоглядні цінності, національну свідомість педагога Київської Малої академії наук учнівської молоді спільно з науковцями Інституту історії України НАНУ та Національної спілки краєзнавців України за підтримки Департаменту освіти і науки виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) розробили проект «Музейна педагогіка в культурно-освітньому просторі Києва: досвід, проблеми, перспективи». Його учасниками стали музейні заклади Києва, наукові установи, заклади вищої та загальної середньої освіти, Національні та наукові бібліотеки. Партнерську підтримку здійснюють Педагогічний музей України, Львівський університет імені Івана Франка, Київський університет імені Бориса Грінченка, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Національний заповідник «Софія Київська», Національний музей літератури України [21].

Перед учасниками проекту постали завдання створити в музейному середовищі сприятливі умови для отримання учнями науково-дослідницьких навиків систематичного наукового пошуку, інтелектуально-дослідницької діяльності; застосовувати музейно-інноваційні педагогічні технології для поглиблення навчально-освітньої та дослідницької діяльності учнів; зміцнити на основі новаторських музейно-освітніх програм взаємодію навчальних закладів та музею, співпрацю в створенні засад методичної роботи; удосконалити дослідницько-експериментальну роботу вихованців МАН із використанням автентичних пам'яток наукових фондів та бібліотек музеїв; сприяти учнівській молоді в оволодінні навиками підготовки та проведення тематичних

екскурсій, лекцій, майстер-класів, просвітницьких заходів та інших форм музейної діяльності; інтегрувати музейництво в процес особистісного творчого розвитку, виховання та організації дозвілля підростаючого покоління, його професійної орієнтації.

Проект було презентовано 24 квітня 2019 р. у приміщенні Національного музею літератури України. У заході взяли участь науковці, музейники, освітяни Києва, представники органів місцевого самоврядування, громадських організацій та засобів масової інформації. Учасники зустрічі позитивно оцінили основні положення проекту, відзначили його актуальність та важливість для сучасної учнівської молоді, поділилися напрацьованим досвідом з музейної педагогіки, висловили пропозиції щодо необхідності налагодження координації в діяльності навчальних закладів та музеїв Києва, урізноманітнення форматів цієї співпраці тощо [11].

Фахівцями розроблено інформаційно-методичний навігатор та «дорожню карту» запровадження проекту в музеях, закладах вищої і загальної середньої освіти Києва, передбачається проведення науково-практичного семінару «Педагогіка дитинства: нове життя традиційних методик навчання і виховання в музейних практиках», соціально-педагогічного проекту «Педагогіка позитиву в музейному просторі. Тематичний дискусійний клуб», проектування музейного простору та створення музейно-педагогічних програм. У проекті окреслено форми учнівських практик в музейному просторі, зокрема науково-дослідницька діяльність, розробка пізнавально-освітніх маршрутів у місті Києві, створення учнівської музейної карти столиці, приділено увагу комунікаціям в рамках проекту з музейними закладами та школами міста Києва, проблемі інклюзії в музейному просторі столиці.

Низка проектів склали інформаційно-методичний навігатор, зокрема, соціально-педагогічний «Педагогіка позитиву в музейному просторі», тематичні дискусійні клуби: «Лідери музейної справи», «Інклюзивні програми доступного музею», «Колекція вражень: Україна у світовій спадщині», науково-

практичні конференції «Музейна педагогіка в соціокультурному просторі Києва», «Музейна педагогіка: традиції та інновації», круглі столи «Впровадження музейної педагогіки в освітню систему київських шкіл», «Музейна педагогіка в позашкільній освіті», педагогічні читання «Інклюзія в музейному просторі», «Електронний інформаційний ресурс “Музейна педагогіка” в Україні», семінари «Гуманізм та патріотизм в методиках українських педагогів А. Макаренка та В. Сухомлинського», «3d комунікації та 3d інтернет в освіті». Тематика науково-методичних заходів спрямована на узагальнення міжнародного та українського досвіду з музейної педагогіки, дослідження актуальних питань запровадження музейних практик в освітній простір Києва, зокрема інноваційних технологій, накреслення перспектив означеної проблематики [21].

Учасники проекту в результаті прагнуть сформуванню науково-методологічну основу та програмний супровід напряму «Музейна педагогіка», створити освітньо-музейний простір Києва із залученням навчальних закладів та національних, державних, відомчих музеїв, маркетингової стратегії для промоції та комунікації проекту, впровадити в навчальних закладах на загальноосвітньому рівні «Музейний день», сформуванню інноваційний музейний простір, включаючи і віртуальний, для освітньої, науково-дослідницької роботи з пошуку, опрацювання музейних джерел, вивчення автентичних пам'яток історії, культури та природи, отримання досвіду екскурсійної та лекційної діяльності в музеї, поставити питання про впровадження в музейних закладах посади музейного педагога, розробити Стратегію розвитку напряму «Музейна педагогіка» в Києві на 2020–2030 рр. Підготовка і втілення культурно-освітнього проекту з музейної педагогіки в Києві за участю педагогів, науковців, музейників та за підтримки органів міської влади засвідчує як актуальність та перспективність розвитку музейної педагогіки в українському музейництві, так і суспільну важливість її для формування молодого покоління в умовах сучасних викликів.

Отже, як комплексна міждисциплінарна галузь науки, музейна педагогіка ефективно впливає на педагогічний процес передачі історико-культурного досвіду в умовах музейного середовища, допомагає в навчально-виховній роботі освітніх закладів. Ефективність запроваджених музейно-освітніх технологій, що ґрунтуються на використанні музейних артефактів, їх різноманітність, дозволяють стверджувати, що музейна педагогіка володіє значним пізнавальним потенціалом, здатна модифікувати інноваційні формати в навчальному процесі, активно затребувана в соціокультурному просторі Києва, всієї України та світу.

Джерела та література

1. Валенкевич О. В. Культурно-освітні засади діяльності чеських музеїв (на прикладі «Наукового центру «Техманія» у місті Пльзень») // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки. 2017. Вип. 3. С. 39–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDUP_2017_3_9
2. Гайда Л. А. Музей у навчальному закладі / Л. А. Гайда. К.: Шк. світ, 2009. 128 с. (Бібліотека «Шкільного світу»)
3. Гайда Л. А. Музейна педагогіка: пошук оптимальної моделі // Методологічні засади історичної освіти в контексті профілізації старшої школи: матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції (Кіровоград, 21–22 жовтня 2010 р.). Кіровоград: Видавництво КОШПО імені Василя Сухомлинського, 2012. С. 243–249.
4. Гайда Л. А. Музейно-педагогические центры Украины: опыт и перспективы развития / Л. А. Гайда // Вопросы музеологии. 2012. № 2 (6). С. 179–186.
5. Гохстрат Елс, Гейн Анемарі Велс. Теорія навчання Девіда Колбі в музеї. К.: Музейний простір, 2015. 96 с.
6. Григор'єва А. П. Свята спадщина (Огляд музеїв Житомирщини при навчальних закладах системи МОН України) / А. П. Григор'єва // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Науковий збірник «Велика Волинь»: праці Житомирського науково-красназничого товариства дослідників Волині. 2005. Т. 33. С. 59–64.

7. Капустіна Н. І. Деякі аспекти роботи з музейною аудиторією (з досвіду роботи Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького) // Сучасний музей: між скарбницею та підприємством. Матеріали Міжнародної конференції 8 жовтня 2006 р., м. Чернівці. Львів, 2008. С. 99–102.

8. Караманов О. В. Музейна педагогіка в контексті багато-культурного освітнього середовища в Україні / О. В. Караманов // Шлях освіти. 2012. № 2. С. 8–11.

9. Ласкій І. Курс «Музейна педагогіка»: особливості взаємодії школи і музею / І. Ласкій // Мистецтво та освіта. 2009. № 3. С. 27–30.

10. Маньковська Р. В. Музеї України в суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть. Львів: Простір М, 2016. С. 183–185.

11. Маньковська Р. В. Освітньо-культурологічний проект «Музейна педагогіка в культурно-освітньому просторі Києва: досвід, проблеми, перспективи» // Національна спілка краєзнавців України. URL: <http://nsku.org.ua/?p=13438>

12. Марюхно Г. В. Організатору музейної справи в закладах освіти. Методичні рекомендації / Г. В. Марюхно, О. Ю. Ярошенко. Полтава, 2004. 117 с.

13. Масол Л. М. Мистецтво: підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Л. М. Масол. Х.: Фоліо, 2016. 240 с.

14. Міська комплексна цільова програма «Освіта Києва. 2019–2023 роки» // Департамент освіти і науки виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації). URL: <https://don.kyivcity.gov.ua/content/osvita-kyieva.html>

15. Міхно О. Спадщина Василя Сухомлинського у виставковій діяльності Педагогічного музею України / О. Міхно // Збірник матеріалів ІХ Міжнародної наук.-практ. конф. і ХХІІІ Всеукр. пед. читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Щоб у серці жила Батьківщина» (м. Луцьк, 15–16 вересня 2016 р.) / Упор. О. Сухомлинська, П. Олешко. Луцьк: Надстир'я, 2016. С. 194–198.

16. Норріс Лінда, Тісдейл Рейні. Креативність у музейній практиці / пер. з англійської А. Коструби, Г. Кузьо, О. Омельчук, Є. Червоного. К.: Видавець Чередниченко А. М., 2017. 192 с.

17. Омельченко Ю. І. Шкільні музеї / Ю. І. Омельченко. К.: Радянська школа, 1981. 128 с.

18. Отрох Н. В. Інноватика в музейній педагогіці // Педагогічні науки. Зб. наук. праць. Вип. 118. К., 2014. С. 173–181.

19. Піскун С. А. Педагогічне краєзнавство в організації навчально-виховного процесу вищої школи. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/2067/1/ghdruiohdi.pdf>

20. Поліщук Г. Екскурсійний метод навчання // Рідна школа. 2004. № 9. 80 с.

21. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

22. Столяров Б. А. Музейная педагогика. История, теория, практика: учебн. пособие / Б. А. Столяров. М.: Высшая школа, 2004. 216 с. С. 12–19.

23. Щербак Д. Розвиток музейної педагогіки // Краєзнавство. Географія. Туризм. 2010. № 20. 29 с.

24. Щербак Д. Становлення і розвиток музейної педагогіки в Україні / Д. Щербак // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: збірник наукових праць. – К. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2009. – Випуск 1. – 231 с.

*Світлана Бабушко,
Сергій Попович (м. Київ)*

Використання туристичних ресурсів м. Києва в освітньому процесі Національного університету фізичного виховання і спорту України

Як відомо, туристичні ресурси охоплюють три категорії об'єктів: природні (унікальні явища природи, печери, водоспади, заповідники, парки, гори, ріки, лікувальні води, кліматичні та бальнеологічні можливості); історико-культурні (музеї, пам'ятники і пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, життям і діяльністю видатних представників науки, техніки, культури, а також унікальні архітектурні та етнографічні

пам'ятки); ті, що демонструють сучасні здобутки країни в промисловості, будівництві, сільському господарстві, науці і культурі, медицині та спорті. У м. Києві представлено усі три групи туристичних ресурсів, що дає можливість урізноманітнити туристичні пропозиції, зробити їх привабливими для різних категорій споживачів. Водночас, туристичні ресурси усіх груп, їх вивчення та використання у туристичній діяльності мають потужний виховний потенціал, сприяють формуванню патріотизму, поваги і бажання зберегти народні традиції та ремесла, примножити духовну й культурну спадщину своєї Батьківщини.

Метою статті є висвітлення досвіду Національного університету фізичного виховання і спорту України (далі НУФВСУ) з використання туристичних ресурсів м. Києва в освітньому процесі підготовки майбутніх фахівців сфери туризму.

Вивчення туристичних ресурсів – це питання вивчення історії рідного краю з різних позицій, яке сьогодні значно актуалізувалося завдяки процесам глобалізації. Останні можуть привести до руйнації самобутності українського народу, його звичаїв і традицій. Для запобігання такої руйнації, за словами К. Д. Ушинського, необхідно, щоб навчання будувалося відповідно до інтересів народу, що розвиватиме і зміцнить в учнях ті моральні риси, які є основою патріотизму і національної гордості [1, с. 180].

Вивчення історії рідного краю можливе не лише у середній школі, але й у вищій школі, зокрема у процесі опанування навчальними дисциплінами гуманітарного циклу, а саме у викладанні української мови чи літератури, географії, історії та ін. У цьому контексті особливої значущості набувають і фахово-орієнтовані дисципліни, а саме – циклів спеціальності та спеціалізації за спеціальністю 242 Туризм. Майбутні фахівці сфери туризму мають знати історію рідного краю, любити його та популяризувати, ділитися своєю любов'ю з іншими. На це націлено освітньо-професійну програму «Туристично-екскурсійне обслуговування», що реалізується в НУФВСУ.

Оскільки здобувачі вищої освіти, які навчаються за вказаною освітньою програмою, до вступу в університет переважно проживали в Київській, Черкаській, Житомирській та інших областях України, вони знайомі з м. Києвом, його історією, природними, історико-культурними пам'ятками лише поверхнево. В кращому випадку, вони відвідали основні туристичні місця, не вдаючись у вивчення їх історії.

Проектна група з науково-педагогічних працівників кафедри туризму НУФВСУ при розробці освітньої програми «Туристично-екскурсійне обслуговування» акцентувала увагу саме на краєзнавчому аспекті навчальних дисциплін, що пропонуються для вивчення. Адже краєзнавство є «безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом у сфері матеріальної та духовної культури, своєрідним містком, що з'єднує покоління минулі з поколіннями сучасними та майбутніми» [2, с. 5].

Вже на першому році навчання здобувачі першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 242 Туризм вивчають такий обов'язковий освітній компонент як «Туристичне краєзнавство», на що відведено 5 кредитів ЄКТС. Крім того, вивчення туристичних ресурсів також передбачено і під час вивчення вибіркового компоненту. З поміж низки вибірових дисциплін здобувачам пропонуються обрати такі, як «Туристично-краєзнавчий практикум», «Початкова туристична підготовка», «Музейно-виставковий практикум», «Актуальна інформація в туризмі», що передбачають ретельне вивчення туристичних ресурсів. Оскільки освітній процес відбувається у м. Києві, то три їх групи й вивчаються на прикладі місцевих туристичних ресурсів.

Логічно, що викладання усіх зазначених навчальних дисциплін здійснюється, як правило, не в стінах університету, а за його межами. Адже вивчати туристичні ресурси в аудиторії – це просте витрачання часу. Навчання через дію – один із видів інтерактивного навчання – є одним із найефективніших і най-

результативніших. Науково-педагогічні працівники кафедри, переважна більшість яких є членами Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, широко застосовують інтерактивні методи у своїй діяльності, діляться своїми знаннями, досвідом та любов'ю до рідного краю, використовуючи туристичні ресурси Києва.

Педагогічна технологія ознайомлення здобувачів з туристичними ресурсами м. Києва є комплексною, однак доволі простою. Основні механізми цієї технології було апробовано при підготовці менеджерів туризму в Інституті туризму Федерації професійних спілок України й висвітлено у журналі «Краєзнавство» [3].

У НУФВСУ технологію було удосконалено й оптимізовано. Вона базується на принципах безперервності і наступності, коли на кожному наступному курсі навчання здобувачі розширюють діапазон своїх знань про туристичні ресурси м. Києва та області, поліпшують свої уміння та навички зі створення туристично-екскурсійного продукту, формують фахові компетентності.

Першим кроком до їх пізнання є вихід академічної групи на маршрут на чолі з науково-педагогічним працівником, який фактично проводить екскурсію, знайомлячи здобувачів із природними чи історико-культурними пам'ятками Києва. Перед початком навчальної екскурсії викладач ставить певні завдання перед групою, щоб забезпечити уважність і концентрацію уваги «екскурсантів», наприклад: порахувати, скільки разів упродовж екскурсії було згадано слово «пам'ятник», «столиця» чи ін.; які «слова-паразити» найчастіше зустрічаються у мові «екскурсовода»; який рік було згадано першим, а який останнім.

У процесі екскурсії викладач ставить певні контрольні запитання, щоб перевірити, наскільки здобувачі запам'ятали інформацію. Наприкінці екскурсії підводяться підсумки, хто із здобувачів був найактивнішим на маршруті, хто дав найбільше правильних відповідей на поставлені запитання. Одним із завершальних кроків на цьому етапі є формулювання завдання на

наступні практичні заняття в аудиторії та за межами університету.

Інший рівень знайомства здобувачів з туристичними ресурсами м. Києва передбачає вже їхню безпосередню участь у створенні туристично-екскурсійного продукту. На практичних заняттях з числа здобувачів I курсу формуються кілька команд, кожна з яких обирає собі керівника чи лідера. Розподіляються й інші функціональні обов'язки серед членів команди: фотографа, еколога, медика, медійника та ін., придумують назву своїй команді, девіз. Головне – команді потрібно визначитися з маршрутом майбутньої екскурсії, обрати, які екскурсійні об'єкти вони будуть представляти. На подальших практичних заняттях здобувачі готують і апробують інформацію до обраних туристичних об'єктів, вираховують протяжність і тривалість маршруту, тобто самостійно розробляють екскурсію. Попри те, що методику проведення екскурсій та її особливості здобувачі вивчатимуть ще не скоро, головне на цьому етапі – навчити здобувачів шукати релевантну інформацію про кожен обраний туристичний об'єкт, вміти її скомпонувати, обираючи найцікавіші факти, донести їх до слухача, а також розпочати формування навичок ефективного спілкування та співпраці у команді.

Це означає, що науково-педагогічний працівник використовує так званий метод «перевернутого навчання», коли здобувачі самостійно готуються й самі виступають в ролі викладача. Натомість, викладач виконує функції не просто слухача чи спостерігача, а модератора та фасилітатора. Він заохочує здобувачів до пошуку оптимальних шляхів донесення інформації до слухача, допомагає ставити акценти у розповіді про історію київських пам'яток, підтримує креативні ініціативи здобувачів та ін.

Завершальним етапом описаної педагогічної технології є проведення командою власноруч розробленої екскурсії для своїх однокурсників та запрошених гостей – науково-педагогічних працівників кафедри туризму. Після екскурсії команда розміщує

короткий фото-звіт на веб-сторінці кафедри у Facebook (<https://www.facebook.com/turizm2014/?ref=bookmarks>). Також готується своєрідний «контрольний текст» екскурсії, де визначено об'єкти, прописано маршрут і представлено усю зібрану інформацію. Обов'язково зазначаються усі члени команди, які долучилися до створення власного туристично-екскурсійного продукту.

Після того, як усі команди провели свої екскурсії та розмістили інформацію у соціальних мережах, визначаються переможці. Переможених немає, оскільки здобувачі визначають сильні сторони кожної проведеної екскурсії та нагороджують команди гучними оплесками.

Таке ознайомлення здобувачів з туристичними ресурсами м. Києва має цілу низку переваг, головною з яких є самостійний пошук інформації про туристичні ресурси м. Києва.

У перспективі, підготовлені матеріали та розроблені маршрути можна використати в організації екскурсій для потенційних вступників до НУФВСУ на освітньо-професійну програму «Туристично-екскурсійне обслуговування».

Джерела та література

1. Артемова Л. В. Історія педагогіки України: підручник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. К.: Либідь, 2006. 422 с.
2. Тронько П. Т. Краєзнавство та туризм: проблеми взаємодії та співробітництва. Туристично-краєзнавчі дослідження: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Туризм в Україні: економіка та культура», Світязь, 9–10 вересня 1998 р. К.: КМ - Трейдинг, 1998. Частина перша. С.5.
3. Бабушко С. Р. Деякі аспекти краєзнавчої роботи у вищій школі (на матеріалі навчального процесу в Інституті туризму Федерації професійних спілок України // Краєзнавство. 2011. № 3. С. 92–98.

АНТРОПОЛОГІЯ МІСТА: ДУХОВНІСТЬ, ЕТНІЧНІСТЬ, ПОВСЯКДЕННЯ

Неочакваната самота на българските етнологзи

През 1979 г. съветският културолог Георгий Гачев се впечатлява от “душевния, семеен, така да се каже домашен колорит” на интелектуалната атмосфера в България [3:461] и отбелязва, че българските интелектуалци хвърлят значителна част от своя потенциал в лични разговори, тъй като всички се познават помежду си. Гачев пише с искрена симпатия за домашната, уютна атмосфера в българската наука, където учените се познават взаимно и диалозите между различни дисциплини и дори различни полета в науката протичат лесно, непринудено, по съседски. Обратната страна, разбира се, е невъзможността да се общува с колеги и научни парадигми от световни научни центрове, тъй като по това време България е в периферията на социалистическия блок.

Днес България вече е излязла от орбитата на Москва, СССР се е разпаднал и домашната атмосфера, съществувала до голяма степен благодарение на Желязната завеса, е изчезнала. Вече няма пречки за пряко общуване с колеги от Ню Йорк, Лондон и Париж и затова е интересно да се види какво сме спечелили и какво сме загубили през този период. Възможно е примерът с антропологията, която познавам най-добре, да се окаже полезен.

За този период са публикувани множество статии и монографии на западни антрополози върху България. Част от тях са посветени на нови теми, други обаче се занимават с проблеми, върху които са работили поколения български учени, като идентичността на българите мюсюлмани, кукерските ритуали или епоса за Крали Марко. Те заслужават да бъдат разгледани по-внимателно, тъй като дават най-реалистична преценка за мястото на българската антропология в глобалната карта на дисциплината.

Централна тема в книгата на Джералд Крийд „Маскарад и постсоциализъм” [10] са кукерските ритуали. Става дума за елемент от традиционната българска култура, привлякъл вниманието на българските изследователи от средата на XIX век. На него са посветени монументални монографии [1, 6], десетки статии и студии. Крийд посвещава на работата на българските си колеги два и половина реда в своята монография [10:20]. За да бъдем съвсем песимистични, все пак трябва да отбележим, че в предишната си книга Крийд не отделя и един ред на българските антрополози, етнологи и фолклористи, така че дори беглото споменаване е някакъв напредък.

Сходна е ситуацията с работата на Годсий, посветена на идентичността и религията на българите мюсюлмани [12]. Отново става дума за феномен, регистриран за пръв път още в през XIX век и отново на него са посветени десетки книги и статии на български етнографи, фолклористи и антрополози. И отново авторът не влиза в диалог с българските си колеги. Не би било справедливо да се твърди, че става дума за лично отношение на американските антрополози точно към българската наука. С мълчание са подминати и работите на гръцки антрополози, работили сред българите мюсюлмани в Мадан [13] или върху кукерския ритуал [7]. Това не е и лична особеност на авторите. В своя програмна статия Катрин Вердери твърди, че антропологията остава нещо, характерно само за Англия, Франция и САЩ, и възразява срещу опитите на местни учени-самозванци да си присвоят титлата антрополог [2]. Колегата ѝ Дон Калб е по-мек и допуска възможността някога в Софийския университет да се появят антрополози [4]. Подразбира се, че в момента такива няма.

Михал Буховски [8] анализира тази политика на игнориране на местните учени преди близо 20 години и я обяснява с „глобалната йерархия на познанието” – вариант на глобалните йерархии, според които само продуктите на метрополиите имат

истинска интелектуална стойност. До голяма степен се присъединявам към неговата теза, която е приложима за всички социални и хуманитарни науки, но ми се струва, че в антропологията са заложени допълнителни структурни пречки. Монографията „Сватбите на Марко” на Жан Кюизиние [11] може би ще ни помогне да ги идентифицираме.

За разлика от текстовете на Годсий и Крийд, книгата на Кюизиние постоянно влиза в диалог с местните учени. В библиографията са цитирани 56 текста на български, сръбски и гръцки изследователи и авторът на много места подчертава, че работата му би била невъзможна без помощта на местните колеги – фолклористи, етнологзи, изкуствоведи, етномузиколози, специалисти по народен епос и иконопис, краеведи, музейни работници. Авторът не се колебае да отдаде дължимото на всички, които са му помогнали в неговата работа и не се чувства притеснен, че получената помощ по някакъв начин би омаловажила неговия анализ. Защото тезата му е, че оригиналното в неговата работа е новата теоретична рамка, която той предлага. „При първите контакти се питах какви ли културни практики бих могъл да наблюдавам, които да не са изследвани задълбочено от българските учени – хора, които поне от седем поколения събират, класифицират, сравняват, анализират...” [11:15], пише авторът. Отговорът му е, че „структурният анализ вече се е доказал и неговите резултати са тук, могат да бъдат видени. Дошъл беше моментът да видим доколко дадена местна митология, разчетена според правилата на този тип анализ, ни позволява да научим нещо за обществото, откъдето идва” [11:17]. В основата на професионалния авторитет на Кюизиние стои теоретичен инструмент – френският структурализъм – а не лични наблюдения.

Ситуацията с американските антрополози е друга. В началните страници на техните книги, там където те трябва да убедят читателя, че заслужават неговото доверие и че са способни

да кажат нещо едновременно достоверно и оригинално, стоят описания на уникалния им теренен опит, обикновено съпроводен с трудности и дори опасности. „След невероятно изтощителен ден успях да върна всички кози по домовете им и не казах на никого какъв ужас съм преживял и колко съм се тревожил да не загубя животните (броих ги сигурно сто пъти)“ разказва драматично Крийд един ден от своята теренна работа [5:39].

Жан Кюизиние и Джералд Крийд са великолепни илюстрации за различен тип обосноваване на авторовото право да твърди, че предлага нов и стойностен научен продукт или, по изразу на Джеймс Клифърд, на различен професионален авторитет. В статията си „On Ethnographic Authority” [9] той проследява как класическите антрополози от XIX век основават своята професионална идентичност на достъпа си до текстове и теоретични инструменти и повечето от тях не намират за необходимо дори лично да ходят на терен. След Първата световна война от антрополога се очаква вече да събират сам своите данни, подлагайки се на лишения и опасности. Личният, персонален, физически досег с местната култура става мерило за професионализма в Англия и САЩ, твърди Клифърд. „Аз бях там” стои в основата на неговия или нейния авторитет.

Тази специфика на антропологията обаче създава сериозни пречки пред академичния диалог и по-общо пред професионалното признаване на антрополозите от периферията. Когато авторитетът на учения от метрополията се опира на достъпа му до нови, предполагаемо по-съвършени теоретични инструменти, няма никаква пречка пред това той да признае съществуването на местни колеги. Жан Кюизиние е представител на този подход и неговата книга отдава дължимото на българските колеги.

Когато авторитетът на антрополога се опира основно на личния му допир с терена, ситуацията се променя. Самото съществуване на местни изследователи се превръща в заплаха,

защото техният допир с терена е много по-продължителен и плътен. Техните скромни доходи им помагат да съпреживеят драмите на местното население и те споделят лишенията и заплахите му всекидневно, а не само във фиксираните рамки на теренната работа. Стандартното обяснение в миналото е, че гостуващият антрополог притежава определена критична дистанция, способност да погледне отстрани на местната култура, т.е. гостът е едновременно вътрешен и външен за изследваното общество. След появата на рефлексивната антропология обаче и това обосноваване на професионалния авторитет е подронено, а и не може да се мери по убедителност с простото и категорично „аз бях там”, с което английският и американски антрополог утвърждават своята професионална тежест и експертиза върху чуждо общество пред социолози, историци и културолози.

Именно заради това ми се струва, че не можем да говорим само за йерархия на познанието, както твърди Михал Буховски. Самото съществуване на местни антрополози представлява заплаха за професионалния авторитет, в смисъла на Джеймс Клифърд, на госта от Англия и Америка. Така стигаме до парадоксалната ситуация, че колкото повече се опитват местните учени да се уподобят на колегите си от метрополията, толкова по-голяма заплаха за авторитета им стават те и толкова по-усърдно биват игнорирани. Като резултат отварянето на българската наука, възможността за пряко общуване със западни учени, не довежда до засилени интелектуални диалози между тях и българските им колеги. За сметка на това домашната атмосфера, описвана от Гачев преди половин век, интензивното научно общуване, обусловено от принудителното затваряне, между учени от различни научни полета в България, до голяма степен са изчезнали. Така днес българските автори познават по-добре и цитират по-често западните си колеги, но за сметка на това по-слабо се интересуват от етнолозите или антрополозите в

съседни катедри и институти, по-рядко ги цитират и на свой ред пък остават игнорирани от гостуващите английски или американски антрополози.

Затова искам да благодаря на организаторите на конференцията за великодушната покана и за възможността да публикувам в този сборник. Хоризонталните връзки между учени от сродни научни центрове, които изпитват сродни затруднения и имат сродни цели, както е случаят с Украйна и България, са единствената възможност да се преодолеят йерархиите в познанието, от които всички сме недоволни, но правим малко, за да променим.

Литература

1. Арнаудов, М. 1920: Кукери и Русалии. – *Сборник за народни умотворения и народопис.* Т. 34. София.

2. Вердери, К. 2009 Вердери, К. 2009: “Franglus” антропология и източноевропейска етнография: перспективи за синтез. В: *Българска етнология*, 2009 (1–2), 143–147.

3. Гачев, Г. 1979: Съвременният роман при условията на ускорено литературно развитие. За романа на Димитър Димов "Тютюн". – В: Г. Гачев. *Ускореното развитие на културата.* София: БАН.

4. Калб, Д. 2008 Калб, Д. 2008: Пътят към постколониализма: защо фолклорът няма да ни спаси. В: *Българска етнология*, 2008 (1), 96–105.

5. Крийд, Д. 2005 Опитомяване на революцията. София: Апострофи.

6. Райчевски, С. и В. Фол 1993: Кукерът без маска. София: Софийски университет.

7. Anastassiadou, I. 1976. Deux Ceremonies de travestissement en Thrace. Le Jour de Babo et les Caloyeri. – *L'Homme*, XVI, № 2-3, 69–101.

8. Buchowski, M. 2004: Hierarchies of Knowledge in Central-Eastern European Anthropology. – *Anthropology of East Europe Review*, 22, (2), 5–14.

9/ Clifford, J. 1983 On Ethnographic Authority, in: Representations, 1983 (2), 118–146.

10. Creed, G. 2011: Masquerade and Postsocialism. Ritual and Cultural Dispossession in Bulgaria. Indiana University Press.

11. Cuisenier, J. 1998 Les noces de marko. Le rythe et le mythe en pays Bulgare. Paris. PUF. Collection Ethnologies.

12. Ghodsee, K. 2009: *Muslim Lives in Eastern Europe: Gender, Ethnicity, and the transformation of Islam in Postsocialist Bulgaria*. Princeton: Princeton University Press.

13. Karagiannis, E. 1997: *Zur Ethnizitat der Pomaken Bulgariens*. Munster: LIT Verlag.

Юлія Подрез (м. Суми)

Києво-Печерський монастир в XI–XIII ст.

На початку II тис., коли почало активно поширюватися християнство на Русі, важливе місце у релігійному житті та розбудові церковного устрою займали монастирі. У справі поширення чернечого руху та запровадженні монастирського укладу на Русі провідне місце належало монастирям Афона, який з кінця I тис. став визначним осередком чернецтва та центром тяжіння для подвижників. Із поширенням християнства на Русі тут почали з'являтися і перші монастирі. Одним із найдавніших та найвідоміших став Києво-Печерський. Він відігравав важливу роль у чернечому, релігійному, культурному та науковому житті протягом тисячоліття після свого заснування. Провідна роль йому належала і в домонгольський період Русі.

Перші згадки про Києво-Печерський монастир містяться у Повісті минулих літ (відносяться до 1051 р.) [2] та Києво-Печерському патерику [1, с. 15–20], відносячись до періоду правління князя Ізяслава. Традиційно вважається, що засновником монастиря був чернець, виходець із Гори Афон Антоній, який повернувшись із Святої Гори оселився в печері, викопаній майбутнім київським митрополитом Іларіоном [2; 5, с. 101; 7, с. 29]. Джерела не описують яким було чернече життя на початковому етапі, проте навколо Антонія зібралося близько 20 ченців, у тому числі людей із княжого оточення, що призвело до конфлікту із князем Ізяславом. Проте, вже на початку 1060-х рр. цей конфлікт було залагоджено і князь Ярослав Мудрий подарував Києво-Печерському монастирю гору над печерами [5, с. 101].

Монастир спочатку складався із декількох печер викопаних монахом-відлюдником та його послідовниками. З часом було викопано частину печер для церкви та келій. Коли кількість ченців збільшилася до 12 осіб, Антоній поставив ігуменом Варлаама, а сам усамітнився у новій печері [2; 5, с. 101].

За ігумена Варлаама, у 1062 р. збудовано перші надземні споруди, у тому числі дерев'яну Успенську церкву. Після того, як ігумен Варлаам став настоятелем княжого монастиря великомученика Димитрія, ігуменом Києво-Печерського монастиря став Феодосій. Він провів реформу монашого життя, запровадивши внутрішній статут на основі Студитського уставу. Монастир став свого роду зразком для інших монастирів, через нього обраний Феодосієм спосіб чернечого служіння поширювався на всі монастирі Русі [3, с. 176; 7, 30]. Швидко зростала і кількість монахів, досягнувши за ігумена Феодосія 100 осіб, більшість із яких була освіченою. Основний зміст життя ченців визначався молитвою – літургійний цикл обіймав половину дня. За ігумена Феодосія монастир почав опікуватися нужденними, було облаштовано спеціальний двір із трапезою, храмом та притулком, який утримувався на монастирські кошти

[8, с. 153–155, 162]. Таким чином, Києво-Печерський монастир не просто перетворився на осередок монастирського життя, а відіграв провідну роль і в формуванні та розвитку чернечого життя Русі.

У 1073–1077 рр. розгорнулося жваве будівництво кам'яних споруд монастиря, головною із яких став собор Успіння Пресвятої Богородиці. Його було засновано у 1073 р., активна фаза будівництва продовжувалася у 1075–1078 рр., освячення відбулося у 1089 р. Спочатку собор був хрестовокупольним, шестистовпним, тринавовим, з однією центральною сферичною банею на циліндричному підбанку. Існує версія, що він із самого початку був п'ятибанним. Починаючи із кінця XI ст. собор неодноразово добудовували та перебудовували [6, с. 179]. На початку XII ст. споруджено Свято-Троїцьку надбрамну церкву та трапезу, а в кінці XII ст. верхню територію монастиря обнесено фортечним муром. Будівництво собору та монастирського комплексу відіграло значну роль у розбудові монастирів Русі, в давньоруських монастирях з'являються подібні облаштування та храми.

Крім того, монастир швидко перетворюється та культурний та ремісничий осередок. Тут розвиваються різьба по дереву, художня обробка металу, іконописання, медицина тощо. Так, іконописець Алімпій заснував давньоруський напрям живопису, відмінний від візантійського, розвиваючи місцеві традиції та особливості. Крім того, ченці розвивали агіографічну літературу, класичними прикладами якої є «Повість минулих літ» Нестора Літописця упорядкована в 1113 р. та «Києво-Печерський патерик» написаний 1234 р. Літопис Нестора є чи не першим писемним джерелом з історії Русі, яке відіграло провідну роль у становленні історичної науки, а «Києво-Печерський патерик» можна вважати прикладом для наступних агіографічних творів. Важливу роль у розвитку церковного життя Русі відіграла Києво-Печерська традиція, адже значна частина єпископів були вихідцями саме із цього монастиря.

В міру зростання церковно-політичної ваги монастиря у кінці XI – на початку XII ст., гостріших форм набувають його відносини із митрополією. Врешті-решт, у 1169 р. Києво-Печерський монастир отримав автономію та статус лаври [4].

Києво-Печерська лавра пережила ряд руйнувань – 1096 р. під час половецького нападу, 1169 р. від війська Андрія Боголюбського та 1240 р. від монгольської навали хана Батия. Лавра зазнала значних руйнувань, постраждав Успенський собор. Після двох перших руйнувань монастир досить швидко відновлювався. Цього разу відновлення зайняло значно більше часу, адже протягом наступних двох століть відомості про лавру відсутні.

Отже, Києво-Печерський монастир протягом XI – середини XIII ст. відіграв важливу роль у релігійному та культурному житті Русі. Чернеча традиція, монастирський устав, розвиток ремесел, медицини, іконописання, літератури, храмового будівництва тощо сприяли не лише утвердженню монастиря, зростанню його авторитету та перетворенню на значний культурний осередок, але й формуванню особливої, давньоруської традиції монастирського життя. Саме тому Києво-Печерську лавру можна вважати колицкою чернечого життя Русі, а відповідно і київського православ'я, яке вплинуло на релігійне життя більшості східнослов'янських народів.

Джерела та література

1. Києво-Печерський патерик / ред. Д. І. Абрамович. Київ: Час, 1991. 280 с.
2. Літопис руський за Іпатським списком / Ред. кол.: О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський, В. І. Кречетень, О. В. Мишанич, Ю. М. Мушкетик, В. В. Німчук, Т. І. Сергійчук, П. П. Толочко, В. О. Шевчук. К.: Вид-во «Дніпро», 1989. Електронний ресурс: URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit08.htm> (дата звернення 20.02.2020).
3. Бремер Т. Церква та імперія. Нариси історії російського православ'я. К.: Дух і літера, 2018. 264 с.

4. Жиленко І. Святиня. Історія Києво-Печерської лаври. Т. І. XI–XVI ст. Електронний ресурс: URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/swjatynja.htm> (дата звернення 20.02.2020).

5. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Б/м: Акта, 2013. 759 с.

6. Історико-містобудівні дослідження Києва / За ред. В. В. Вечерського. К.: Фенікс, 2011. 454 с.

7. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Х.: Фоліо, 2018. 244 с.

8. Ричка В. М. «И просвети ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі). К.: Інститут історії України НАН України, 2013.

Мар'яна Нікітенко (м. Київ)

Сакральні змісти Успенського собору Києво-Печерської лаври: герменевтика Києво-Печерського патерика

Розповідь Києво-Печерського патерика про створення Великої Печерської церкви (Успенського собору) просякнута глибоким символічним змістом, розкриття якого дозволить усвідомити ті ментальні парадигми, що існували у ранньому Києво-Печерському монастирі. Згідно з Патериком, будівництву Великої Печерської церкви (Успенського собору) передували величні чуда, одним з яких було диво з варягом Шимоном. Так, тікаючи через міжусобні війни зі своєї батьківщини – Скандинавії на Русь, варяг зняв з монументального Розп'яття Христа золоті пояс та вінець Спасителя. Коли він плів морем, у небі йому був явлений образ Великої Печерської церкви, і вказані її головні розміри, що мають бути виміряні поясом,

знятим ним з Розп'яття. Успенський собор мав бути 20 поясів у ширину, 30 поясів у довжину та 30 поясів у висоту, а стіни з верхом – 50 поясів [1, с. 3]. Пізніше прп. Антоній Печерський і здійснив ці виміри під час обряду закладення храму [1, с. 7].

У Патерику ніде не сказано, яку довжину мав пояс варяга Шимона. Але, як ми показали у попередніх роботах, ця міра у Патерику є «таємною», або «закодованою», оскільки вона має глибокий сакральний зміст. Саме усвідомлення цього змісту відкривало читачу духовну сутність Великої Печерської церкви [5, с. 267–248]. Якщо виходити з того, що параметри, надані згідно з Патериком, і справді були втілені в архітектурі Успенського собору, то, як показав К. Афанасьєв, пояс мав довжину 118 см, чи 4 римських фути при довжині фута 29,5 см. Такі висновки гуртуються на зовнішніх габаритних розмірах Успенського собору. У своїх розрахунках К. Афанасьєв використав довоєнні креслення плану храму, виконані І. Моргилевським [2, с. 196]. Тож, ширина Успенського собору була – 23,6 м¹, а довжина – 35,5 м².

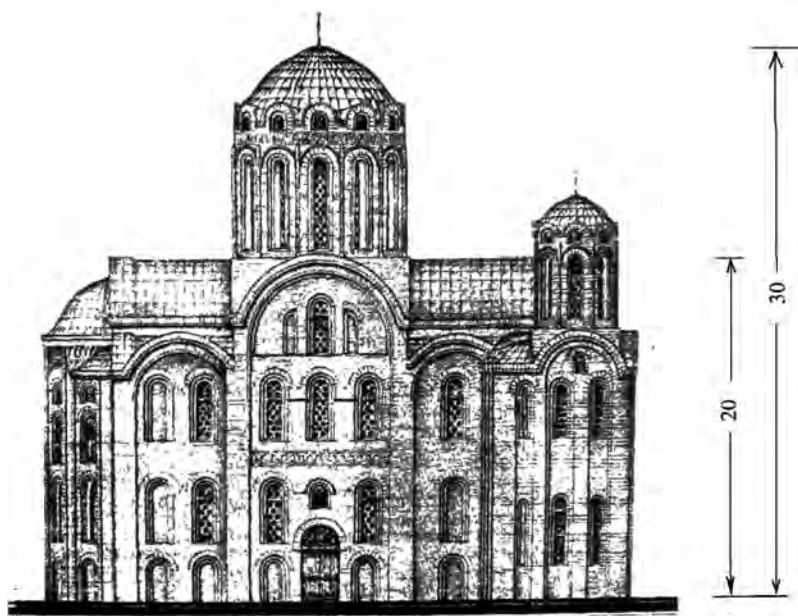
Як дуже доречно вважає М. Мур'янов, особливого сакрального значення у даному випадку набувало саме число футів – «4», яке вміщував у собі пояс Шимона. Дослідник пише, що воно символізувало чотири Євангелія і взагалі всіх віруючих [4, с. 187–198]. Тож, без сумніву, інформація Києво-Печерського патерики про виміри Успенського собору Києво-Печерської лаври, хоча і відображає тогочасні реалії розбудови храму, проте вона має і символічний характер.

Цікаво, що згідно з Божественним одкровенням, описаним у Києво-Печерському патерику, параметри висоти Успенського собору мають не одне, а два значення – 30 та 50 поясів. Ця су-

¹ Кількість поясів Шимона – 20 помножені на довжину пояса Шимона у 4 римських фути – 118 см.

² Кількість поясів Шимона – 30 помножені на довжину пояса Шимона у 4 римських фути – 118 см.

перечлива інформація викликала наукову дискусію. М. Холостенко дотримувався, як нам здається, найбільш переконливої точки зору. Вчений вважав, що висота собору, яка дорівнювала 50 поясів Шимона, означала зовнішню висоту фасаду (по осі центральної нави чи нави трансепта) – 20 поясів з додаванням усієї висоти будівлі – 30 поясів [7, с. 62]. Такий висновок є логічним з точки зору математичної метафізики Середньовіччя, яка вважала ціле адекватним його частині (Іл. 1).

Іл. 1. Висота Успенського собору Києво-Печерської лаври згідно з М. Холостенком

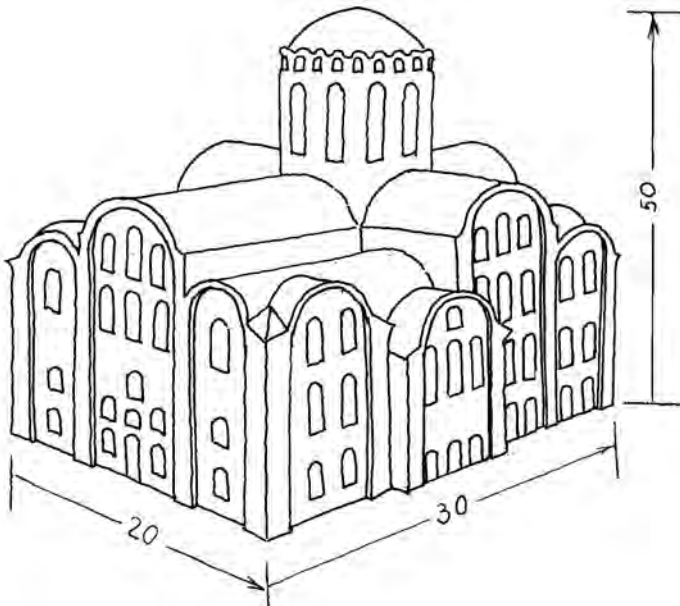
К. Афанасьєв ніде не пише про те, якою ж, власне, була висота головного Києво-Печерського храму, взагалі це питання є досі кінцево не з'ясоване. Ми погоджуємося з думкою М. Холостенка про те, що висота Успенського собору дорівнювала його довжині у 30 поясів Шимона, про що говорить і Патерик.

Щоправда, М. Холостенко ґрунтувався на внутрішніх габаритних розмірах храму, тож, виходячи з підрахунків дослідника, пояс Шимона дорівнював давньоруській мірі – половині косої сажени у 216 см і був 108 см завдовжки [7, с. 62].

Проте, як доводять дослідження давньоруських храмів, під час їх побудови використовували не давньоруські сажени, а, як грецькі (31 см), так і римські фути. Прикладом використання грецьких футів є Десятинна церква (996 р.), Софія Київська (1011–1018 рр.), Георгіївська та Ірининська церкви у Києві (XI ст.), Софія новгородська та багато інших храмів. А римський фут, як одиницю виміру, застосовано у таких храмах, як Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври (1108 р.), де модулем (висхідним розміром побудови) є 12 римських футів. Римський фут застосовано і в Софії Полоцькій (1044–1066), Соборі Різдва Богородиці Антонієва монастиря у Новгороді (1117 р.), Георгіївському соборі Юр'єва монастиря у Новгороді (1119 р.), соборі Георгія Юр'єва монастиря у Каневі (1144 р.), церкві Успіння в Переяславлі (XII ст.), церкві у Вщижському городищі (XII ст.), церкві Георгія у Володимирі (1152 р.), палацовому соборі Різдва Богородиці у Боголюбові (1158 р.), церкві Благовіщення у Вітебську (XII ст.), Нижній церкві в Гродно (XII ст.), церкві Архангела Михаїла у Смоленську (1191 р.) [2, с. 250–259]. Причому розрахунки робили виходячи саме з зовнішніх параметрів храмів, виключення становить лише церква у Вщижському городищі, де враховані внутрішні габарити будови [2, с. 254]. Тож, думка К. Афанасьєва про довжину пояса Шимона є більш переконливою. А от в плані висоти Успенського собору ми дотримуємося позиції М. Холостенка. Відповідно висота храму, так само як і його довжина, складала 30 поясів Шимона, який мав 4 римських фути (118 см) у довжину. Значить, висота Великої Печерської церкви становила 35,5 м. Це був доволі високий храм для тих часів. Зокрема, повна висота Спасо-Преображенського собору у Чернігові дорівнює 30 м,

висота Софії Київської від підлоги до zenіту куполу – 28,5 м, висота Михайлівського Золотоверхого собору у Києві – 26,5 м, Успенського собору Єлецького монастиря – 25 м [2, с. 40–41].

Символічним змістом просякнута і інформація Патерика про висоту Успенського собору у 50 поясів Шимона, хоча фактично вона дорівнювала 30 поясам. Річ у тому, що якщо скласти усі три параметри Успенського собору з показником висоти саме 50 поясів, утворюється число «100»: $20+30+50 = 100$. Знаменно, що це ж саме число «100» ми отримаємо, коли складемо виміри ширини та довжини Успенського храму по периметру, тобто його «основаніє»: $20+30+20+30 = 100$. Отже, з точки зору середньовічної людини, як би ми не дивилися на головний храм Києво-Печерського монастиря, він є таким, що «являє» собою число «100» (Іл. 2).

Іл. 2. Головні виміри Успенського собору Києво-Печерської лаври у поясах Шимона

Число «100» виступає символом Небесного Єрусалима у пророка Єзекіїля. Наприклад, згідно з видінням пророка Єзекіїля, у вимірах Небесного Єрусалима число «100» набуває змісту загальних зовнішніх вимірів позаземного міста (Єз. 40:47; 41:13-14). Опис Небесного Єрусалима пророком Єзекіїлем був відомий практично кожній освіченій людині Середньовіччя. У Візантії широке розповсюдження мала Книга пророків з тлумаченнями, де тексту кожного пророка передувало тлумачення відомого богослова VI ст. Феодорита Кирського і закінчувало житіє Єзекіїля, написане аввою Дорофеєм чи Епіфанієм Кипрським. Не усі пророки увійшли до Книги, деякі представлені лише фрагментарно, але це не стосується книги Єзекіїля, яка наведена повністю. Книга пророків була переведена і добре відома на Русі ще в XI ст. Згідно з найдавнішим руським колофоном³, що дійшов до нас, Книга пророків була переписана у 1047 р. для новгородського князя Володимира Ярославича священиком Упирем Лихим [3, с. 139]. Знаменно, що у Візантії пророцтво Єзекіїля про Небесний Єрусалим богослови тлумачили значно частіше за всі інші місця книги цього пророка.

Важливо також відзначити, що Успенський собор Києво-Печерської лаври не був першим на Русі храмом, в архітектурі якого було втілено число Небесного Єрусалима – «100». Причому, враховували саме зовнішні габарити храму. Так, на думку відомої дослідниці Софії Київської Н. Нікітенко, у композиції Софії Київської священний стофутовий розмір читається з урахуванням товщини стін будови. Довжина Софії Київської (від стіни головного вівтаря до давнього західного порогу), її ширина (від північної підлоги до zenіту бані) складають по 29 м чи приблизно 94 фути. Якщо ж врахувати товщину стін з виносом лопаток на 6 футів, то виявиться, що розміри головних величин храму дорівнюють 31 м чи сакральним 100 футам [6, с. 192].

³ Колофон – текст на останній сторінці рукописної чи старовинної друкованої книги, в якому повідомляються дані про автора, час та місце створення цього твору.

Важливим з семантичної точки зору є число довжини поясу варяга Шимона – сакральної міри Успенського собору – «4». Це ж число закладено у загальні виміри цього храму, кількість яких, згідно з Патериком, також дорівнює четвірці: ширина храму, його довжина та два параметри висоти. У відповідності до цього бачення, прообразний храм, що знаменував Вселенську Церкву, за Середньовіччя усвідомлювали як такий, що має чотири стіни, які символізують чотири сторони світу. Причому, головне значення кубічної форми храму, що відповідає числу «4», полягало у його апокаліпсично-есхатологічному сенсі. Храм уподібнювали Небесному Єрусалиму, який, згідно з Одкровенням св. Іоанна Богослова, має кубічну форму (=форму чотирикутника): «А місто чотирикутне, а довжина його така, як і ширина. І він зміряв місто тростиною на дванадцять тисяч стадій; довжина, і ширина, і вишина його рівні» (Об. 21:16). І хоча виміри Великої Печерської церкви – її ширина, довжина та висота були різними (20, 30 та 50 поясів), але в контексті символіки сакрального модуля храму – золотого пояса варяга Шимона, що мав 4 фути у довжину, ці виміри, вочевидь, ототожнювали з універсальними розмірами Небесного Єрусалима, що має форму куба. Водночас, складені між собою пояса Шимона – 20+30+50, дорівнювали числу кола та Абсолюту – «100». Отже, згідно з баченням творців Києво-Печерським патерика, Успенський собор сприймали, як Небесний Єрусалим, що водночас має і кубічну і круглу форму, що є прообразом архітектурних форм ідеального візантійського храму – куба («4»), увінчаного куполом, що має форму кола («100»).

Література

1. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. – К., 1991.
2. Афанасьев К. Н. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. – М., 1961.
3. Лидов А. М. Иконы. Мир святых образов в Византии и на Руси. – М., 2014.

4. Мурьянов М. Ф. Золотой пояс Шимона // Византия, южные славяне и Русь. Западная Европа. – М., 1973. – С.187–198.

5. Нікітенко М. М. Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.). – К., 2013.

6. Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. – К., 1999.

7. Холостенко Н. В. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962–1963 гг. // Культура и искусство Древней Руси. Сборник статей в честь проф. М. К. Каргера. – М., 1967. – С. 58–68.

Сергій Шумило (м. Київ)

Київ як «ворота» на шляху до Східної Європи: короткий огляд деяких справ про проїзд через місто мандрівних афонських ченців у XVIII ст.

Свята Гора Афон та її багатовікова духовна спадщина посідають особливе місце в історії не лише Греції та Візантії, але й всієї східно-християнської ойкумени. Особливо важливе значення Афон мав в історії духовності та культури України. Початок цих благодіючих зв'язків зі Святою Горою співпадає з прийняттям християнства на Русі.

Особливо важливим було становлення під впливом Афона Києво-Печерського монастиря, який був свого роду «розсадником» і центром чернецтва, духовності, книжності, культури й просвітництва по всій Київській Русі [1, с. 168].

Починаючи з «батька давньоруського чернецтва» прп. Антонія Печерського з Афоном підтримували тісні зв'язки як Києво-Печерський монастир, так і інші київські монастирі. З Афону

вони переймали аскетичні традиції, устами, спадщину. Монахи та церковні діячі Русі здійснювали часті паломницькі подорожі на Афон, а після повернення назад привозили з собою на Русь святоотцівські творіння тощо.

Після монголо-татарського нашестя та спустошення Київської Русі ордами хана Батия духовно-культурні зв'язки з Афоном хоча й ослабли, однак не перервалися остаточно. У цей час тісні зв'язки зі Святою Горою та Балканськими країнами сприяли поширенню і утвердженню в руських землях т. зв. «ісихастського відродження». З XIV ст. ісихазм вже не замикався виключно у стінах афонських монастирів, розширюючи свої впливи на різні сфери суспільного та культурного життя країн поствізантійської цивілізації.

«Ісихастське відродження» та його впливи в землях колишньої Київської Русі мали важливе значення для духовно-культурного пробудження та розвитку у післямонгольську добу. Афон, як центр чернечого аскетизму та ісихазму, відіграв у цих процесах важливе значення. Саме афонські ченці долучились до відновлення та поширення традицій ісихазму у межах Київської митрополії, здійснивши вагомий внесок у формування давньоукраїнської культури, літератури та мистецтва.

Особливо активні зв'язки в землях України з Афоном поновлюються в XVII–XVIII століттях.

У цій статті буде розглянуто лише окремих фрагмент серед таких зв'язків, який стосується XVIII ст.

Питання зв'язків між київськими та афонськими ченцями у XVIII ст. торкалися у своїх працях В. Ченцова [2, с. 164–186], Є. Чернухін [3], Є. Остапчук [4, с. 307–308], В. Ткачук [5, с. 121–130], С. Шумило [6] та інші. Проте тема ця лишається іще маловивченою. Метою цієї статті є короткий огляд таких зв'язків в означений період задля актуалізації теми і повернення до неї інтересу задля подальших досліджень.

Зв'язки між київськими та афонськими ченцями у XVIII ст. мали кілька різних форм і причин. Умовно їх можна розподілити на п'ять категорій:

1. Афонські ченці, які їхали до Санкт-Петербурга чи Москви за збиранням милостині, як правило обов'язково проїздили через Київ, де зустрічались з представниками місцевої світської та церковної влади, отримували відповідний дозвіл та інші документи на подальше пересування по території Російської імперії;
2. Афонські ченці, які їхали безпосередньо до Києва чи українських міст Гетьманщини з метою взаємодії з місцевими монастирями і козацькою старшиною та збирання милостині;
3. Українські ченці та паломники, які їхали на поклоніння на Афон або приймали постриги і жили в афонських монастирях та засновували там власні обителі;
4. Українські афонські ченці, які поверталися з Афону і переходили жити до київських чи інших українських монастирів;
5. Українська козацька старшина, яка передавала ктиторські вклади і пожертви на «вічний спомин» до афонських монастирів.

Переважно відомості про такі зв'язки збереглися в архівних матеріалах Київської губернської канцелярії, Київської духовної консисторії та Києво-Печерської Лаври [7]. В інших документах цього періоду повідомляється про розорення низки афонських монастирів турками і татарами (1753 та 1769 рр.), у зв'язку із чим афонськими ченцями проводився збір пожертв по Україні [8].

У цій статті ми торкнемося лише деяких фактів, які стосуються афонських ченців, які перебували у Києві лише проїздом на шляху до Санкт-Петербурга чи Москви.

За висновками, ця група афонітів, які бували у Києві протягом XVIII ст., є найбільш чисельною [5, с. 121–130]. Її становили ті, хто прямував у різних справах до столиці Російської імперії. Проте, навіть перебуваючи лише проїздом у Києві, вони намагались скористатись нагодою для налагодження

зв'язків з місцевою світською та церковною владою, побувати у місцевих монастирях, поспілкуватись з козацькою старшиною, духовенством і чернецтвом і навіть послужити тут. Тут вони отримували відповідні дозволи та інші документи на подальше пересування по території Російської імперії, а інколи й збирали щедрі пожертви на афонські монастирі. Тому іноді вкрай важко визначити, чи ці афоніти побули у Києві лише проїздом, чи все ж таки мали на меті налагодження місцевих контактів та зв'язків.

Так відомо, що 18 серпня 1688 р. перебував у Києві і зустрічався з гетьманом Іваном Мазепою ігумен слов'янського афонського монастиря Святого Павла Ісаїя, який, за деякими припущеннями, навіть міг бути родом з України [4, с. 307–308]. У період з 1703 по 1707 рр. від Руського Пантелеймонівського монастиря (Старого Русика) територією України подорожували задля збирання милостині архімандрит Христофор та ігумен Варлаам [4, с. 307–308]. У 1752 р проїздом через Київ до Москви був архімандрит Пантелеймонівського монастиря Дорофей [13].

Також мандрували ченці Великої Лаври, Ватопедського та інших афонських обителей. Відомо, що 31 травня 1707 р. архієпископом Іоанном (Максимовичем) була видана грамота наміснику Ватопедського монастиря Парфенію з благословенням «на прошеніє милостині у благочестивих людей», виписана з дозволу «Пана Гетьмана і Кавалера» І. Мазепа [14]. Така ж грамота була виписана й ігумену Русика Варлааму [15, с. 295].

Про тісні зв'язки з Україною ми дізнаємося з Пом'яника («Синодика милостинного») давньоруського Пантелеймонівського монастиря (Русика), який містить імена і роди вкладників (жертводавців) з України та Росії, записані для поминання учасниками монастирських посольств в 1705–1720-х рр. [16]. Серед них чимало як представників української козацької старшини, так і київських монастирів.

У 1696 та 1702 рр. двічі їздив через Україну задля збирання пожертв ігумен Зографського монастиря Максим [4, с. 307–308]. Протягом XVIII ст. українські землі з метою збирання пожертв чи проїздом відвідували й інші ігумени та представники Зографського монастиря [18]. Зокрема, в жовтні 1752 року через Київ прямував архімандрит Зографського монастиря Акакій в супроводі двох монахів [19].

Цінним джерелом до історії перебування ченців афонського Зографського монастиря у Києві та інших українських містах є рукопис XVII–XVIII століть, який має назву «Руський Зографський Пом'яник» (болг. Руски Зографски Поменик) [20]. Частковий його опис та введення в науковий обіг було вперше здійснено в Україні на сторінках наукового часопису «Сіверянський літопис» у листопаді 2016 року [21, с. 73–84].

Цікавий випадок описаний у щоденниках генерального підскарбія Якова Марковича (1696–1770), який був одружений на доньці наказного гетьмана Павла Полуботка і доводився племінником дружини гетьмана І. Скоропадського. З цих описів дізнаємося, що у 1723 р. у Києві та по містах Гетьманщини подорожував архімандрит афонського Ксенофонтового монастиря. Він отримав від київського губернатора І. Ю. Трубецького свідоцтво та дозвіл на подорожі українськими землями. Цей афонський архімандрит гостював вдома у Марковичів і навіть служив у них молебень, святив воду, а також показував для поклоніння мощі святих [22, с. 14].

Навіть перебуваючи проїздом у Києві, делегації афонських монастирів намагались зустрітись з київським митрополитом, передаючи йому листи від ігуменів своїх обителей. Так у 1743 р. у Києві перебувала делегація Лаври св. Афанасія, яка передала Київському митрополитові Рафаїлу (Заборовському) листа від кафігумена Парфенія Лавріота від 30 серпня 1743 р. [23].

У 1742 р. до Києва прибув з метою збирання пожертв архімандрит Іверського монастиря Веніамін, який мав із собою на

ім'я київського митрополита Рафаїла (Заборовського) письмову запоруку від Єрусалимського патріарха Парфенія від 19 жовтня 1742 р. [24] та листа від ігумена Іверського монастиря Філофея до того ж таки митрополита Рафаїла від 2 жовтня 1742 р. [25]. Пізніше архімандрит Веніамін також особисто направив митрополиту Рафаїлу подячного листа від 5 лютого 1743 р. за надану допомогу на потреби монастиря [26]. Протягом наступних 1744–1745 рр. до київського митрополита були передані листи від ігуменів афонського Іверського монастиря Симеона [27] та Віссаріона [28].

В цілому, протягом 1750–1751 рр. у Київській губернській канцелярії розглядались справи про приїзд для збору милостині архімандритів і намісників афонських монастирів Ватопедського, Павлівського, Зографського та Хіландарського (а також посланця від антиохійського патріарха архімандрита Ігнатія) з супроводжуючими особами. У Києві їх було забезпечено грошима, підводами для проїзду і перекладачами. З собою вони мали жалувані грамоти на збір милостині від російських царів, засвідчувальні грамоти константинопольського патріарха Кирила, паспорти на проїзд від кошового отамана Війська Запорозького Якіма Ігнатовича та російського посла в Константинополі Андрія Неплюєва (оригінали з печатками). Серед іншого, у цих справах зберігся лист-звернення ігумена і братії Павлівського монастиря до православних християн про надання милостині. Також зазначено, що посланці цього монастиря везли із собою вперше вивезені з Афону святині – частку Животворящего Хреста Господнього та Дари волхвів [29].

У листопаді 1752 року в Києві побував архімандрит Діонісіатського монастиря Іоанникій у супроводі ченця і послушника [30]. У вересні 1757 р. проїздом через Київ побував архімандрит Есфігменського монастиря о. Віссаріон [31].

У 1769 р. в Київській губернській канцелярії розглядалася справа архімандрита Хіландарського монастиря Георгія (Су-

денскова), затриманого у Києві до з'ясування його особи та обставин справи [32].

У жовтні 1775 року через Київ з групою монахів проїжджав архімандрит афонського Іверського монастиря Афанасій [33].

У 1776 р. розглядалась справа про видачу Київською губернською канцелярією кормових і прогонних грошей та відправку до Москви архімандритів афонських монастирів – Великої Лаври Св. Афанасія, руського Св. Пантелеймонівського, сербського Хиландарського та грецького Ватопедського з супроводжуваними для збору милостині згідно з жалуваними грамотами російських царів та засвідчувальних грамот Вселенського патріарха Софронія [34].

Так само у 1780 р. Київською губернською канцелярією розглядалась справа про забезпечення грошима, підводами та відправку до Москви для одержання жалування і збору милостині архімандрита афонського Ватопедського монастиря Іоакима з супроводжуваними [35].

Тут подано лише короткий огляд деяких відомих фактів та документів, які стосуються перебування у Києві проїздом афонських ченців на шляху до Санкт-Петербурга чи Москви. Проте навіть із цього неповного переліку видно, що проїздом через Київ афонські архімандрити і ченці бували досить часто. Враховуючи, що російські царі надавали всім афонським монастирям право на приїзди і збирання пожертв по території Російської імперії кожні чотири – п'ять років, то такі візити делегацій від різних афонських монастирів до Києва та через землі Гетьманщини були фактично регулярні. Тим паче, що оминати Київ на шляху з Балкан до Санкт-Петербурга чи Москви у ті часи було практично неможливо. Таким чином, Київ виступав свого роду певним «мостом» чи «воротами» на шляху до інших центрів Східної Європи. Зручне розташування Києва на цьому шляху сприяло тому, що переважна більшість подорожніх іноземних церковних діячів, зокрема й афонських, відвідували Київ та

його святині, налагоджуючи тут тісні зв'язки з місцевою церковною ієрархією та козацькою старшиною.

Окрім проїзду, афонські ченці нерідко приїздили безпосередньо до Києва чи українських міст Гетьманщини з метою взаємодії з Київською митрополією, місцевими монастирями та козацькою старшиною, збирання тут милостині, не вирушаючи далі на північ до Москви чи Санкт-Петербурга. Ці контакти були досить інтенсивні і являють собою окремих інтерес для дослідження. Окрім того, як вже було згадано, тісні зв'язки між київськими та афонськими ченцями у XVIII ст. підтримувались через українських ченців та паломників, які вирушали на поклоніння на Афон або приймали чернечі постриги і жили в афонських монастирях та засновували там власні обителі («Ксилургу», «Русик», «Чорний Вир», Іллінський скит, монастир «Симонопетра» тощо), або ж через українських афонських ченців, які поверталися з Афону і переходили жити до київських чи інших українських монастирів. Підтримували у XVIII ст. зв'язки з афонськими монастирями і українські гетьмани та представники козацької старшини, які передавали ктиторські вклади і щедрі пожертви на «вічний спомин» до афонських монастирів. Про такі випадки відомо з Пом'яників афонських монастирів, письмових спогадів, щоденників та свідчень афонських ченців та паломників, а також з матеріалів справ Київської губернської канцелярії, Київської духовної консисторії та Києво-Печерської Лаври [36]. Ці матеріали і факти ще потребують детального вивчення та оприлюднення.

В цілому, тісні духовно-культурні та історичні зв'язки Афону й України не переривалися протягом всієї багатомісячної історії, від моменту появи на Святій Горі перших давньоруських іноків. Саме під впливом Афону відбулося становлення Києво-Печерського монастиря, що виявився свого роду «розсадником» афонської спадщини і православного чернецтва, книжності та просвіти у Східній Європі. З того часу Афон і

його духовні традиції протягом багатьох століть відігравали винятково важливу роль у розвитку духовності та культури українського народу, вплинувши на їхню самобутність та неповторність. У цьому відношенні зв'язки між київськими та афонськими ченцями протягом всієї історії мали особливо важливе значення.

Джерела та література

1. Приселков М. Д. Афон в начальной истории Киево-Печерского монастыря // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. СПб., 1912. Т. 17, кн. 3. С. 186–197.

2. Ченцова В. Г. Монахи из Зографа в Киеве и Москве в 20-е – 30-е гг. XVII в. // Исторический вестник. Христианство на Ближнем Востоке. Т. 20. М., 2017. С. 164–186.

3. Чернухін Є. Грецьке духовенство на українських теренах. Справа архімандрита Козьми // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVI–XX ст. Історико-біографічні нариси. К., 2001. С. 45–67; Чернухін Є. Грецькі рукописи у зібраннях Києва: каталог. Київ; Вашингтон, 2000. С. 172–198; Чернухін Є. Грецький Схід і Україна. Листи грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського. К., 1994. С. 50–53; Чернухін Е. Материалы по истории и описанию Афонских монастырей в фондах Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского // Труды Киевской духовной академии. № 26. Киев, 2017. С. 53–76.

4. Остапчук Е. «Та книга Нового Завета, от Святыя Горы Афонския, в дар принесенная»: о единственном старопечатном Евангелии апракос полном (Киев, 1707) // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. – Киев, 21–23 мая 2015 г. Афон: Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 307–308.

5. Ткачук В. Афониты в Киеве во второй половине XVIII века // Афонское наследие: научный альманах. Вып. 1–2. Киев – Чернигов: Издание Международного института афонского наследия в Украине, 2015. С. 121–130.

6. Шумило С. В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVIII в. // Афон и славянский мир. Сб. 1. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия руських монахов на Святой Горе. Белград, 16–18 мая 2013 г. Свято-Пантелеимонов монастирь на Афоне, 2014. С. 113–130; Шумило С. В. Преподобный Иоанн Вишенский Святогорец и монастырская реформа в Украине в XVII в. // Труды Киевской духовной академии. № 25. Киев, 2016. С. 33–44; Шумило С. В. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских монахов на Святой Горе. Киев, 21–23 мая 2015 г. Свято-Пантелеимонов монастирь на Афоне, 2016. С. 214–246; Шумило С. В. Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту «Чорний Вир» на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2020, березень–квітень. № 2 (152). С. 60–80; Шумило С. В. Козацький скит «Чорний Вир» на Афоні у XVIII ст. за маловідомими архівними джерелами // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 15-ї міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.). К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 69–77; Шумило С. В. До історії ігуменства прп. Паїсія Величковського в монастирі Симонопетра на Афоні за невідомими раніше архівними документами XVIII ст. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2017, січень–квітень. – № 1–2 (133–134). С. 79–93; Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и последний Кошевой атаман Запорожской Сечи П. Калнышевский: малоизвестные письма // *Orientalia Christiana Cracoviensia: czasopismo naukowe*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. № 7 (2015). S. 27–57.

7. ЦДІАУК. Ф. 59: Киевская губернская канцелярия. Оп. 1. Спр. 1878; ЦДІАУК. Ф. 59. Оп.1. Спр. 2165. Арк. 155, 190–193, 195–198; ЦДІАУК. Ф. 59. Оп.1. Спр. 3325. Арк. 15, 16, 29–31, 42–44; ЦДІАУК. Ф. 59: Киевская губернская канцелярия. Оп. 1. Спр. 812. Арк. 1–2; ЦДІАУК. Ф. 128: Киево-Печерская Лавра. Оп. 1.тип. Спр. 70; ІР НБУВ. Ф. 312. Спр. 444/605 с. Книга входящих и исходящих писем митрополита Киевского Арсения (Могилянського) 1767–1768 гг. Арк. 851. Приписка: № 108.

8. ЦДІАУК. Ф. 59. Оп.1. Спр. 3325. Арк. 15, 16, 29–31, 42–44. Повідомлення про розорення Афонського Георгієвського Зуграфського монастиря татарами в 1753 р.; ЦДІАУК. Ф. 59. Оп.1. Спр. 2165. Арк. 155, 190–193, 195–198. Доношение архимандрита Афонского Георгиевского Изуграфского монастыря о выдаче паспорта на проезд в Москву. Оригинал. 1752 г.; ЦДІАУК. Ф.59. Оп.1. Спр. 5961. Арк. 9, 10, 11, 12. Згадується про напад турків на афонські та грецькі монастирі. 1769 р.

9. Ткачук В. Афониты в Киеве... С. 121–130.

10. Ткачук В. Там само. С. 121–130.

11. Остапчук Є. Згад. праця. С. 307–308.

12. Остапчук Є. Там само. С. 306–307.

13. ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2681. Арк. 2.

14. НІОР РГБ. Ф. 862. Опись архива архимандрита Иннокентия (Просвирнина). Д. 5 – 1 «Материалы, хранящиеся в монастырях Святой Горы Афон и привезенные им из научной экспедиции 1983 года».

15. История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с древнейших времен до 1735 года. Серия: Русский Афон XIX–XX веков. Т. 4. Афон: Изд. Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне, 2015. С. 295.

16. Архів Руського на Афоні Пантелеймонова монастыя. Опис 10. Справа 1. Док. А000083. Помянник (Синодик) милостинный Свято-Пантелеимонова монастыря. 1705 г., с позднейшими (преимущественно 1720-х гг.) дополнениями. – Арк. 8–187.

17. Остапчук Е. Згад. праця. С. 307–308.

18. ЦДІАУК. Ф. 59: Киевская губернская канцелярия. Оп. 1. Спр. 1878.

19. ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2202. Арк. 1–2;

20. Архів Зографського монастыя на Афоні. Руски Зографски Поменик от 1639 г. 116 листа хартия. – Рукопис 77. – Колишній шифр – П.б.16.

21. Шумило С. В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий

журнал. 2016, листопад-грудень. – № 6 (132). – С. 73–84; Шумило С. В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2019, листопад-грудень. № 6 (150). С. 41–63.

22. Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.). Часть 1. (1717–1725 гг.). К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. С. 14.

23. ІР НБУВ. Ф. 72. № 41.

24. ІР НБУВ. Ф. 14. № 5208. Л. 3 об. – 4.

25. ІР НБУВ. Ф. 14. № 5208. Л. 6-7 об.

26. ІР НБУВ. Ф. 72. № 31.

27. ІР НБУВ. Ф. 72. № 37.

28. ІР НБУВ. Ф. 72. № 40.

29. ЦДІАУК. Ф. 59. Київська губерньська канцелярія. оп. 1, спр. 1878. Про вивезення святинь див. арк. 17, 19.

30. ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Д. 2681. Л. 5, 7–8.

31. ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Д. 3007. Л. 1.

32. ЦДІАУК. Ф. 128, Києво-Печерська Лавра. Оп. 1 загально-черн. Спр. 1767. Арк. 2–7.

33. ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Д. 7734. Л. 13–25.

34. ЦДІАУК. Ф. 59, Київська губерньська канцелярія, оп. 1, спр. 8115.

35. ЦДІАУК. Ф. 59, Київська губерньська канцелярія, оп. 1, спр. 9676.

36. ЦДІАУК. Ф. 59: Киевская губернская канцелярия. Оп. 1. Спр. 1878; ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2165. Арк. 155, 190–193, 195–198; ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3325. Арк. 15, 16, 29–31, 42–44; ЦДІАУК. Ф. 59: Киевская губернская канцелярия. Оп. 1. Спр. 812. Арк. 1–2; ЦДІАУК. Ф. 128: Киево-Печерская Лавра. Оп. 1. тип. Спр. 70; ІР НБУВ. Ф. 312. Спр. 444/605 с. Арк. 851.

Старообрядницька громада Києва

Середина XVII століття стала періодом активізації Московського царства на зовнішньополітичній арені. Розширення кордонів держави, якого домагався цар Олексій Михайлович, повинно було розширити вплив православної церкви, якого прагнув Московський патріарх Никон (1652–1666). Це стало однією з передумов проведеної патріархом Никоном впродовж 1653–1658 років релігійної реформи, що мала подолати накопичені століттями розбіжності у православ'ї. Наслідки її виявились неочікуваними як для церкви, так і для уряду. Противники проведеної реформи сформували новий напрям православ'я – старообрядництво [1, с. 17–18]. Фактично з перших днів його існування життя старовірів було пов'язано із переслідуванням державою та пануючою церквою. Рятуючись від цих переслідувань, вони мігрували на терени сучасної України, в тому числі оселились і у Києві.

У вітчизняній історичній науці вивченням старообрядництва займається невелике коло дослідників. А розвідки з історії старообрядництва Києва представлені поодинокими дослідженнями. Варто пам'ятати, що до початку XX століття більшість літератури з цієї теми мало відверто антистарообрядницьке спрямування, статистичні матеріали не завжди відображали реальну кількість старообрядців [2, с. 94–95]. Радянська історична наука до 70-х років XX століття зовсім не заглиблювалась у це питання, розглядаючи його складовою історії російського православ'я [3]. В незалежній Україні дослідження історії старообрядництва стало центром наукових досліджень таких істориків, як В. Мордвінцев [4], Ю. Волошин [5], А. Федорова [6] та інші. Вивченню історії старообрядництва Києва присвятив свою працю С. Таранець [7].

Старообрядницька міграція на українські землі бере свій початок з другої половини XVII століття. На початку 20-х років XVIII століття російська влада згадує про поодиноких старообрядців Київщини, при цьому визнається, що відсутність даних про них зовсім не означала їхню відсутність у регіоні [8]. Поява старовірів у місті Києві датується 70-ми роками XVIII століття [9, с. 112–115]. У 1820 році київські старовіри мали свою молельню, що розташовувалась на Подолі. Про це пише Микола Закревський: «... на східній стороні гори Киселівки, неподалік Фролівського монастиря, на вулиці, відомій під назвою Чорна Грязь, майже напроти колишньої Жидовської школи, була одна дерев'яна молельня... в якій старообрядці... таємно молились». Згадувана автором місцина сьогодні є частиною вулиці Фролівської. Автор згадує про молельню в урочищі Глибочиця, проте зазначає, що достеменно про неї нічого не відомо [10, с. 832]. Сергій Таранець у своєму дослідженні зазначає про існування старообрядницької молельні в одному з будинків по вулиці Німецькій, що на Печерську. Розташовувалась вона у приватному будинку київського купця Микити Самофалова та була заснована його батьком у 1817 році [7, с. 194].

Щорічні відомості, які надсилались губернатору, фіксують таку кількість старовірів Київської губернії у 1833 році – 2 936 старообрядців, з яких 331 – мешканці Києва. Водночас за даними 1834 року в Києві проживало 179 старовірів, а за даними 1868 року – 434 старовіри [7, с. 57]. За результатами одноденного перепису 2 березня 1878 року у Києві проживало 1 182 старообрядця, що складало 0,93 % від загальної кількості населення. Перепис населення Російської імперії 1897 року знизив цей показник до 0,74 % від кількості населення. Такі зміни кількості старовірів не могли бути наслідком природних процесів та свідчать про недостовірність офіційних статистичних даних. Водночас наявність самої інформації про старовірів у цих джерелах засвідчує проживання постійної старообрядницької громади у Києві.

Зростання кількості старообрядців у Києві вимагало організації повноцінного приходу, центром якого мала стати церква. У 1874 році старообрядницький священник Кирило Куліков, колишній настоятель общини Успіння Присвятої Богородиці на Набережно-Микількській вулиці, засновує молельню у власному домі на вулиці Почайнинській. Вона поклала початок розбудови Вознесенської церкви. Сьогодні вона розташована на вулиці Почайнинській в будинку 26 і має назву Успіння Присвятої Богородиці та є кафедрою Київської та всієї України єпархії Російської православної старообрядницької церкви.

Станом на 1 січня 2019 року у місті Києві діє дві старообрядницькі релігійні організації Російської православної старообрядницької церкви (Білокриницька ієрархія) [11]. Сьогодні старообрядницька громада Києва не відіграє такої ролі у житті міста як на початку минулого століття, коли серед іменитих купців та меценатів міста були відомі старообрядницькі родини. Водночас старообрядці залишаються складовою релігійного різноманіття як київської минувшини, так і його сьогодення.

Джерела та література

1. Мельников Ф. Е. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) Церкви. Барнаул, КООХ-И, 2006. 572 с.
2. Андерсон В. Старообрядчество и Сektантство. Исторический очерк русского религиозного разномыслия. Санкт-Петербург, Издание В. И. Губинского, 1909. 460 с.
3. Клибанов А. И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. Москва, Наука, 1973. 256 с.
4. Мордвінцев В. Поява та поширення старообрядництва в Україні. Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія. Київ, СтилоС, 1999. № 3. С. 42–48.
5. Волошин Ю. В. Міграція російських старовірів на територію Гетьманщини у світлі переписів I пол. XVIII ст. Київська старовина. 2001. № 3. С. 130–162.

6. Федорова А. І. Особливості положення старообрядців Південної Бессарабії під владою Російської імперії (1812-1856 рр.). Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: історія. Одеса, Астропринт, 2004. Вип. 3. С. 63–72.

7. Таранец С. Старообрядчество Киева и Киевской губернии. Київ, 2001. 260 с.

8. Синайский А. Отношение русской церковной власти к расколу старообрядчества в первые годы синодального управления. Санкт-Петербург, 1895. 380 с.

9. Журавльов (Иоаннов) Андрей. Полное историческое известие о древних стригольниках и новых раскольниках, так называемых старообрядцах, собранное из потаенных старообрядческих преданий, записок и писем. Москва, 1890. 345 с.

10. Николай Закревский. Описание города Киева. Москва, 1868. Т. 1–2. 950 с.

11. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. Державний департамент у справах національностей та релігій. Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/ (дата звернення: 03.03.2020)

Юлія Шемета (м. Київ)

«Бешкетне» повсякдення київських учнів першої половини ХІХ ст.

До виходу у світ «Правил про порушення та покарання для учнів» М. Пирогова у 1859 р., які можна вважати точкою відліку нового ставлення до питання порушення дисципліни і різноманітних правил учнями та покараннями за них, останні були доволі жорсткими, проте не покращували ситуації.

Учні навчальних закладів Києва першої половини ХІХ ст., ймовірно, мало чим відрізнялися від однолітків в інших регіонах України за ставленням до навчання і поведінкою, а також властивими їм прагненнями до протесту і різного роду порушень. Проте велике місто акумулювало більшу кількість учнівської молоді і надає більше матеріалу для узагальнень та висновків, а також можливостей розуміння того, що цікавило гімназистів і учнів минулого.

Порушення дисципліни стосувалися двох пов'язаних сфер: навчання та побуту. Перша могла мати відношення до непорозумінь між учнями чи учнями і вчителями в межах начального закладу. Друга стосувалася ситуацій, що виникали у пансіонах чи на квартирах, де проживали учні, або громадських місцях.

І навчання, і побут однаково жорстко регламентувалися й контролювалися з боку навчального відомства, влади, батьків. Щоправда, батьки були слабкою ланкою системи і дуже часто не погоджувалися зі ставленням до їхніх дітей у випадках, коли цим дітям загрожувало покарання у вигляді різок чи виключення з училища або гімназії. Але важко сказати, хто більше потерпав від вчинків учнівської молоді: сама вона, чи шкільні заклади.

На ставлення до себе учнів підготовчого і молодших класів гімназії у «Відомістях про поведінку та успіхи учнів Київської гімназії» наприкінці 1824 р. скаржився учитель французької мови Ф. де Невер. Першокласники виявляли до нього неповагу, перекрикували і шуміли, закривали у класі і довели вчителя до того, що той відчував полегшення, якщо хтось із них не з'являвся на заняттях. Під час одного з уроків хтось замість диктанту написав на де Невера образливий пасквіль. Вчитель звинувачував у нацьковуванні на нього школярів когось із колег, йому особисто невідомого [1, арк. 142–147; 186; 203].

Асоціальною поведінкою відзначився учень 4 класу 2-ї Київської гімназії Йосиф Івановський: за рік перебування він постійно покидав дім, у якому мешкав, і школу, грубив вчителям і

наглядачам, неодноразово бив сторожів та учнів. За що отримував покарання у вигляді кількаденного карцеру на хлібі і воді. Гімназія у 1844 р. просила дозволу виключити учня, проте М. Юзєфович залишив його, але під наглядом [3, арк.10–11; 19–19 зв.].

У січні 1838 р. чотирикласник 2-ї Київської гімназії Олександр Тахта обписав непристойними словами відхожі місця, чим висловив ставлення до інспектора, вчителів та знайомих йому дівчат з шанованої родини. До того він уже за погану поведінку і неповагу до викладачів отримував в якості покарання і арешти (ізоляцію), і карцер, тому гімназія пропонувала останній захід – виключити Тахту або відшмагати різками [2, арк. 1–4].

Поведінку учнів тієї ж гімназії 6-го, 4-го і 3-го класів Петра, Олександра та Андрія Ільяшенків можна вважати прикладом цькування товариша. На початку 1838 р. вони побили 10-річного родича Петра Базилевича, який жив із ними (вони мали навчити його грамоті). Побиття було неймовірно жорстоким: рани від різок і залізної палиці залишилися на ногах, животі, спині і боках, і навіть на обличчі. Поки брати очікували рішення щодо покарання (яке залежало не від рівня співучасті, а від попередньої поведінки та успіхів у навчанні), старший із них, який мав 17 років, наказав слугі-кріпаку купити піввідра горілки і принести з вечерею до інспекторської кімнати, де їх було ізольовано. Випили всі, в тому числі 12-річний Андрій. Усі заробили різну кількість різок, а старшого звільнили з гімназії [2, арк. 5–7 зв.].

Олександр Колянковський, який навчався у 1-й Київській гімназії коштом Подільського приказу громадської опіки, у 5-му класі сказав щось «нечувано» нахабне вчителю французької мови П. Гедуену, а, оскільки це було не вперше і він уже встиг відзначитися різними бешкетами, то був виключений. Бажання колишнього гімназиста все робити наперекір могло погано вплинути на товаришів, як зазначало керівництво гімназії. М. Пирогов усе ж дав йому шанс. На проханні про поновлення він поставив резолюцію: дозволити навчатися за власний кошт [5, арк. 2–8].

Приклад батьківської любові виявив батько учня Куренівського парафіяльного училища Василя Лозини, який постійно ображав законоучителя Юхновського нахабною поведінкою. Влітку 1842 р. законоучитель заборонив Лозині з'являтися до училища і просив начальство його виключити. Батько, за словами вчителя, сина усіляко підтримував, під'юджував і, здається, так само нахабно поводився у розмовах з ним. На нього навіть просили вплинути з допомогою міської думи. Керівництво навчального округу, яке, зазвичай, у таких випадках ставало на бік учителя, наказало Лозину покарати різками і вже потім, якщо не буде позитивних змін у поведінці, звільнити його, зауваживши, що по відношенню до учня не було вжито усіх можливих заходів для виправлення [3, арк. 13–16].

Зрозуміло, що наведені приклади ілюструють лише окремі випадки порушень дисципліни та порядку й покарання за них. Їх було більше і протягом першої половини ХІХ ст., і в подальшому, вони могли стосуватися крадіжок майна у товаришів, псування шкільного майна [4, арк. 1 зв.] тощо.

Учні Києва впродовж першої половини ХІХ ст. бешкетували у різний спосіб і виявляли таким чином природні схильності чи протести проти різних явищ і подій. Пояснити це можна й іншими обставинами, в тому числі й надмірною регламентацією кожного кроку школяра, відсутністю особливих можливостей для проявів політичної активності, що з'являється у великій кількості пізніше, отже, властивий молоді радикалізм міг виявлятися у бешкетах. А також тим, що до київських навчальних закладів приїздили на навчання з різних місцевостей, а в умовах відірваності від родини і наявності побутових негараздів діти могли почуватися некомфортно. В окремих випадках бешкетування могло бути активним і грубим, проте не надто агресивним, що може відображати таке явище, як традиційно позитивне ставлення українців до навчання і, в тому числі, становити одну з цікавих сторінок минулого міста.

Джерела

1. Державний архів Київської області далі (далі – ДАКО). – Ф. 347. – Оп. 1. – Спр. 37.
2. ДАКО. – Ф. 347. – Оп. 1. – Спр. 236.
3. Там само. – Спр. 634.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК). – Ф. 707. – Оп. 27. – Спр. 499.
5. ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 4215.

Марина Боровікова (м. Київ)

Спогади старожилів про Пріорку та Куренівку часів Тараса Шевченка

Постановка проблеми

В період своєї третьої подорожі до Києва у 1859 році Тарас Шевченко зупинявся на околиці міста – Пріорці. У той період (частково і досі) тут мешкали родини Єзерських, Лісовських, Кихно, Рубанів, Закревських, Більченків, Бібіків, Рибаків, Даниленків, Байдаленків, Гончаренків, Кагарлицьких, Єрченків, Васильєвих. А також місцеві багатії-землевласники Кріс-тери, Мейери, Калашніки, Ярошинські, Дитятіни, Волейки, Згорські, Френкелі, Бражники. Ці роди застали приїзд Тараса Шевченка та його квартирування у сім'ї Пашковських.

Тож свідчення та перекази місцевих жителів як про Шевченка, так і про саму місцевість дозволяють ширше досягнути сприйняття Тараса Григоровича народом, повніше зрозуміти Шевченка як людину. Спогади ж про Пріорку та Куренівку тих часів дають нам можливість вписати його в локальний контекст

тих днів та ще раз підтвердити правдивість перебування Тараса Шевченка на Пріорці, де він прожив два тижні у серпні місяці 1859 року.

Мета статті. Вписати перебування Тараса Шевченка на Пріорці в загальний контекст місцевості, ґрунтуючись на джерельній базі дослідження.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до проблеми верифікації усних історичних джерел слід згадати родоначальника музейної справи в Україні, людину, яка обґрунтувала доцільність використання народних переказів в історичній науці – Миколи Федотовича Біляшівського. Саме він один з перших звернувся до теми народних переказів про Тараса Шевченка в шевченкознавстві. У своєму нарисі «Розповіді селян с. Пекарів про Т. Г. Шевченка» він писав: *«Народ, чутливий до всього, що має хоч якийсь стосунок до його життя, намагається дати відомим фактам те чи інше пояснення, тлумачить їх по-своєму... З окремих неповних відомостей, які потрапили в літературу, можна гадати, що розповіді про Шевченка поширені по всій території України. А тим часом на них не звертається належної уваги, і друкований матеріал майже відсутній. Мені відома лише одна замітка, що стосується цього питання; це замітка на дві сторінки А. Смоктія «Погляд народу на Шевченка», замітка дуже цінна... У 1893 р. я записав кілька розповідей про Шевченка. Місце записів – село Пекарі, Черкаського повіту... Чимало селян с. Пекарів бачили Шевченка, з різних приводів стикалися з ним, тому їхні розповіді поряд з фактами, які народ переробив по-своєму, надавши їм подекуди легендарного характеру, дають у той же час можливість побачити також деякі риси, що справді становлять біографічний інтерес»* [1, с. 308].

У 1960-ті роки, працюючи над книжкою «Третя зустріч», на Пріорці побував письменник П. Жур. Він зафіксував прізвище родини, що мешкала тоді в хаті, де зупинявся Тарас Шевченко:

Пікуль. Про цих Пікулів знала вся Пріорка. Сьогодні на Куренівському кладовищі поховано кілька поколінь Пікулів [2, с. 240–243]. Ще задовго до встановлення меморіальної стели будинку (1964) питання про відзначення будинку, де квартирував Шевченко, порушили прихожани Покровської церкви на Пріорці. Так оповідала Тамара Олофінська (1905 року народження), жителька Пріорки [3].

У січні 1988 року колишній мешканець Пріорки дитячий письменник К. Гриб надрукував нарис «Як відшукали шевченківський будинок по Вишгородській, 5». Кузьма Кіндратович писав: *«Десь у 1959 році я зустрівся з директором будинку-музею Т. Г. Шевченка, що в Шевченківському провулку... Він попросив мене допомогти знайти цей будинок, так як я жив на Пріорці, Мостицького масиву, вул. Дзвонкова, 4. Треба було знайти старих людей, які могли чути про перебування Шевченка в ті роки від своїх батьків... Я відвідав сотні садиб, шукаючи старих людей і натрапив на одному провулку біля Пріорської церкви на стареньку хатину, а в ній – бабусю, років уже за вісімдесят. Я почав розпитувати, чи чула вона про такого письменника, як Тарас Шевченко. Вона здивувалась: – А хто про нього не чув? Моя мама навіть бачила його, говорила з ним. Він її цукерками пригощав»* [4, с. 1–2]. Письменник зайшов до неї й почав розпитувати про Тараса Шевченка. Бабуся (ім'я якої та прізвище письменник, на жаль, не називає) розповіла, що її мама спілкувалася з Тарасом Шевченком, що була присутня на легендарному «дитячому бенкеті», який влаштував «дядько Тарас» для пріорських дітей [4].

Однією з найдавніших родин Пріорки залишаються Яблонські-Лісовські, які понад 200 років мешкають у приватному секторі по вулиці Білицькій (садиба № 54). Спогади Георгія Олександровича Козьменко-Лісовського були передані особисто автором Меморіальному будинку-музею Т. Г. Шевченка у квітні 1999 року [5]. Свої спогади він назвав «Про те, що

було» і почав з розповіді про себе: «Я, Козьменко Георгій Олександрович, як і мої діди і прадіди, однаково по батьковій, так і по маминій лінії. Народився я на Пріорці, на вул. Білицькій, 25 березня 1933 року... Моя мама Лісовська Настя Миколаївна народилась на вул. Білицькій 23 березня 1909 року, тут вона живе і зараз, в родині, крім неї, було ще п'ять сестер... Всі вони [родичі – Б. М.] та їхні потомки мешкали на Пріорці, маючи свої сім'ї, свої садиби, багато з них і зараз живуть в цьому районі... Мешканці Пріорки займались садівництвом, городництвом, ягідництвом. Постачали місту різну городину, овочі, ягоди, фрукти, мали худобу. Поряд з будинком, в якому зупинявся і жив Шевченко була садиба, в якій мешкала тоді сім'я на прізвище Пекуля» [5, с. 1–2]. Тобто, ті самі Пікулі, що жили на садибі за часів науково-дослідницької діяльності Петра Жура. За спогадами старожилів, того часу на садибі трохи на віддалі від хати був ще один будинок (флігель як його називали місцеві), саме там і мешкала родина Пікулів у той час, коли П. Жур відвідав Пріорку [2, с. 240–243].

Про цей флігель пише вже згадувана Тамара Гончаренко (Олофінська): «... по Вишгородській, 15 була дача з двома будинками Згорського, а в його дачних будівлях уже була школа із семи класів. В одному будинку жила моя родина... Бібік помер у 1926 році, а стара, щоб якось існувати, торгувала насінням і ірисками на своєму парадному танку. Вона дружила із господаркою садиби, що на початку Пріорки, під № 2 по Вишгородській вулиці. Садиба була якраз напроти будинку, де колись жив Т. Г. Шевченко. Господар будинку № 2 утік із білими, залишивши жінку і доньку Парашу. Парашина мати приходила на посиденьки до Бібіки..., на тих посиденьках часто-густо були Почайкіна і моя мама. Якось із їх розмов мати моя узнала, що навпроти Парасиною дому, у будиночку, що над вулицею, проживав Т. Г. Шевченко. А вдруге я узнала про це, коли мені було 18 років... Одного разу на засіданні церковної

ради було поставлене питання: з'ясувати, де саме жив на Пріорці Т. Г. Шевченко...» [3, с. 2] Зазначимо, що про це за-сідання згадують і нащадки роду Закревських-Мостоपालових: Віра Закревська та Ліпа Москаленко. Далі Тамара Степанівна згадує: «Вирішили звернутися до старих людей на Пріорці, розпитати в них. Протягом деякого часу з'ясовували і дові-далися у Кихна Степана Андрійовича 82-х років, який проживав по вулиці Вишгородській і брав участь у висвяті на мит-рополита УАПЦ Василя Липківського; ще у Степана Мішури, що жив по Вербовій вулиці, про справжню, безсумнівну адресу проживання Шевченка по Вишгородській вулиці... Це поча-ток Пріорки від Куренівки, з лівого боку, над вулицею. В садибі № 5 був ще невеликий будинок, але двоповерховий, фасадом на вулицю, а стиною притулений до дачі Бражника...» [3, с. 3]. Згадувані Красицькі теж старожили Пріорки. Внучатий небіж Шевченка Фотій Степанович оселився тут на початку століття, побудував собі хату біля щойно збудованої Покровської церкви.

Ці усні й письмові перекази людей загалом сходяться на одному: всі пишались тим, що Шевченко освятив своєю при-сутністю Пріорку, всі полюбили його й свідомо передавали спогади про нього від покоління до покоління, а найголовніше – ще задовго до офіційного визнання місцеві мешканці визна-чили будинок, де поет квартирував. Стаття Стефанії Крапіві-ної не вказує ані вулиці, ані номеру будинку, де жила її сестра влітку 1859 року і це зрозуміло, вона просто цього не знала і, певно, її зовсім це не цікавило. Найцікавішим є те, що Крапіві-на в белетристичній формі зі всіма деталями виклала спо-гади своєї сестри та надрукувала їх [6]. Завдяки її спогадам та спогадам старожилів Пріорки стала можливою реставрація у первісному вигляді будинку по Вишгородській, 5 та ство-рення Меморіального будинку-музею Т. Г. Шевченка.

Джерела та література

1. Біляшівський М. Ф. Розповіді селян с. Пекарів про Т. Г. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – 308 с.
2. Жур П. Шевченківський Київ. – К.: Дніпро, 1991. – 287 с.
3. Олофінська Тамара. Запис спогадів від червня 1990 року. – вст. 24074 А-2988. – 4 арк.
4. Гриб Кузьма. Як відшукати шевченківський будинок по вулиці Вишгородській 5. Запис від 19 січня 1988. – вст. 24073 А-2987. – 3 арк.
5. Козьменко Георгій. Про те, що було. – вст. 24075 А-2989. – 3 арк.
6. Крапівіна С. Кілька слів про Тараса Шевченка. – К.–Х., 1931. – 48 с.

Павло Сацький (м. Київ)

Повсякденне життя Київського комерційного інституту в роки Першої світової війни

Перша світова війна стала потужним випробуванням для українського суспільства вже від самого свого початку. Вона порушила традиційні уклади життя і призвела до поступового зламу ментальності. Вперше за багато років кияни відчули загрозу своєму комфорту не від змін, котрі віяли зі столиць імперії, а із західного напрямку. Серію потрясінь переживає і Київський комерційний інститут (далі – ККІ), котрий був вимушений у 1915 р. евакуюватися із Києва до Саратова. Фактично заклад мусив виживати під господарюванням секретаря у студентських справах, а також наглядача за приміщеннями В. Д. Горбунова. Доповідні цього службовця закладу відкривають численні цікаві сторінки із повсякденного життя ККІ й Києва у складні воєнні роки.

Війна з її негативними наслідками відчувалась в усьому і, перш за все, у ціні робочої сили. Елементарним свідченням є доповідна секретаря ККІ у студентських справах В. Д. Горбунова щодо контрольних апаратів на вході до приміщення інституту. Вхід до приміщення навчального закладу здійснювався за перепустками у формі контрамарок, які слухачі отримували за допомогою апаратів. У своїй доповідній секретар у студентських справах відзначав, що у зв'язку зі зростанням цін на папір, картон і робочу силу типографія Гросмана на 20 серпня 1915 р. могла виготовити вже не по 5 копійок за штуку, а по 7 копійок [4, арк. 5]. Тобто, подорожчання робіт у даному разі відбувалося майже на половину вартості. Також, у своїй доповідній В. Д. Горбунов згадував якийсь «розгром» контрольних апаратів. Можливо, мова іде про ситуацію із евакуацією ККІ до Саратова і розміщення у його приміщенні військових відомств. Так, на 16 вересня 1915 р. приміщення ККІ займали такі відомства, як: Канцелярія військового генерал-губернатора Галичини, Продовольчий відділ військового генерал-губернатора Галичини, Слідча Комісія військового генерал-губернатора Галичини, Штаб військового генерал-губернатора Галичини, Управління Військово-окружного Контролера Галичини, 2-й додатковий етап військ і 409-та піша дружина [1, арк. 18]. Як видно, більшість відомств, котрі зайняли приміщення ККІ були пов'язані із відомством генерал-губернатора Галичини, котрим був граф А. Бобринський. Слід також відзначити, що А. Бобринський був також головою попечительської ради ККІ. Тобто, фактично ним було використано його суспільне становище заради облаштування свого відомства. Причому, використано далеко не на користь інституту. У цій же доповідній наглядча за приміщеннями інституту згадується, що відомства взяли у користування меблі інституту, незважаючи на протести наглядча.

Надалі подорожчання робочої сили лише зростало і, врешті, створило критичну кадрову ситуацію для ККІ. Так, у своїй

дповідній наглядач за приміщеннями скаржився на ситуацію, яка склалась у результаті звільнення із посади електротехніка Дорофія Цисаря за власним бажанням. Він повідомляв, що у нього в розпорядженні лишився лише один служитель Петракович Мирон і то лише тому, що він його взяв на іще один оклад у 32 рублі замість служителя Давида Володька, котрий вибув з посади [3, арк. 101]. У ситуації що склалась наглядач за приміщеннями винуватив дорожнечу життя в Києві й, відповідно, подорожчання робочих рук та неконкурентні на цьому фоні заробітні плати у ККІ для служителів. Тому наглядач за приміщеннями звертався із проханням дати старшому служителю оклад у 40 рублів, двом іншим служителям по 30 рублів і трьом двірникам по 25 рублів. Вказувалось, що ці оклади, з огляду на київські ціни того часу, були мінімальними. При цьому, він просив, щоб на одного зі служителів була змога витратити по 30 рублів менше на оплату, щоб на більшу ставку найняти служителя із вищою кваліфікацією, який би був ознайомлений із опаленням й електрикою. Отже, слід звернути увагу, що першочергово дорожчала праця саме кваліфікованих робітників, причому, не стільки із-за призову до армії, скільки через підвищення вартості життя в Києві.

Вартість життя у воєнні роки дорожчала саме у великих містах через те, що чисельність населення не зменшувалась, не зменшувалась також чисельність приїжджаючих порівняно із мирним часом, зокрема, у Києві. Про це свідчить оцінка ситуації із заповнюваністю готелів.

ККІ мав у своїй власності готель «Отель Київ» і той самий секретар зі студентських справ Д. Горбунов у 1915 р. отримав повноваження здійснювати управління цим готелем. 17 вересня 1915 р. він звертався до директора ККІ із клопотанням про збільшення жалування обслузі та швейцарам готелю, мотивуючи це подорожчанням життя в Києві. У цьому ж зверненні секретар зазначає, що в Києві у всіх готелях, за винятком першокласних

(мабуть лише за його спостереженнями), обслуга працює без жалування. Праця обслуги без зарплатні обумовлювалась тим, що їм достатньо було в оплату за працю чайових від відвідувачів і про це говорить у своєму клопотанні Горбунов. Він зазначає, що зменшення приїзду гостей до Києва не спостерігається і, відповідно, номери заповнюються і надходження чайових не зменшується. Проте, Горбунов мотивував необхідність збільшення жалування для обслуги тим, що через подорожчання життя у Києві складно утримати працівників, які знайомі зі справою [5, арк. 8]. Це клопотання дає нам доволі цікаві дані про динаміку життя в Києві у перші воєнні роки, коли ситуація була далекою від революційної. Життя у Києві, незважаючи на загрозливу ситуацію на фронті для російської армії й тилової зони, в якій перебував Київ, продовжувало бути активним. Про це свідчить заповнюваність готелів. На це також могли мати вплив переїзди біженців із територій, які опинялися під окупацією в результаті наступу німецько-австрійських військ, а також появи великої кількості військових та інших службовців у зв'язку із потребами армії. Вочевидь, поширена практика, коли обслуга у готелях та інших закладах отримувала винагороду завдяки чайовим і жалуванню, була, радше, засобом залучити до складу персоналу більш кваліфікованих працівників у цій сфері. Проте, можемо прослідкувати тенденцію подорожчання праці й обслуговуючого персоналу у зв'язку із подорожчанням життя у Києві.

Питання подорожчання життя у Києві мало вплив і на життя навколишньої агломерації, сільської місцевості, котра жила за рахунок постачання до великого міста продуктів. Ці продукти реалізувалися на ринках міста і, відповідно, торгівля й конкуренція між постачальниками поживлялась напередодні свят. На це вказував у своїй доповідній до директора ККІ Горбунов, мотивуючи необхідність виплати жалування службовим особам в інституті, готелю «Отель Київ» і йому самому

напередодні Різдва, а саме 19 грудня 1915 р. У цей період, як він зазначав, традиційно були нижчими ціни на ринках й була змога скупитися про запас за цими цінами службовцям, доходи яких були не надто високими. Зазначалося, що активне підвезення продуктів відбувалося на Деміївський та Житній ринки. Певно, саме це були ті ринки, на які завозилась дрібними виробниками недорога продукція. Ці ринки були дуже віддалені від місцезнаходження ККІ (Бібіковський бульвар 24, нині бульвар Тараса Шевченка), де у службових приміщеннях проживала більшість службовців інституту. То ж ці люди, напевно, мали спеціально відправлятися на згадані ринки з метою закупівлі продуктів. Ситуація пояснюється тим, що самі селяни активно під час цієї торгівлі на ринках спродували свої надлишки і накопичували гроші про запас. Водночас, у зверненні вказувалось на можливість того, що буде закрито в'їзд до Києва [2, арк. 42]. Такий захід, вочевидь, обумовлювався умовами військового стану за складної ситуації на фронті, напливом біженців та переселених з окупованих територій і особливим режимом прифронтового міста з великою кількістю установ військової адміністрації. У цьому зверненні згадано й про розпорядження щодо повного припинення залізничного сполучення із Києвом у Південно-Західному напрямку і по всіх шляхах, які вели до Києва, за винятком Задніпров'я [2, арк. 42 зв.]. Проблеми транспортного сполучення із Києвом також позначалися на зростанні вартості життя у місті.

Іншою важливою статтею доходів ККІ у період війни була оренда квартир в будинку, котрий належав інституту по Бібіковському бульвару за номером 28. Ціни на оренду квартир висвітлюють до певної міри рівень доходів жителів міста у цей складний період та їхні можливості. Слід відзначити, що ця адреса була в одному із найпрестижніших районів Києва. Найдорожчою в цьому будинку була квартира за 60 рублів на місяць, у

якій було 4 кімнати, кухня, льох, сарай, ванна, туалет, електрика і плита. Проживав у цій квартирі Б. Курц, український історик господарства, сходознавець. А чотирикімнатна квартира із тими самими як у Курца параметрами, але без ванни коштувала вже 35 рублів, а трикімнатна із 40 рублів. Двокімнатні квартири коливались в ціні у межах 25 рублів, а п'ятикімнатна без прихожої та льоху мала ціну в 35 рублів. Однокімнатні квартири коштували від 6 до 18 рублів, залежно від параметрів [6, арк. 41]. Порівнюючи ціни на квартири у цьому будинку із зарплатами службовців інституту, можна говорити про можливість для них орендувати лише однокімнатні квартири. Причому, слід відзначити, що ККІ не особливо прагнув піднімати ціни на оренду квартир. Як видно із доповідних Горбунова, це було часто обумовлено довірительними відносинами між інститутом та орендарями. Часто квартири орендували люди, котрі мали певне відношення до ККІ, як, зокрема, Б. Курц, науковим керівником якого був директор ККІ М. Довнар-Запольський.

Отже, потрясіння від негараздів військового часу глибоко зачепили життя Київського комерційного інституту. Фактично, заклад був змушений часто зосереджуватися на не властивих для нього функціях, аби підтримувати наявний стан господарства. При цьому, інститут став об'єктом споживацького ставлення з боку свого попечителя. Проте, йому вдалося достатньо вдало мобілізувати внутрішні ресурси для виживання у складних умовах військового часу.

Джерела

1. Господину Директору Київскаго Комерческаго Института (від – П. С.) Временно исполняющего обязанности Смотрителя Зданий. 16 октября 1915 г. // ДАК. – Ф. 153. – Оп. 8. – Спр. 1283.

2. Господину Директору Київскаго Комерческаго Института (від – П. С.) Временно исполняющего обязанности Смотрителя Зданий. 5 декабря 1915 г. // ДАК. – Ф. 153. – Оп. 8. – Спр. 1283.

3. Господину Директору Київського Комерческого Інститута (від – П. С.) Временно исполняющего обязанности Смотрителя Зданий. 2 травня 1916 р. // ДАК. – Ф. 153. – Оп. 8. – Спр. 1283.

4. Докладная записка Секретаря по студенческим дѣламъ Горбунова В. Д. Его Превосходительству Директору Київського Комерческого Інститута. Надійшло 18 серпня 1915 р. // Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 153. – Оп. 8. – Спр. 1283.

5. Его Превосходительству Директору Київського Комерческого Інститута отъ Секретаря по студенческим дѣламъ В. Д. Горбунова. Докладная записка. 17 сентября 1915 г. // ДАК. – Ф. 153. – Оп. 8. – Спр. 1283.

6. Списокъ квартиръ дома № 28 по Бибииковскому бульвару, принадлежащего Київському Комерческому Інституту, занятыхъ квартирантами на 1-е декабря 1915 года // ДАК. – Ф. 153. – Оп. 8. – Спр. 1283.

*Зейтуна Мусіна,
Тетяна Приліпко (м. Київ)*

Повсякденне життя киян 20–30-х років ХХ століття: інформаційний контент в тематичних базах даних Національної історичної бібліотеки України

«Повсякденне життя тим і вирізняється від інших світів людського досвіду, що є зрозумілим, звичним, непроблемним, рутинним, банальним, де людина живе і діє згідно з нормами, що засвоюються автоматично, створюють цілком зрозумілі щоденні алгоритми і траєкторії...» [1].

Одним із актуальних напрямів сучасної української історичної науки є дослідження соціальної історії, зокрема повсякденного життя суспільства. В українській історіографії цьому питанню приділяють увагу Олександр Удод, Станіслав Кульчицький, Ольга Коляструк, Лариса Якубова, Олена Бойко та ін.

Інститут історії України НАН України започаткував монографічну серію «З історії повсякденного життя в Україні», в якій автори, на основі оригінальних джерел, досліджують повсякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства. Нині вишло вже десять книг цієї серії, серед яких і ті, що висвітлюють міжвоєнну добу [2-5].

За останнє десятиліття проведено низку конференцій та семінарів з питань повсякденності: «Людина у структурах повсякдення в історії України» (Луганськ, 2009, 2010, 2011), «Історія повсякденності: теорія та практика» (Переяслав-Хмельницький, 2010, 2011, 2012), «Історія повсякдення: «наукова територія», методи дослідження, здобутки та перспективи в Україні» (Харків, 2010), «Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності» (Київ, 2010), «Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел», «Радянська повсякденність у культурній пам'яті суспільства», «Життя “по-радянськи”»: проблеми вивчення та інтерпретації» (Вінниця, 2015, 2017, 2018).

Тема повсякденного життя порушувалась і на Києвознавчих читаннях, які проводить Київський національний університет імені Тараса Шевченка спільно з Національною спілкою краєзнавців України [6].

Починаючи з 2011 року, в рамках співробітництва з Інститутом історії України НАН України, Національна історична бібліотека України (НІБУ) здійснює роботу по створенню тематичних баз даних (БД) «Суспільство і влада в Україні на етапі соціально-економічних перетворень 1919–1938 рр.» та «З історії повсякденного життя в Україні 20–30-х років ХХ ст.». Новизною цих проектів є представлення сучасного погляду на вивчення проблем історії українського робітництва, селянства, інтелігенції, інших соціальних верств суспільства в умовах авторитарного режиму. Джерельною базою для даних тем стали бібліографічні напрацювання та книжкові фонди НІБУ. Наразі

згадані БД налічують відповідно 9 693 та 6 823 бібліографічних записів, постійно поповнюються і користувачі можуть ознайомитись з ними на сайті НІБУ.

Мета повідомлення – аналітичний огляд документального потоку БД «З історії повсякденного життя в Україні 20–30-х років ХХ ст.», який висвітлює матеріальне становище та соціально-побутові умови життя киян.

Значна частина бібліографічних записів у БД – статистичні матеріали 1920–30-х років, як от: *Дрібна ремісництво-кустарна промисловість м. Києва 1924–25 р.* (1926), *Матеріали по статистике населения г. Киева* (1926). Чималий інтерес представляє і дослідження економістів І. Горелика та І. Липкеса «*Киевский рабочий в 1923 году. Бюджеты, питание, жилищные условия, быт : по данным специальных обследований, произведенных Киевским Губернским Советом Профессиональных Союзов*» (1924).

Для прикладу, зупинимось на роботі І. Липкеса «*Годовые бюджеты киевских рабочих. 1925–1926*», в якій було обстежено бюджети 42 робітничих родин і наведемо деякі цікаві факти [7].

Зокрема, дохідна частина бюджету середньої робітничої родини за 1925 рік у відсотках складалась з таких прибутків: заробітна плата голови родини – 84%, надходження від соціального страхування – 8,5%, доходи членів сім'ї – 3,5%, дохід від власного господарства – 1,3%, допомога рідних і громадських організацій – 1,2%, продаж і застава речей – 0,7%, інші доходи – 0,7%.

Витратна частина бюджету використовувалась на: комунальні витрати – 11,8%, харчування – 51,6%, одяг – 17,1%, культурно-освітні потреби – 3,2%, алкогольні напої і тютюн – 2,5%, суспільно-політичні витрати – 3%, господарські витрати – 2,7%, гігієна – 1,2%, виплата боргів – 2,1%, транспорт – 1,2%, допомога відсутнім членам родини – 1,1%, лікування – 0,6%, інші витрати – 1,9%.

Наведені дані свідчать про незначні комунальні витрати, але це пояснюється тим, що водопровід у квартирі мали лише 60% родин, інші користувались колодязем, до того ж одна третина родин використовувала гасові лампи. Малий відсоток витрачався і на лікування: більшість з цих витрат були виплачені за рахунок соціального страхування. Культурно-освітні витрати в більшості йшли на освіту і виховання дітей, а дорослі члени родини відвідували клуби та бібліотеки безкоштовно.

Цінним джерелом для вивчення повсякдення є тогочасні газети і журнали, які в 1920-х рр. реально відбивали умови життя, але з посиленням ідеологічного тиску їх можливість вільно висвітлювати болючі питання звужувалась.

У базі даних знайшли місце публікації про **комунальне господарство міста**: *Состояние жилого фонда Киева* (журнал «Коммунальное хозяйство Украины». 1925), *Заславський М. Перший теплопровід у Києві* (журнал «Соціалістичний Київ». 1935), *Еткінд. Про центральне опалення* (газета «За зразкове житло». 1933), *Петров. Освячення Києва* (газета «Пролетарская правда». 1925); **соціально-гігієнічний стан Києва**: *Постанова спеціальної комісії по боротьбі з антисанітарією в м. Києві від 31 серпня 1934 р.* (газета «Пролетарська правда». 1934); **харчування населення**: *Єфімова. Громадське харчування по житлокоопах м. Києва* (журнал «За робітниче житло». 1931).

Дослідникам, які вивчають зазначену тему, слід звернути увагу на низку сучасних публікацій з історії повсякденного життя киян 20–30-х років ХХ ст., представлених у БД. Історіографічний огляд цих робіт варто розпочати з аналізу джерельної бази.

Певне місце серед джерел займають спогади, листування, щоденники: *Кучеренко М. О. "Ми жили на одному поверсі" : спогади Г. М. Шапран і В. С. Слупської про мешканців Дому Грушевських* (Краєзнавство. 2016), *Новицький О. П. З життя академічних кіл Києва 1920-х років* (Хроніка-2000. 1997), Че-

редниченко А. Щоденник музейника 1920-х-1930-х рр.: побут, робота, ідеологія (Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел. 2015), *Бонь О. І. Київське театральне середовище першої половини 1920-х років у щоденниках Василя Василька* (Київські історичні студії. 2017).

У статті Романової К. В. «*Життя Києва 1920–1930-х років за матеріалами періодичних видань української еміграції*» розглянуто альтернативний радянській пропаганді образ Києва. Як зазначає автор, «тематика вміщуваних в еміграційних виданнях матеріалів охоплювала майже всі сфери життя киян: це – репресивна політика більшовиків, діяльність київської влади, політика українізації та русифікація, антисемітизм, події наукового та культурного життя, становище церкви, вища та середня освіта, а також суто побутові питання, такі як проблеми транспорту, харчування, забезпечення населення одягом, житлові умови тощо» [8, с. 234].

Найвідомішим серед видань тих років був тижневик «Тризуб», заснований у Парижі з ініціативи Симона Петлюри. Так у статті «Сучасний Київ» за підписом «Киянин», опублікованій у тижневику у 1928 році писалося: «Постійний брак мануфактури та загальна нужденність населення на протязі довгих літ панування большевиків призвичаїла людей не звертати уваги на одяг і більшість ходить в старій одежі, не маючи засобів її поновити. В літню пору майже усі носять рубахи “косоворотки”, а в ліпшому випадку “толстовки”... Капелюшків фетрових майже немає, а носять усі робітничі кашкетки, а то і зовсім ходять без шапок. Урядовці з більшовицьких установ в Києві також одягнені бідно, але тільки у них можна зустрінути білі комірці. Чисто голених людей мало, більшість голиться кілька разів на місяць...» [8, с. 240].

Серед інших тем, що привертають увагу дослідників, виділяються такі як: **стан та функціонування міського господарства**: *Борисенко М. В. Комунальне господарство та умови*

життя киян в 1920–1930-х роках (Етнічна історія народів Європи. 2005), *Кругляков В. Є. Динаміка вирішення житлово-комунальних проблем у м. Києві (20–30-ті роки ХХ ст.)* (Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. 2014); **транспорт**: (*Машикевич С. До історії тарифів на громадський транспорт в Києві* (Краєзнавство. 2012).

Цілий ряд публікацій присвячений питанню товаропостачання й споживання: *Марочко В. І. Торгсини на вулицях Києва : хліб в обмін на золото*. (Київ у соціокультурному просторі ХІХ–ХХІ століть: національний та європейський контекст. 2011), *Скубій І. В. Універмаг як простір міського споживання в 1920–1930-ті роки в Радянській Україні* (Місто: історія, культура, суспільство. 2017), *Пещеренко П. Н. Карамельний век : очерки о киевских кондитерских и конфектных фабриках*. (Київ, 2008).

Отже, документальний потік БД «З історії повсякденного життя в Україні 20–30-х років ХХ ст.», що стосується теми щодення киян, наповнюється як джерелами та працями дослідників 20-х – початку 30-х років, так і сучасними публікаціями. На жаль, з другої половини 30-х і до початку 90-х років література представлена недостатньо. Це пояснюється тим, що дослідження матеріального рівня життя, побутових умов населення, за окремим виключенням, майже не проводилося. База даних потребує доповнення джерелами української діаспори, як монографіями, так і публікаціями у тижневиках.

Насамкінець зазначимо, що науковці, послуговуючись базами даних НІБУ, мають змогу глибоко і всебічно досліджувати життя українського суспільства в умовах авторитарного режиму, розкривати цілий пласт нових, ще не вивчених тем. Це допоможе переосмислити соціально-політичну історію України і сприятиме написанню правдивої історії нашого народу.

Джерела та література

1. Коляструк О. А. (Екстра)ординарність повсякденного життя в умовах Великого терору: норми vs аномалії? / О. А. Коляструк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2018. – № 1 (49). – С. 100.

2. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : колективна монографія : у 2 ч. Ч. 1 / Ін-т історії України НАН України ; відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ, 2010. – 445 с. – (3 історії повсякденного життя в Україні).

3. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : колективна монографія : у 2 ч. Ч. 2 / Ін-т історії України НАН України ; відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ, 2010. – 382 с. – (3 історії повсякденного життя в Україні).

4. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя / Інститут історії України НАН України ; відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ, 2012. – 786 с. – (3 історії повсякденного життя в Україні).

5. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Л. Якубова / Інститут історії України НАН України. – Київ, 2011. – 339 с. – (3 історії повсякденного життя в Україні).

6. Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Нац. спілка краєзнавців України та ін. ; редкол.: О. П. Ресент (голова) та ін. – Київ : Фоліант, 2017. – 502 с.

7. Липкес И. Годовые бюджеты Киевских рабочих, 1925–1926 (с 30 диаграммами в тексте) / И. Липкес. – Киев : Изд. Окружного Совета Профсоюзов, 1926. – 112 с. : табл.

8. Романова К. В. Життя Києва 1920–1930-х років за матеріалами періодичних видань української еміграції / К. В. Романова // Архіви України. – 2017. – № 5–6. – С. 232–245. – Бібліогр.: 53 назви.

Проблеми середньої освіти українських мусульман (на матеріалах м. Києва)

Однією зі сталих ознак розвитку суспільства є освіта, і у житті мусульман навчальний процес так само посідає чільне місце. Згідно з проведеним у 2018 р. опитуванням «Релігія і Церква в українському суспільстві: соціологічне дослідження-2018» [18], мусульмани є другою за популярністю релігійною групою, поступаючись лише християнам. У зв'язку з цим актуальним постає питання, у який спосіб мешканки м. Києва, що ідентифікують себе як послідовниці ісламу, реалізують освітні потреби. Тому було вирішено провести опитування, у якому взяли участь 15 жінок-мусульманок, що сповідують іслам сунітської течії. Більшість опитаних інформаторок мали вік від 20 до 35 рр. та індивідуально надали інформацію у ході інтерв'ю.

В українському науковому дискурсі питання мусульманської освіти висвітлене, на нашу думку, недостатньо, однак в останнє десятиріччя кількість праць, дотичних до цієї проблематики, помітно зростає. Вагомою подією стало проведення у Києві у 2012 р. міжнародної конференції «Ісламська релігійна освіта у світському суспільстві», в якій взяли участь науковці з 20 країн світу. Серед дослідників варто виокремити В. Василенка [19], С. Рашидова [21], М. Кирюшко [20], у працях яких в різній мірі репрезентована проблема взаємозв'язку української системи освіти та мусульман, що живуть в Україні.

Первинним рівнем соціалізації та адаптації дітей є середня та початкова освіта. У зв'язку з цим постає питання про доцільність навчання дітей з мусульманських родин у загальноосвітніх київських школах. Порушуючи це питання, інформаторки зауважили, що досить часто стикаються із двома поширеними проблемами.

Першою є проблема хибного, на думку респондентів, викладу шкільного матеріалу, який зустрічається у підручниках з історії та літератури. Так, одна із мусульманок зауважила, що знайшла у підручниках твердження про те, що мусульмани поклоняються чорному каменю [5, с. 9]. Подібно до цього інформатори стверджували, що у підручниках за 5 клас є теза про те, що сутність ісламу полягає у багатоженстві [12, с. 4], а також – у відмові від алкоголю та свинини [1, с. 11]. Крім того, одна мусульманка підкреслила той факт, що, на її думку, наповнення навчальної програми є незадовільним для послідовників ісламу: «...у нас вся школа, особливо молодша, просто вся проникнута язичницькими ідеями. Там, тема оберегів, наприклад. В ісламі це взагалі великий гріх» [5, с. 9–10]. Донька однієї з респонденток припинила відвідування уроків християнської етики. Жінку обурило той факт, що була відсутня програма цього предмета, а інформація, засвоєна на занятті, на думку інформаторки, була нецікавою і суперечила настановам, які дитина отримувала від батьків [15, с. 5].

З відповідей інформаторок можна зробити висновок, що питання отримання освіти у державних школах міста Києва є складним для мусульман, оскільки програми не враховують розмаїття українських конфесій серед громадян. Результати опитувань дають змогу оцінити навчальні посібники як християноцентричні, у яких виклад і ключові деталі пов'язані з християнською системою поглядів, а інші – не враховані. Це, на нашу думку, суперечить положенням прийнятої ЮНЕСКО у 1995 р. «Декларації принципів толерантності», серед яких «програми виховання у дусі терпимості повинні сприяти поліпшенню взаєморозуміння, зміцненню солідарності і терпимості у відносинах між окремими людьми, між етнічними, соціальними, культурними і релігійними групами, а також націями» [16, розділ 4. 2.]. Таке недотримання плюралізму у школі зумовлює скептичне ставлення представників нехристиянських

релігійних течій до об'єктивної репрезентації предметів у школах. Відповідно, навчальні матеріали потребують детальнішої редакції та перегляду, аби стати у рівній мірі сприятливими для людей будь-якої релігійної належності.

Подібна тенденція призводить до того, що батьки досить часто віддають своїх дітей до мусульманських навчальних закладів. Згідно з дослідженням С. Рашидова, нині освіта для мусульманських дітей представлена приватними школами: «Хаджибей», «Аль Медіна Аль Мунаура», «Аль-Айсар», «Аттакадум» і «Аль-Мостакбаль» [19, с. 187]. Однак, це стосується виключно приватної освіти, яка часто коштує дорожче, ніж можуть собі дозволити громадяни. Відтак, зручним та популярним виходом з проблеми дефіциту навчальних закладів є онлайн-школи, про які ми дізналися від доньки однієї з інформаторок [9, с. 10]. Дистанційне навчання дозволяє уникати небажаного контакту дівчат та хлопців у межах освітнього процесу, однак у той самий час не сприяє процесу налагодження міцних соціальних зв'язків між представниками різних релігійних течій, що є важливою характеристикою для демократичних країн.

Другим проблемним моментом у сприйнятті респонденток є те, що у київських школах відсутні роздільні за статевою ознакою класи. Одна з інформаторок розповіла, що її донька вчилася у загальноосвітній школі, проте згодом залишила її через неможливість навчання разом із представниками чоловічої статі [9, с. 9].

Варто зазначити, що популярною та достатньо ефективною практикою у системі освіти європейських країн є уроки з релігійної освіти. Тому респондентам було поставлене запитання, чи варто на їхню думку впроваджувати подібне у межах українських шкіл. Одна частина жінок відповіла, що такий предмет повинен бути присутнім у школі. Як приклад наведемо слова однієї з жінок: «Хоча б давати якісь ази, а де ж ще дитина може навчитися... Я рахую, що це обов'язково» [14, с. 6]. Інша частина мусульманок повідомила про відсутність потреби такої

дисципліни у школах, оскільки виклад релігійної тематики може супроводжуватися суб'єктивізмом, що призведе до викривлення інформації. Так, киянка зазначила наступне: «Мені здається, звичайні шкільні вчителі не зможуть об'єктивно подати інформацію, та й не звичайні, кому не довір це питання» [11, с. 3]. До того ж, інша інформаторка зауважила на тому, що замість релігієзнавства доцільніше буде вивчати етику, яка надасть дітям необхідні знання для існування в соціумі [1, с. 10]. У зв'язку з такою неоднорідністю поглядів на це запитання, важко встановити домінуючу думку серед мусульманок, що могла б згодом бути використана при реформуванні освітнього процесу.

Важливість освіти важко переоцінити, а у добу глобалізації вона є результативним методом на шляху до встановлення толерантності у соціумі, якщо виконуються необхідні для цього умови. Мусульманки м. Києва, що були задіяні у проведенні історико-соціологічного дослідження, підтвердили факт наявності проблем у сфері освіти на ґрунті релігії. Найсуттєвішими з них, згідно з дослідженням, є проблема одностороннього викладу матеріалу, непропорційна кількість навчальних закладів і відсутність спеціальних умов (сегрегованих за статевою ознакою класів) у школах міста.

Невідкладне завдання для наступних років – реформування системи української освіти, яка б стала більш гнучкою та плюралістичною для кожного громадянина.

Джерела та література

1. Архів при кафедрі етнології та краєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка (далі АКЕК). – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 1. – 22 арк.
2. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 2. – 7 арк.
3. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 3. – 17 арк.
4. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 4. – 32 арк.
5. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 5. – 24 арк.

6. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 6. – 9 арк.
7. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 7. – 21 арк.
8. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 8. – 7 арк.
9. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 9. – 19 арк.
10. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 10. – 9 арк.
11. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 11. – 9 арк.
12. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 12. – 10 арк.
13. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 13. – 5 арк.
14. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 14. – 13 арк.
15. АКЕК. – Ф. 44. – П. 3. – Од. зб. 15. – 9 арк.
16. Декларація принципів толерантності [Режим доступу]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503
17. Коран українською: переклад смислів. Переклад М. Якубовича. – К. : Основи, 2015. – 448 с.
18. Релігія і Церква в українському суспільстві: соціологічне дослідження -2018 [Режим доступу]: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf
19. Василенко В. Структурний аналіз ісламської освіти / В. Василенко / Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць]. – К.: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 28 (41). – С. 49–58.
20. Кирюшко М. Ісламська освіта та преса – свідчення релігійної свободи для мусульман в Україні / М. Кирюшко // Релігійна свобода: мас-медіа, школа і церква як суспільні фактори утвердження. Науковий щорічник / За заг. ред. А. Колодного. – К., 2001. – С. 81.
21. Рашидов С., Рашидова С. Університетська ісламська освіта в Україні: реалії сьогодення // Духовність особистості: методологія, теорія і практика 92 (5), – К., 2019. – С. 184–194.

Неоархаїка в культурному просторі Києва (на прикладі відьма-бару «Лиса гора»)

Як зазначив релігієзнавець Віталій Щипанський, такі явища, як «віра в духів, магія, шаманізм», «серед звичайного споживача магічних процедур <...> оповиті забобонним трепетом» [4]. І на початку ХХІ ст. цікавість до неоархаїки, в різних її формах, лише зростає. Для людей, схильних до неоархаїчної свідомості, в їхньому світосприйнятті характерним є «синтез різних архаїчних і модерних психопрактик, злиття культурних цінностей різних народів, акцент на особистому духовному досвіді та екстатичному переживанні» [4]. Одним з наслідків глобалізації культури стало зацікавлення етнічною самобутністю, проявами традиційної культури в усіх сферах життєдіяльності людини.

Неоархаїка присутня в сьогоденні у різних сферах: від мистецтва до повсякденних ритуальних практик окремо взятої людини. Освоєння міфологічних сюжетів, інтерпретація основних архетипів – складова сучасного культурного розвитку. Неоархаїка – Змій, що кусає себе за хвіст, прагнення довічного повернення. Чи не найбільше вона втілена в образотворчому мистецтві, пластиці, музиці. Якщо вести мову безпосередньо про Київ, то саме тут ми бачимо в культурному просторі міста, наприклад, неоархаїчні втілення в дерев'яній скульптурі образу «скіфської жінки» авторства Вадима Котлярова. Вона вже стала однією з туристичних «цікавинок» міста. Тому її демонтаж комунальниками 28 січня 2020 р. викликав певний суспільний резонанс. Але після реставрації «скіфська жінка» (її ще називають «єгипетською жрицею») повернулася на своє місце на вулиці Золотоворітській. Потяг до неоархаїки як до своєрідного бренду ми бачимо й в таких назвах, як магазин «Ведьмин котел» на вулиці Нижній Вал, 13, в якому «зібрали

всі (ну, або майже всі) незамінні, чарівні корисні речі як для відьом, язичників, магів, чаклунів, так і для людей, які бажають скористатися вже готовими чарівними виробами» [2]. Також можна згадати назви кафе «Купальська ніч», арт-простір «Мольфарня», магазин «Велесова хата».

Я ж хочу акцентувати увагу на відьма-барі «Лиса гора», що розташований на вулиці Бульварно-Кудрявській, 9А. Цей заклад працює лише кілька років. Але від самого початку став настільки популярним, що місця в ньому потрібно замовляти заздалегідь, особливо на вечір п'ятниці або святковий день. За словами однієї із засновниць закладу, Олесі Остафієвої, ідея створення концептуального бару з'явилася у неї в липні 2016 р. Вона запропонувала об'єднати зусилля двом своїм подругам, Аллі Козаковій та Надії Омельченко. У самому барі все ретельно продумано: від привабливого входу з мітлами, ляльками-відьмами, квітами до тематичних вечірок та реклами у соціальних мережах. Наприклад, «Бал у Воланда» привернув чимало уваги до закладу. Також засновниці проводять різноманітні ритуали, приурочені до затемнень, сонцестоянь, запрошують шаманів, тарологів. Важлива складова діяльності закладу – меню. Напої та їжа мають «магічні» назви («Поліська відьма», «Сонячний трунок», «Чар-зілля мольфарки»), цікаві інгредієнти (наприклад, шаманські чорні вареники чи деруни з кропиви). Інтер'єр закладу, посуд, сама атмосфера також надають таємничості та магічності, що є особливо привабливим для жителів великого міста, втомлених офісною рутинною та буденними клопотами. Відьма-бар «Лиса гора» вже став місцем «тусівки» різноманітних магів, чаклунів, екстрасенсів, астрологів, нумерологів, езотериків і просто любителів «булгаковщини» та різноманітної магічно-містичної суміші. Самі засновниці закладу, працюючи в сферах, далеких від ресторанного бізнесу, цікавилися магією, збирали різноманітні містичні історії про Київ тощо. Подібні заклади до того бачили в США, Сербії, на

Філіппінах. У перспективі хотіли б відкрити вікінг-бар або відповідну крамницю. Сам проєкт відьма-бару «Лиса гора» базується на концепції економіки вражень. Тобто, для привернення уваги споживача, який перенасичений пропозиціями, потрібно запропонувати щось таке, що матиме відгук у його світовідчутті, його внутрішньому «я». Як зазначають самі засновниці закладу, 90% їхніх гостей – це жінки. Як виявилось, історія відьомства, зокрема, відьомства в Києві, цікава для сучасних жінок. А відповідний антураж лише посилює привабливість даного бару. Його неоархаїчна складова в поєднанні з вдалим місцем розташування, продуманий піар створили в Києві ще одне цікаве концептуальне місце відпочинку та дозвілля.

Джерела

1. Александрович О. По мітлах: як три подруги відкрили перший в країні відьма-бар, 13 грудня 2017. URL: <https://kfund-media.com/ro-mitlah-yak-try-podrugy-vidkryly-pershyj-v-krayini-vidma-bar>
2. Вєдьмин котел. Магазин практической магии № 1 в Украине https://skuld.com.ua/about_us
3. Маранчак М. Відьми в Києві: історія найатмосфернішого столичного бару «Лиса гора», 20 липня 2018. URL: <https://rau.ua/novyni/vidma-bar-lisa-gora/>
4. Щипанський В. Потреба неоархаїки / Пломінь. 8.08.2019. Режим доступу: <https://plomin.club/neo-archaic-need/>

Відомості про авторів

Астапенка Анатоль Уладзіміравіч – кандидат фізико-математичних наук, доцент, професор кафедри логістики та інформаційно-математичних дисциплін “БІІ-Інститут правознавства” (м. Мінськ, Республіка Білорусь).

Бабушко Світлана Ростиславівна – докторка педагогічних наук, доцентка, завідувачка кафедри туризму Національного університету фізичного виховання і спорту України, членкиня НСКУ.

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України, член НСКУ.

Береговий Сергій Ігорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій.

Блануца Андрій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, член НСКУ.

Боровікова Марина Олегівна – старша наукова співробітниця Національного музею Тараса Шевченка.

Бривко Микола Вікторович – науковий співробітник НІМЗ «Биківнянські могили», член НСКУ.

Вакулишин Сергій Миколайович – методист Святошинського центру позашкільної роботи «Північне сяйво» м. Києва, член НСКУ.

В'ялець Андрій Васильович – заступник генерального директора з наукової роботи Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця».

Гончаров Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України.

Горбань Тетяна Юріївна – докторка політичних наук, професорка кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Горова Віталіна Олександрівна – кандидатка історичних наук, доцентка, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, членкиня НСКУ.

Губицький Любомир Володимирович – кандидат історичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету, член НСКУ.

Денисенко Галина Григорівна – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Центру досліджень історико-культурної спадщини Інституту історії України НАН України відділу історії другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України, членкиня НСКУ.

Зайцева Зінаїда Іванівна – докторка історичних наук, професорка кафедри політичних технологій ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Ілієв Ілія – доктор наук, доцент, керівник кафедри етнології історичного факультету Софійського університету (м. Софія, Республіка Болгарія).

Іваницька Лілія Василівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, членкиня НСКУ.

Казакевич Геннадій Михайлович – доктор історичних наук, професор кафедри історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор (м. Київ), член НСКУ.

Казьмирчук Марія Григорівна – докторка історичних наук, доцентка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, членкиня НСКУ.

Капелюшний Валерій Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України.

Карамаш Сергій Юрійович – архівіст 1-ї категорії, Державний архів міста Києва.

Киркевич Віктор Геннадійович – краєзнавець (м. Київ), член НСКУ.

Кохан Олена Олегівна – наукова співробітниця Національного музею історії України.

Криштопа Марія Юрївна – студентка 1-го року ОР «Магістр» кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кузіна Наталія Вікторівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, членкиня НСКУ.

Купчик Олег Романович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Купчик Яна Іванівна – кандидатка історичних наук, старша лаборантка кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лазаренко Володимир Григорович – Державний музей авіації ім. О. К. Антонова, член НСКУ.

Левитський Ігор Євгенович – член НСКУ.

Лук'яненко Дмитро Юрійович – студент ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Ляпіна Олена Валеріївна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Малацай Ірина Володимирівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Маньковська Руслана Вікторівна – докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України, перша заступниця голови Національної спілки краєзнавців України.

Маркова Міра – кандидатка історичних наук, доцентка, декан історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридський».

Машкевич Стефан Володимирович – доктор фізико-математичних наук, провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики ім. Боголюбова НАН України.

Медвідь Федір Михайлович – доктор наук в галузі політології, кандидат філософських наук, професор Навчально-наукового інституту права Міжрегіональної академії управління персоналом, член НСКУ.

Мельник Ганна Мирославівна – кандидатка історичних наук, доцентка Київського університету імені Бориса Грінченка, членкиня НСКУ.

Мітулінський Тарас Юрійович – молодший науковий співробітник, член НСКУ і НСЖУ.

Мокроусова Олена Георгіївна – кандидатка історичних наук, головний фахівець Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.

Мотрук Світлана Миколаївна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мусіна Зейтуна Хамз'яївна – завідувачка науково-бібліографічного відділу Національної історичної бібліотеки України.

Надольська Дарина Сергіївна – студентка 2 курсу ОР «Магістр» кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Науменко Андрій Олегович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, інспектор з контролю за виконанням доручень групи морально-психологічного забезпечення та зв'язків з громадськістю Київського обласного військового комісаріату.

Нікітенко Мар'яна Михайлівна – кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця науково-дослідного відділу вивчення мистецької спадщини Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Николаєва Тетяна Михайлівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри політичних технологій ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», членкиня НСКУ.

Оліцький В'ячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Орлова Надія Іванівна – старший науковий співробітник Літературно-меморіального будинку-музею Т. Г. Шевченка – філії Національного музею Тараса Шевченка.

Панарін Олександр Євгенійович – кандидат історичних наук, викладач кафедри івент-менеджменту та індустрії дозвілля Київського національного університету культури і мистецтв.

Петасюк Олена Іванівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пилипенко Віктор Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член НСКУ.

Плетяк Валентина Олегівна – зберігачка фондів «Музею історії КНЕУ», студентка ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Подрез Юлія Вікторівна – кандидатка історичних наук, доцентка, директорка навчально-наукового інституту історії та філософії Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Попович Сергій Іванович – кандидат історичних наук, начальник навчально-методичного відділу Національного університету фізичного виховання і спорту України, член НСКУ.

Приліпко Тетяна Аркадіївна – редакторка науково-бібліографічного відділу Національної історичної бібліотеки України.

Рева Лариса Григорівна – кандидат філологічних наук, членкиня-кореспондентка Національної академії наук вищої освіти України, членкиня НСКУ.

Сацький Павло Вікторович – кандидат історичних наук, доцент ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», член НСКУ.

Сергійчук Володимир Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сорокін Андрій Анатолійович – магістр історії (м. Київ).

Скрябін Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідного центру Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сморжевська Оксана Олександрівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сусло Марина Олександрівна – студентка 4 курсу ОР «Бакалавр» кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Терес Наталія Володимирівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заступниця голови Київської міської організації НСКУ.

Твердохліб Анатолій Іванович – аспірант Навчально-наукового інституту права Міжрегіональної академії управління персоналом.

Урбанський Максим Вікторович – магістрант Навчально-наукового інституту права Міжрегіональної академії управління персоналом.

Утомський Андрій Олексійович – протоієрей, кандидат богослов'я, викладач Київської духовної академії і семінарії.

Хоменко Віталій Олексійович – кандидат історичних наук, викладач Індустріально-педагогічного технікуму Конотопського інституту Сумського державного університету.

Черевичний Геннадій Семенович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член НСКУ.

Чубата Марина Валеріївна – кандидатка юридичних наук, асистентка кафедри історії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шаповал Андрій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу археографії Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Шаповал Лариса Іванівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Шемета Юлія Марківна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шумило Сергій Вікторович – директор Міжнародного інституту афонської спадщини, керівник Центру вивчення спадщини новомучеників і сповідників ХХ ст., член НСКУ та НСЖУ.

Яковенко Наталя Леонідівна – докторка історичних наук, професорка кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

З м і с т

Оргкомітет	3
------------------	---

Дослідники історії Києва. Діяльність наукових установ та товариств, закладів освіти у галузі киевознавства

<i>Наталія Терес (м. Київ), Міра Маркова (м. Софія, Республіка Болгарія)</i> З досвіду співпраці в галузі етнології та історико-культурного туризму між Софійським університетом «Св. Климент Охридський» та Київським національним університетом імені Тараса Шевченка	6
<i>Віталій Хоменко (м. Конотоп)</i> Київські князі Аскольд та Дір у дослідженнях Михайла Гру- шевського	14
<i>Галина Денисенко (м. Київ)</i> Домінік П'єр де ля Фліз – лікар, етнограф, дослідник Києва ..	19
<i>Федір Медвідь, Анатолій Твердохліб, Максим Урбанський (м. Київ)</i> Становлення наукових товариств на землях України: києвознавчий аспект	25
<i>Зінаїда Зайцева (м. Київ)</i> Володимир Іванович Щербина – «будівничий українського життя, української науки» (до 170-річчя від дня народ- ження)	33
<i>Лариса Рева (м. Київ)</i> Рева Ніна Максимівна – професор, бібліограф, укладач систе- матичного покажчика змісту часопису «Життя й революція» (1925–1934)	43
<i>Олександр Гончаров (м. Київ)</i> Киевознавча тематика на сторінках журналу «Краєзнавство» ..	54

Маловідомі сторінки історії Києва.

Дослідження топонімії та соціально-економічного розвитку

- Анатоль Астапенка (м. Мінськ, Республіка Білорусь)*
Кіеўскі ландшафт і выбітныя беларускія дзеячы 62
- Наталя Яковенко (м. Київ)*
До питання щодо англо-саксонського коріння київських князів .. 68
- Андрій Блануца (м. Київ)*
Документи з історії київських міщан у другій половині XVI ст. у фонді «Российский государственный архив древних актов. – Ф. 1473 (поместно-вотчинные архивы Юго-Западных земель XVI–XIX вв.)» 72
- Олена Кохан (м. Київ)*
Образ Києва першої половини XIX століття 76
- Григорій Казьмирчук (м. Київ)*
Місця пам'яті декабристів у Києві 83
- Надія Орлова (м. Київ)*
Київські адреси Миколи Костомарова 88
- Віктор Киркевич (м. Київ)*
Забытая история Кагарлыкского дворца 100
- Тетяна Горбань (м. Київ)*
«Клуб русских националистов города Киева» і питання «українського сепаратизму» 107
- Любомир Губицький,
Ганна Мельник (м. Київ)*
Торгівля лісом у Київській губернії в першій половині XIX століття 113
- Віталіна Горова (м. Київ)*
До питання про розвиток ярмаркової торгівлі у Києві в 60–70-х роках XIX століття 118
- Лариса Шаповал (м. Полтава)*
«Селітряна компанія» в містечку Опішня на Полтавщині ... 122
- Ігор Левитський (м. Київ)*
Пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з діяльністю у Києві «артільного батька» української кооперації М. В. Левитського ... 127

<i>Світлана Мотрук (м. Київ)</i> Київ в історії формування чехословацької державності (1914–1918 рр.)	142
<i>Валерій Капелюшний, Марина Чубата (м. Київ)</i> Національна символіка в умовах розгортання подій Української революції 1917–1921 рр. у Києві: відоме, маловідоме, дискусійне	147
<i>Стефан Машкевич (м. Київ)</i> Хроніка непокори. Повстання проти влади в Києві в 1917–1920 роках	156
<i>Віктор Пилипенко (м. Київ)</i> Київські адреси дипломатичного представництва Фінляндії у 1918 – на початку 1919 року	162
<i>Сергій Береговий (м. Київ)</i> Борис Лазаревський – Галина Кузнецова: київська ностальгія паризьких емігрантів (за матеріалами «щоденників» 1928–1933 рр.)	168
<i>Володимир Сергійчук (м. Київ)</i> Втрати Київщини в 1932–1933 роках	175
<i>Микола Бривко (м. Київ)</i> Політичні репресії щодо учителів Києва у 1937–1938 роках ...	186
<i>В'ячеслав Оліцький (м. Суми)</i> Спецдіянка НКВС УРСР у Биківнянському лісі	192
<i>Тарас Мітулінський (м. Київ)</i> Штрихи до біографії репресованого керівника столиці: Т. С. Мітулінський (1897–1937)	195
<i>Андрій В'ялець (м. Київ)</i> Загадкові «Сталінські» тунелі під Дніпром – історія будівництва та перспектива музеєфікації	202
<i>Сергій Вакулишин (м. Київ)</i> Ранок 22 червня 1941 року в Києві: проблема реконструкції ..	212
<i>Володимир Лазаренко (м. Київ)</i> Трудова звитяга працівників Південно-Західної залізниці в роки Другої світової війни (до 150-літнього ювілею залізниці) ...	218

<i>Валентина Плетяк, Дмитро Лук'яненко (м. Київ)</i>	
Київ і його місця опору тоталітаризму	224
<i>Олег Бажан(м. Київ)</i>	
Петро Шелест: від директора столичного авіаційного заводу до першого заступника голови Київської міської ради	229
<i>Андрій Сорокін (м. Київ)</i>	
Вибори 1990 р. у світлі документів постійних комісій Ватутінської райради XXI скликання	238
<i>Олена Петасюк (м. Київ)</i>	
Образно-символічний бік міста Києва	244
<i>Тетяна Ніколаєва (м. Київ)</i>	
Історико-археологічні факти про київський Дніпро як джерело туристичної привабливості міста	248
<i>Марія Казьмирчук (м. Київ)</i>	
Байкове кладовище як об'єкт меморіального та ностальгійного туризму	254
<i>Наталія Кузіна (м. Київ)</i>	
Туристичний потенціал Києва як умова розвитку діаспорного туризму	258
<i>Дарина Надольська (м. Київ)</i>	
Перспективи розвитку релігійного туризму на Київщині ...	262
<i>Геннадій Черевичний (м. Київ)</i>	
Зміни міських топонімів в контексті протистояння ідентичностей	267

Наука, освіта, культура та мистецтво Києва

<i>Марія Криштопа (м. Київ)</i>	
Київ у живописі XVII – початку XX століть	270
<i>Андрій Шаповал (м. Київ)</i>	
На шляху до Університету св. Володимира в Києві: епістолярний дискурс (до 150-річчя від дня народження В. М. Перетца) ...	275
<i>Олександр Скрябін (м. Київ)</i>	
Підготовка вихованців до військової служби в Київському кадетському корпусі (1852–1917 рр.)	281

<i>Андрій Науменко (м. Київ)</i> Миколаївське артилерійське училище під час Першої світової війни	286
<i>Геннадій Казакевич (м. Київ)</i> Агенти модернізації: київські фотографі польського походження у другій половині XIX – на початку XX ст.	293
<i>Олена Ляпіна (м. Київ)</i> До історії інклюзивної освіти в Україні (лікарсько-педагогічне та дефектологічне відділення в КІНО)	299
<i>Ірина Малацай (м. Київ)</i> Кадрово-методичне забезпечення дитячих будинків м. Києва у 20–30-х рр. XX ст.	306
<i>Андрій Ухтомський (м. Київ)</i> Київський сириець Тауфик Гаврилович Кезма, випускник Киевской Духовной Академии и українська ориєнталістика	312
<i>Сергій Карамаш (м. Київ)</i> Олександр Довженко і Київ (Архівні джерела про вшанування пам'яті О. П. Довженка у Києві)	319
<i>Лілія Іваницька (м. Київ)</i> Київські етюдні в монументальній творчості Івана Їжакевича ...	326
<i>Олена Мокроусова (м. Київ)</i> До історії пофарбування будівлі університету по вул. Володимирській, 60	332
<i>Олег Купчик, Яна Купчик (м. Київ)</i> Спортивна, військово-патріотична й культурно-просвітницька робота в ПТУ-26 м. Києва (1975–1991)	339
<i>Руслана Маньковська (м. Київ)</i> Освіта в музейних практиках Києва	345
<i>Світлана Бабушко, Сергій Попович (м. Київ)</i> Використання туристичних ресурсів м. Києва в освітньому процесі Національного університету фізичного виховання і спорту України	353

Антропологія міста: духовність, етнічність, повсякдення

<i>Ілія Ілієв (м. Софія, Республіка Болгарія)</i> Неочакваната самота на българските етнолози	360
<i>Юлія Подрез (м. Суми)</i> Києво-Печерський монастир в XI–XIII ст.	366
<i>Мар'яна Нікітенко (м. Київ)</i> Сакральні змісти Успенського собору Києво-Печерської лаври: герменевтика Києво-Печерського патерика	370
<i>Сергій Шумило (м. Київ)</i> Київ як «ворота» на шляху до Східної Європи: короткий огляд деяких справ про проїзд через місто мандрівних афонських ченців у XVIII ст.	377
<i>Олександр Панарін (м. Київ)</i> Старообрядницька громада Києва	389
<i>Юлія Шемета (м. Київ)</i> «Бешкетне» повсякдення київських учнів першої половини XIX століття	392
<i>Марина Боровікова (м. Київ)</i> Спогади старожилів про Пріорку та Куренівку часів Тараса Шевченка	396
<i>Павло Сацький (м. Київ)</i> Повсякденне життя Київського комерційного інституту в роки Першої світової війни	401
<i>Зейтуна Мусіна, Тетяна Приліпко (м. Київ)</i> Повсякденне життя киян 20–30-х років XX століття: інформаційний контент в тематичних базах даних Національної історичної бібліотеки України	407
<i>Марина Суло (м. Київ)</i> Проблеми середньої освіти українських мусульман (на матеріалах м. Києва)	414
<i>Оксана Смержевська (м. Київ)</i> Неоархаїка в культурному просторі Києва (на прикладі відьмабару «Лиса гора»)	419
Відомості про авторів	422

Наукове видання

**ТРЕТІ КИЄВОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ:
ІСТОРІЯ ТА ЕТНОКУЛЬТУРА**

*Збірник матеріалів
Міжнародної науково-практичної конференції*

Упорядник: *Олександр Гончаров*
Комп'ютерна верстка і дизайн: *Леонід Мигаль*

Підписано до друку 27.07.2020 р.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 25,34. Обл.-вид. арк. 24,5. Наклад 300 прим.
Зам. № 6-2020

Надруковано ПП «ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.